

ЛЕВ ПИЛИПЕНКО

ТІНІ МИНУЛОГО

ФИЛАДЕЛФІЯ, ПА. 1965

Лев Пилипенко

ЛЕВ ПИЛИПЕНКО

ТІНІ МИНУЛОГО

ЗБІРКА ОПОВІДАНЬ, НОВЕЛЬ ТА НАРИСІВ

diasporiana.org.ua

Ф И Л А Д Е Л Ф І Я , П А . 1 9 6 5

В пазурях голодної смерти

Пахощі смаженої риби виходили від печі і, розливаючись по хаті, приємно лоскотали в носі Андрія Середи. Лежачи на підлозі, застеленій оберемком старої перетертої соломи, прикритої шматтям порваного рядна, Андрій з великим зусиллям перевернувся на лівий бік і скерував тьмяний погляд глибоко запалих очей в бік печі, де гстувала їжу його дружина Тетяна.

Хоч Андрієві було всього сорок три роки, але вигляд його обличчя показував, що йому було вже понад шістдесят. Тяжка щоденна праця на колгоспному полі, брак харчів зарані забрали в нього силу й здоров'я, а голодна весна 1933 року цілком прикувала його до ліжка. Уже два місяці він не виходив із своєї хати, бо спухлі від голоду ноги не слухалися Андрія. І він примушений так качатися живою колодою на полику, втративши всякі надії на своє виздоровлення.

Андрій добре знав, що єдиним ліком для повернення йому сил був хліб. Але не то що хліб, а навіть картопля, буряки й цибуля давно зникли з хати, і ніде було їх дістати, бо чорна примара невблаганно-лютої голодної смерти геть знищила всі мізерні запаси, що були на селі.

Щоб зарадити горю чоловіка, Тетяна ходила й до лікаря, що був на селі. Але що лікар міг порадити, коли геть усе село вмирає з голоду, і ліки тут ні до чого. Сказав лікар Тетяні, щоб давала Андрієві їсти хліб, молоко, яйця, то певно виздоровіє. Але, Боже мій! Де тут говорити про хліб, коли вже півроку, як бачила Тетяна олію в своїй хаті. Дякувати Богові Милосердному, що має вона ще пів фунта солі, щоб посолити гарячу воду в горняткові.

Проковтнувши зібрану в роті слину, Андрій повернув свої очі до Тетяни і ледве промовив:

— Тетяно, ти б уже давала ту рибу скоріше.

— Зараз досмажу останню сковороду і буду давати, — співчутливо відповіла молодиця, пораючись у печі.

Вона взяла з череп'яної надтріснутої миски готової риби, відломила по хвостику дві рибини й обділила ними своїх дітей: Сергійка (13 років) та Оленку (10 років), що стояли в одних полотняних сорочках побіч неї тут, біля печі. Червоне полум'я від палаючого в печі хмизу вигравало на загострених носиках і худорлявих, блідих обличчях дітей, виснажених недоїданням.

Сергійко та Оленка давно не бачили в своїй хаті таких ласощів, як сьогодні; тому ще рано, як мати запалила в печі, вони позлазили

з своєї постелі і тепер ласували смаженою на одній лише воді рибою без хліба, облизуючи старанно свої худі тонесенькі пучечки. Обсмоктуючи риб'ячого хвостика, Оленка ласкаво зазірала в очі матері, то з заздрістю поглядала на повну миску з рибою, що стояла перед нею в челюстях печі. А Сергійко стяв на одній нозі й двома руками оббирав м'яке риб'яче м'ясо від кісток і повільно кусочками клав собі в рот. То вже він сьогодні з заздрістю розповідь у школі своїм друзям про те, як він ласував смачною рибою.

До школи діти ходили не для того, щоб чогось навчитись, а лише тому, щоб одержати малу порцію вареної на одній воді квасолі, яку давали кожному учневі під час гарячих сніданків. Голод страшенною мукою допікав животи виснажених дітей, і думки їх всі були зосереджені лише на шлункові, а не на поясненнях з арифметики вчителя, що був теж такий голодний, як і вони — учні (бо їв при школі ту ж саму порцію квасолі).

Пораючись біля печі, Тетяна в думках дякувала Богові, що змилосердився над муками голодних людей і послав їм таку щедру ласку, як смачну рибу. Ще вчора сусідка Пріська (її давня подруга) сказала Тетяні потайки, що вона дістає на березі ставка рибу. Як пригріло весняне сонечко і скресла на ставу крига, хвилями води викидало на берег дохлу рибу, що під час зими задушилася під льодом без доступу свіжого повітря. Ще до сходу сонця Тетяна взяла торбинку і пухлими від голоду ногами попленталася до ставу.

Хоч уже й було на березі п'ять голодних жінок, що шукали поживи, все ж Тетяні пощастило зібрати торбинку риби, між якою було багато з одним лише боком; бо другий бік від довгого часу та криги геть обдерся до кісток. Та, будучи в стані голодної жадоби, молодиця не перебирала рибою і пхала в торбинку все те, що мало вигляд риби. І ось тепер вона тішила себе в думках, що нарешті, нагодує німечного чоловіка, то, може, стане на ноги і хоч хмизу до печі роздобуде їй. З цією думкою в голові вона витягла з печі останню сковороду, вигорнула ложкою в миску рибу й понесла Андрієві. Знесилений довгим чеканням за їжею, Андрій був знову задрімав. Та коли різкий приємний запах смаженої риби шпильками кольнув йому в носі, він прокинувся, підвів з напруженням свою тяжку голову на тонкій в зморшках шиї; зліктися лівою рукою на постіль, а правою став доставати рибу і з жадобою пхав до рота. Голод Андрія не перебирав ні в чому, тому він пхав і пхав рибу в свій голодний рот, трошачи на зубах кістки й голови. Чим більше їв, тим більше йому хотілося. Андрієві здавалося, що в його шлункові утворилася якась дірка, через яку все те, що їв, утікало. Він не відчував насичености, не відчував, що шлунок сповнюється. Одно лише неперезане бажання — мало жувати рибу на зубах, а ковтати й ковтати її без кінця, без краю. Йому здавалося, що він сам поїв би всю оту в мисці рибу і ще було б мало. Та знав по собі, що й інші ж хочуть їсти так само, як і він.

Тетяна й діти також обсіли колом миску й з насолодою задоволь-

няли відчуття пекучого голоду. Вона бачила, як Андрій багато їв, мало розжовуючи, але не боронила йому; хай їсть, то скоріше виздоровіє.

За чверть години вся риба зникла в голодних шлунках виснажених людей. Тетяна прибрала миску з полу і, помивши її, поставила в мисник. Замівши ще хату, вона вирядила дітей до школи, а сама стала збиратися на базар до сусіднього містечка Борисполя, щоб купити щось поїсти на майбутні дні. Хоч треба було іти пішки до базару 15 кілометрів, але вона до того звикла, щоб ходити пішки. В присінку вона довго нишпорила, поки, нарешті, знайшла свою любиму вишивану дівочу сорочку, що була останньою. Обгорнувши сорочку старенькою хустиною, вона взяла її під пахву, глянула в бік чоловіка і сказала:

— Я ж іду на базар, а ти сам доглядай хату. Та прислухайся, щоб хто не забрався до присінка, бо забере останні наші злидні. Андрій не промовив ні слова, а лише на знак згоди кліпнув повіками своїх очей.

Зачиняючи за собою двері, Тетяна ще раз поглянула на чоловіка, хату і, задовольнившись тим, що все в порядку, вийшла на подвір'я. Ніякої огорожі в подвір'ї не було, бо все — і стайню, і столоду, і тини було спалено в печі за довгі роки московсько-большевицького господарювання на Україні. А тому молодиця вийшла з свого подвір'я просто на дорогу, що відзначалася від суміжних городів тим, що мала вибиті колії колесами колгоспних возів.

Сірі важкі хмари низько нависли дощем. Чуючи сморід людських трупів, чорне гайвороння зграями кружляло над оголеними верхів'ями дерев, знімаючи шалений галас.

А Тетяна йшла та йшла по головному шляху, місячи подертими черевиками грязюку, яка пролізала крізь діри до її набряклих ніг.

Ось її увагу привернула парокінна підвода, що рухалася їй назустріч. Правив кіньми колгоспний конюх Оверко, про якого говорили на селі, що він тим тільки й тримався на світі, що їв дохлу конину. Коли підвода порівнялася з Тетяною, остання побачила на возі зложених з десятків трупів (чоловіків і менша частина жінок), босі ноги яких стирчали з воза. Але на молодицю ця картина справила невелике враження, бо ж люди вже кілька місяців десятками гинуть кожного дня на селі. Село вимирає, а трупів не вспівають своєчасно підбирати, тому й окремих могил чи домовин для них не робили, а викопували велику братську яму, а коли вона вже була повна мерців, зверху мало прикривали землею. Тому часто бували випадки, що такі могили розгрібали голодні собаки і дерли зубами трупи мерців. Також не ставили над покійними і хрестів, бо сільрада не давала ні дерева на цю справу та й часу нестало для цієї роботи. За кожного померлого управа колгоспу видавала по 150 грамів збіжжя тим колгоспникам, хто закопував на цвинтарі покійників. Тетяна знала це добре. Знала також, що на цвинтарі добрі зараз заробітки. Та біда тільки в тому, що не мала вона вже сили, щоб копати заступом тверду землю. Ідучи по шляху, вона мріяла про те, щоб якнайдорожче продати свою любиму сорочку.

От посеред дороги, бачить молодиця, лежить парубок років двадцяти. Вона підійшла ближче до нього. Очі хлопця світилися якимсь жалем, якимсь болем, стражданням. Він корчиться, повзає по землі, щось бурмоче, але Тетяна не могла його зрозуміти. Голова парубка лежала близько колії, де проїжджають вози, обличчя все в багнюці, а ноги були замотані якимись ганчірками. Бачачи цю картину, як борється з усіх сил молоде життя хлопця з голодною смертю, молодиця промовила вголос:

— Бідні люди! І за що вони так мучаться?! Звідки на них ця кара небесна? Таке молоде, що тільки б жити та Бога хвалити, а приречене ще передчасно вмирати без рідних і близьких серед шляху, як якась худобина, і кожний його, сердешного, обминає, проходить, без співчуття і жалю, ніби то так і належиться, — і продовжувала йти своєю дорогою. Вона ще проминула мертву незнайому жінку із страшним виразом обличчя (видно, з іншого села), що лежала під стайнею колгоспу імені Молотова. Ідучи понад ровом, Тетяна побачила на дні рову мертвого підлітка, який лежав боком з підкорченими ногами.

Пройшовши два кілометри за селом, молодиця присіла відпочити на пеньку зрізаної верби. Тяжка втома опанувала її, ноги стали важкими й відмовлялися слухатися. А згодом зі сторони села вона почула гудіння мотора. Коли поглянула в той бік, — побачила вантажне авто, що їхало в її напрямку. Як авто наблизилося, Тетяна встала на ноги й підняла руку догори. Авто зупинилося. Молодиця звернулася до шофера з просьбою: чи не взяв би її немічну на машину. Той, не довго думаючи, сказав сідати до кузова машини. З великим зусиллям вилізла молодиця на авто, і воно рушило. Але на машині Тетяна їхала не сама. Там сиділо й лежало десятків коло двох обдертих і пухлих від голоду чоловіків і жінок, які не мали вже сили пересуватися власними ногами з місця на місце.

Оглянувши поверховно своїх співпутників, Тетяна звернулася з запитанням до однієї жінки, яка сиділа поруч неї:

— Звідки ви, люди, є?

Жінка підвела тьмяний погляд очей на Тетяну й повільно відповіла:

— З радгоспу імені Сталіна.

— А їдете куди? — знову запитала цікава Тетяна.

— Та ми й самі не знаємо. Оце зібрали нас у радгоспі всіх таких, що не здатні до праці, повисаджували на авто та й везуть. А куди везуть — ми не знаємо.

Розмова жінок на цьому обірвалася. Знесилена Тетяна вже не допитувалася про те, як там у радгоспі їх годують. Бачачи, що її співбесідниці дуже тяжко говорити, тому й облишила дальніші розпитування.

Авто мчало з великою швидкістю, підкидаючи на вибоях дороги тілами напівживих голодних людей. Шмаття грязі летіло з заду в кузов машини й забризкувало і так спотворені голодом обличчя нещасних,

невинних ні в чому жертв большевицького терору. Різкий колючий вітер з дощем пронизував лахміття пасажирів і, здавалося, заморожував їхні худі тіла. Деякі з них пригиналися нижче в кузов машини, щоб заховати свої голови від докучливого гострого вітру.

Раптом пасажирами міцно кинуло в правий бік. Авто круто звернуло ліворуч, в'їхало в Глибоку Балку і зупинилося. Відкрилися дверці кабіни авта, звідки вийшов шофер і керівник політвідділу радгоспу імені Сталіна. Вони швидко відчинили задній борт кузова машини і стали скидати на землю людей. Бачачи таку картину, Тетяна зіскочила сама на землю, упавши в болото всіма чотирма кінцівками свого тіла, і дивилася на нещасних людей, що з ними робили, не вірячи своїм очам. Коли машина була порожня, політкерівник і шофер посідали в кабіну й поїхали в напрямку до головного шляху. Залишені на власну долю, люди в розпачі й відчаю стали кричати:

— Боженьку! Та що ж це таке?! Добийте краще зразу мене на цьому місці та не залишайте на тяжкі муки, на повільну смерть серед поля під відкритим небом! О, діточки мої рідненькі, не бачити вже моїм очам вас більше ніколи! О, людоньки! Рятуйте!.. Допоможіть!.. О, Боже, прийми мою душу на вічний упокій!..

Нещасні люди в страшому відчаї, їх стогін, розпач і ридання до самої глибини вражали серце Тетяни. Вона не витримала довше цього слухати і, будучи безпомічною сама чимсь допомогти нещасним, подалася в напрямку головного шляху. Тяжка туга й жаль за беззахисними людьми стиснули її жіноче серце, і вона не знала і не могла знайти в своїй голові відповіді, що це воно в світі діється, хто являється прямим винуватцем такого масового вбивства і мору невинних ні в чому людей. В її селі мруть, по інших селах і містах також гинуть з голоду люди, як мухи восени. І молодіці в голові зросла картина маси трупів, якими вкрита геть уся країна. Та й ті, що рухалися, по вигляду схожі були на ходячих мерців. Перебираючи в голові такі думки, Тетяна плутала ногами, а з Балки доганяли її убивчі слова:

— Людоньки!.. Допоможіть!.. Добийте мене!..

Ці слова гнали і били її, як батогом по спині; і вона не йшла, а підтюпцем вибігла з Балки, аж поки вітер відніс від її вух розпач і благання про поміч людей, що конали в передсмертних муках, у пазурах голодної смерті.

II.

Тетяна почувала себе дуже щасливою. Продавши сорочку за добрі гроші, вона купила за них один кілограм житнього хліба, три буряки, два кілограми картоплі, половину гарбуза і шматок рижієвої макухи. Тепер вона поверталася додому не з порожньою торбиною, як бувало часами. А сьогодні ніби сама доля ішла їй назустріч. Скупившись на базарі, скільки вистачило грошей, Тетяна зустрілася з Петром Коваленком (їхнім же колгоспником), який повертався з містечка парокінною підводою та порожнім посудом від молока. Здавши колгоспне

молоко в районному заготівельному молочарському пункті державі, він їхав вулицею містечка додому і побачив Тетяну Середу. Зупинивши коней, Петро запросив її сідати на воза. Подякувавши візникові, молодиця всілася на вівсяній соломі, що була єдиним незмінним кормом для колгоспних коней. Потім розв'язала торбину і, відломивши обережно (щоб не загубилася якась крихітка) кусочок хліба, стала його жадібно їсти. Адже ж вона ще нічого не їла від самого ранку, а тепер уже була вечірня пора. Приємний запах житнього хліба якимись живодайними силами сповнював її істоту. Розчинений слиною хлібний крохмаль солодким нектаром розливався в роті. Тетяна відчувала, як до неї якимись свіжими хвилями прибувають сила й енергія. Це ж хліб! . . . Справжнісінький житній чорний хліб, якого вона вже сім місяців не мала в роті. І це не сон, не мрія, а дійсність, бо такий хліб вона повільно розжовує в роті своїми зубами. Яке це щастя — їсти справжній житній хліб! Та, згадавши про немічного свого чоловіка й діток, вона не посміла більше їсти цей найкоштовніший над усе скарб. Тетяна з'їла ще кусочок макухи, а потім закусила те все тоненькою скибочкою червоного солодкого сирого гарбуза, і на цьому вечеря її скінчилася.

Весняний дощ сів, як крізь сито, але молодіці те було байдуже. Після вечері їй стало тепліше, і вона не так відчувала тепер своєю шкірою дотик вогкого лахміття, що служило їй за одяг. А як минали Глибоку Балку, молодиця знову чула далекий німецький голос конаючих людей. Той голос якимись гострими шпильками пройняв її серце, якась невідома тривога охопила її, і вона згадала про свого чоловіка. Та докучливі думки вона намагалася відігнати від себе і знов зосередила свою увагу на повній торбинці.

Ідучи шляхом, Петро бідкався молодіці тим, як прийдеться весною сіяти колгоспне поле, бо ж коні гинуть, як і люди, кожного дня по декілька штук. От і зараз, підручний кінь у нього другий, бо чала кобила, якою раніше він возив молоко, минулого тижня здохла. А чого здохла? Бракує сіна та зерна коням. На одній вівсяній соломі кіньми далеко не заїдеш. Та ще й вовки де ті набралися цього року. Минулої ночі в колгоспному загоні роздерли двоє лоша́т. А там он, за тією моголою над шляхом, люди знайшли роздерту вовками дівчину. Сказано, всяка тварюка на падло біжить.

Так розмовляючи, Петро порівнявся своєю підводою з двома чоловіками, місцевими селянами, що пішки поверталися з районного містечка. Поздоровкавшись до них, Петро зупинив коней і запросив їх сідати на воза, хоч і лишилося вже кілометрів три до свого села, що бовваніло спереду обдертими стріхами хат.

Чоловіки з радістю прийняли запрошення Петра і вмостилися на возі, бо за цілий день такі добре находилися. В їхніх руках, крім батогів, не було ніякої ноші, бо ходили вони не базарювати, а відгнали на пункт заготскоту двадцять колгоспних теличок у плян м'ясопоставки державі. Бідкаючись людським лихом, старший з них сказав:

— Дивно мені робиться, люди добрі. Хліб з колгоспу весь вивозимо, м'ясо також здаємо, здаємо молоко, яйця, городину, тощо. І де те все дівається? Хто його пожирає, що в містечку на базарі стільки валяється мертвого люду?! Чи воно там і в тій Москві так народ з голоду помирає, як тут, у нас?! Думаю, що ні. Бо коли б ті телички, що ми сьогодні відігнали, та їли наші люди, то такого мору серед народу не було б... От у нашому селі вже залишилася живими хіба третина людей, а решта загинула з голоду. А з колгоспної комори невільно щось брати, бо однаково у в'язниці загинеш...

— Бог його святий знає, — відповів Петро, цьвохнувши на коней, бо вже доїжджали до села.

Як порівнялася підвода з колгоспним подвір'ям, Петро зупинив коней, і Тетяна встала з воза. Подякувавши ще раз Петрові, вона подибала селом у напрямку своєї хати. Від довгого сидіння на возі ноги в колінах позаклякали, і молодиця дибала спершу ними, як дитина, що лише вчиться ходити. Та скоро застій розійшовся, і вона пішла жвавіше, міцно притиснувши під лівою рукою свою торбинку.

Уже добре смеркло, як Тетяна йшла вулицями села. Світло горіло лише в управі колгоспу та секретаря партійного осередку, а в селянських хатах вікна були темні, бо не мали чим світити. Хоч гас і бував часами в кооперативній крамниці, то його колгоспникам не продавали, бо був призначений для розподілу до школи, сільради, лікарні, пошти, крамниці і колгоспних управ. Люди й привикли вечорами сидіти в чорній п'ятмі, як і їхнє життя.

Доходячи до своєї хати, Тетяна була немало здивована. Чого це раптом у вікнах її хати блискало світло? Як розчинила двері, її вразив у саме серце тихий дитячий плач. Думки її охопила враз якась тривога, а по тілі пройшла холодна дріж. У чельостях печі жевріло паліччя хмизу, а край столу на ослінчику сиділа її сусідка Пріська й гладила руками по голівках її дітей, що стиха плакали. Тетяна раптом усе зрозуміла і кинула погляд на під, на якому горілиць лежав її чоловік. Рвучко вона підійшла до полу і правою рукою взялася за ноги Андрія. Ноги були холодні... Якийсь невимовно тяжкий гіркий біль підкотився їй до серця. Вона припала своїм обличчям до ніг чоловіка, обхопивши їх руками, а з її грудей вирвалося якесь нелюдське ридання. Перед її очима враз воскресли трупи людей, що їх вона бачила вранці в селі, конаючі люди в Глибокій Балці; знову стали перед її очима забруднені тіла людей, що їх вона бачила кілька годин тому назад у містечку. І, нарешті, дома, в своїй хаті, вона зустрічає віч-на-віч цю люту невблаганну смерть. І знов у її уяві постає картина першого її кохання з чоловіком, її молоде дівоче життя, потім шлюб і, нарешті... смерть. Все зникло, все щезло — залишилася якась холодна порожнеча в її серці. Хата їй стала чужою, непривітною. Все від неї утікло, зникло, як сон, як марево. Підлога хати теж виповзає з-під її ніг, і вона всією вагою свого тіла лягає на під, тиснучи ноги дружини. Сльози рясними потоками лилися з її очей, змочуючи крижано-холодні ноги

коханого Андрія. Діти прибігли до матері, припали до її тіла і горнулися в вогку сукню своєї неньки.

Пріська, бачачи відчай і великий розпач молодиці, підійшла до неї й словами почала умовляти та потішати подругу.

Адже ж не тільки в Тетяни таке лихо, а ціле село конає в пазурях голодної смерті. І вона, Пріська, поховала свого чоловіка й трое діток, а її покищо Милосердний ще тримає на світі білому. Спокійний тон слів подруги вплинув трохи на Тетяну, їй трохи відлягло від серця. Вона встала на рівні ноги і, хлипаючи, почала готувати вечерю дітям.

Не хоронили Андрія за загальним прийнятим українським звичаєм, як було раніше: з священиком, церковним хором, хоругвами, похоронною процесією. Не занесли його праху й до церкви, бо вона тепер служила за комору (зерносховище) для колгоспного збіжжя. Та й священика в селі не було, бо вже три роки тому, як НКВД заарештувало його. З того часу і слід за ним пропав. Така ж доля, як священика, спіткала й більшу частину учасників церковного хору; а менша частина, що залишилася в селі, знайшла волю на небі, повмиравши з голоду.

Другого ранку прийшло до хати Тетяни кілька сусідок, обмили Андрія, загорнули його труп у якесь ганчір'я, а Оверко відвіз на місце вічного покою — до братської могили.

Похоронивши так свого чоловіка й примирившись з своєю долею, Тетяна стала дбати про дальніші розшуки харчів. Куплені в містечку продукти всі було з'їдено, дохлої риби в ставку також не стало. Все, що можна було продати з скрині, вона вже виносила на базар. Тепер треба було думати про щось інше. А думати їй багато й не прийшлося, бо в боротьбі за врятування життя люди винайшли нові засоби для придбання поживи. А це передавалося із уст в уста, і Тетяна й собі почала дерти кору з дерев лісу, що був державною власністю. Потім брала решето й ходила на колгоспне поле, де минулої осені молотила молотарка. Там була велика купа полови з-під збіжжя, яку молодиця й пересівала. Після пересівання полови залишалася зверху решета, і Тетяна викидала її назад на купу. На попінку, що її було підстелено під решетом, падало насіння різного бур'яну (на який були врожайні колгоспні поля) і де-не-де попадалися мізерні зернятка збіжжя, які відлетіли разом з половиною.

Так зібране „збіжжя“ і кору молодиця сушила в теплій печі, а потім вибирала й товкла в ступі. Товкти було дуже тяжко, бо треба було все подавити товкачем на порох. Ця робота забирала час і втомлювала немічну Тетяну. Як мука була готова, молодиця замішувала з неї тісто й пекла коржі, що й були для її сім'ї єдиною поживою. Та, поївши тих коржів, їсти однаково хотілося, але не відчувалося гострого пекучого голоду в шлункові.

Так Тетяна трималася при житті коржами, аж поки настали теплі весняні дні і землю вкрила розкішна буйна зелень. То вже для моло-

диці була щаслива пора, бо до коржів вона вже мала й борщ із бур'янів зготувати. Назбирає, бувало, на луці шавлю, на городі нарве лободи, бурякової гички, під стайнями збере листя кропиви — і виходив з цього „чудовий“ борщ, хоч нічим і не замашений. Та на такому харчуванні нещасна мати не дорахувалася ще одного члена своєї родини. Одного ранку той самий Оверко, що спровадив на цвинтар її Андрія, відвіз тією ж дорогою і її сина Сергійка. Залишилася Тетяна з однією донькою Оленкою.

Коли вже сонце стало припікати по-літньому й на шкільному подвір'ї зацвіли дерева білої акації, молодиця збирала запашний цвіт, сушила, товкла і пекла з того пороху коржики. Правда, не на довгий час вистачило того цвіту, бо кожного дня голодні діти, як рій бджіл, обліпляли ті акації й тут же їли білий солодкий цвіт разом з комашнею, що поналазила поміж білі пелюсточки.

Влітку молодиця почувала себе багато краще. Буйна зелень бур'янів, рання городина повернули Тетяні сили. Під час праці в колгоспі видавали кожному працюючому по головці ранньої капусти, яку люди й гризли сирію. Потім з колгоспу стали давати авансом збіжжя на зароблені трудовні, і ноги Тетяни стали зовсім нормальними. Опухлість зійшла з них, і молодиця відчула в собі силу. В неділю вона не ходила в колгосп на роботу (хоч інші й працювали), а брала торбинку й збирала на стерні колгоспного поля житні колоски, що залишилися незагребаними.

Та лукава доля зрадила молодицю. Однієї неділі, коли вона збирала колоски, над'їхав комсомолец-вартовий колгоспного хліба і повів Тетяну до сільської ради. В сільраді її допитали й склали акт про розбазарювання Тетяною Середою колгоспного соціалістичного врожаю. Акт і торбинку з колосками, в якій було не більше 1½ кілограма, голова сільради вручив виконавцеві і разом доручив йому й Тетяну до районного суду.

В містечку молодицю було зразу взято під варту й посаджено до в'язниці. Через два тижні над Тетяною було вчинено показовий судовий процес.

Хоч малою дівчинкою молодиця й ходила до школи лише дві зими, але по складах вона змогла прочитати написаний великими літерами плякат, що висів у судовій залі на передній стіні: „Жити стало краще — жити стало веселіше“ (Сталін).

Може комусь і веселіше стало з того, що народ наш вимирає з голоду, та не всім, — подумала про себе молодиця.

Під час судового процесу після ряду питань біографічного формального характеру, що стосувалися Середи, суддя звернувся до підсудної:

— Чия це торбинка? — і підніс її правою рукою догори над столом.

— Моя, — лагідно відповіла підсудня.

— А колосків де ти накрала в цю торбину? — грізніше запитав суддя.

— Боронь Боже! Я скільки на світі живу, ніколи нічого не крала.

— А де ж у торбі взялися колоски? Миші наносили? — іронічно допитав суддя.

— Та то ж я зібрала на стерні колгоспного поля, бо воно однаково б пропало там. Що ж по-вашому: хліб святий хай пропадає, а люди з голоду мруть?! — відпиралася підсудня.

— Хто вам сказав, що люди з голоду мруть? Де ті мертві? Де той голод? Ніякого голоду немає, а є лише тимчасові харчові труднощі в державі, — пояснював суддя ніби підсудній і одноразово присутнім у залі.

— Хто його знає, може й так, — відповіла підсудня, — може ті люди від об'їдання померли.

— А-а-а! — закричав суддя. — То ти ще й про політику говориш. Добра пташка піймалася. Ти разом з злодійством є і політичний злочинець!

— Не знаю я, товариші судді, що то за чудне слово політика, але коли голодна смерть мого чоловіка й сина є політика, то я з цим погоджуюся, — промовила підсудня.

— По-перше, ми не товариші вам, громадянко Середя, і наказую так у майбутньому нас не називати, бо ви є клясово-ворожий елемент, розкрадач колгоспної соціалістичної власності, куркульський підголосок, а ми з таким елементом не таваришуємо, — суворо сказав суддя.

— Та я ж ще раз перед Богом присягаюся, що не крала, а хоч і збрала трохи зернят, то ж то моє власне збрала, бо я ж працювала в колгоспі, а що одержала на ті трудодні?.. Смерть чоловіка й сина?! — сказала в розпачі підсудня.

— Досить! Я позбавляю вас слова. Скажіть, свідок, де ви впіймали громадянку Середу з колосками? — звернувся суддя з запитанням до свідка.

— Об'їжджаючи колгоспні поля, я приїхав в урочище Лиски, де й побачив на стерні громадянку Середу, яка збирала колоски, — відповів свідок.

— Що маєте ще додати до цього, — запитав суддя.

— Більше не маю нічого, — відповів той і сів.

— Суд іде на засідання, — оголосив суддя і разом з двома засідателями вийшов із зали суду.

Через півгодини судді повернулися знову назад з готовим вироком підсудній. Під час читання вироку Тетяна лише й зрозуміла, що за розбазарювання державної соціалістичної власності її засуджено на п'ять років примусових робіт у далеких таборах Півночі. Вирок суду є остаточний і ніякому оскарженню не підлягає, мов громом по голові ударили ті слова молодичю.

Світ потьмарився в очах Тетяни, як зачула собі такий суворий

вирок. Не пам'ятала вона, як знову опинилася у в'язничній камері. Лише всім своїм еством відчувала, що аж тепер їй прийшов кінець. І знову в її уяві воскресла постать її чоловіка, Сергійка та Оленки. Що буде з Оленкою?! До кого прихилить свою дитячу голівку?! Хто нагодує і приголубить її, сиротину? Чи не піде й вона по дорозі за своїм батьком?

Материнське серце стискувалося тяжким болем, а з очей гарячими струмками текли сльози. Вона відчувала, як з-під її ніг виповзає ґрунт, і вона летить у чорну глибоку безодню. Тетяна падає з великою швидкістю все глибше і глибше, а далі все розплилося, накрилося покривалом темряви глибокого провалля. Вона вже не відчувала нічого. Молодицю опанував міцний мертвецький сон.

Через два дні після суду Тетяна вслухалася в стукіт коліс товарового потягу, що мчав її в далеку невідому путь, можливо, останню.

Молодицю огорнув розпач, безнадія і тривожний страх перед невідомим майбутнім.

Ще раз перед її очима промайнула постать Оленки, її рідне село, яких вона вже напевно ніколи-ніколи не побачить.

Грабують село

— Чи ви чули, тітко Маріє, що знову грабують село? — вбігши в хату, сказала похалцем засапана сусідка Одарка, забувши навіть привітатися і причинити за собою хатні двері.

— Хто грабує, де грабує? — запитала стурбовано Марія, стоячи непорушно з віником у правій руці, покинувши замітати хату й допитливо вп'яливши зір своїх очей в схвильоване обличчя Одарки.

— Та в Гринівці робиться щось страшно! Хіба ви не чули? — продовжувала свою розмову Одарка. — Понаїжджало на ту вулицю багато підвід, наших сільських активістів і комсомольців та й з Києва приїхали ударні бригади стотисячників*). У Дикого Панаса позабирали геть усе з хати: скриню з одягом, подушки, рядна, а з старого Панаса здерли навіть кожушок і чоботи. Було в хаті дві житні хлібини, і ті забрали з стола; вузлики городнього насіння, що приготувала на посів його дружина, — і те все забрали на вози. А в повітці під яслами відкопали один лантух пшениці, яку Панас приховав про „чорний день“ для своєї сім'ї. Забрали ту пшеницю й погрожували, що це куркульський саботаж — гноїти хліб у землі, а не здавати державі. За приховування хліба й Панаса посадили на воза під охороною.

Дружина його голосить, діти (онуки) кричать, і хоча б у кого з'явилася крихітка співчуття чи жалю до нещасних малих діточок, що залишилися без жодних харчів на глум злої долі. Грабіжники розлючені, кричать на старого, лаються непристойними словами... Розвалили комин печі в хаті й забравши награвоване, повезли разом з Панасом до сільської ради. А по Слободі їздять другі такі ж самі бригади на чолі з головою сільради, то, певно, скоро й сюди прибудуть.

Одарка також належала до тих „куркулів“, що й Дикий Панас, але в неї вже не було чого брати, бо все було раніше пограбоване. Півроку тому забрали й її чоловіка, як „клясового ворога“, який конає в київській в'язниці на Бульварі Шевченка. Вона тепер прибігла сповістити своїх сусідів, щоб попередити про ту небезпеку, яка наближалася до них.

Коли Одарка, розповідаючи, бідкалася лихом, що звисло чорною грозовою хмарою над селом, Грицько Копач — Маріїн чоловік — у той час сидів за столом і гриз черствий окраєць житнього хліба,

*) ЦК комуністичної партії Москви вислав на села України сто тисяч комуністів для ліквідації „куркуля“, як кляси, на базі суцільної колективізації. Цих комуністів і називали стотисячниками.

закусуючи його великою цибулиною, яку раз-по-раз умочав у дрібно потерту сіль. Після тієї новини, що почув від Одарки, Грицько поклав на стіл недоїдений шматочок хліба й недогризену зеленуватого кольору цибулину; підпер голову долонями обох рук, зліktivши їх на столі; потупив задуманий погляд очей у кут біля печі, де стояли рогачі, кочерга й сокира, а тривожні неспокійні думки чорною пеленою оповили його мозок, стискуючи його, як залізними лещатами, і не знаходили собі виходу, порядунку. Гостра гіркота від зеленої цибулі пекла ясна й язик у роті, а ще жагучіша гіркота вкотилася в його серце, звідки підносилася догори й стискувала горло. Він уже не дослухався до того, що Одарка ще розповідала дружині, а своїми думками перебирав недавнє минуле. Згадав, як забрали окроплену потом і кров'ю його земельку до колгоспу, забрали єдиного коня, корівчину і ввесь реманент. І все то було пограбовано за несплату боргів державі. Заплатив податок — знову треба давати одноразовий самообклад, страхівку, позику . . . Хоч не мав і хвоста в дворі — давай м'ясо, яйця, вовну, шкіру державі. Все, що можна було продати, вже позбувся та виплачував борги, а це знову придумали якийсь подходящий або прибутковий податок, нова позика, чого він не міг виплатити. Та й з чого ж брати, коли він мав всього 0,15 гектара присадибної землі. А працювати приходиться йому з дружиною та ще утримувати й сина Івася-школяра, якому потрібно купити підручники, зошити тощо. У колгоспі йому також немає місця, бо „куркуль“.

У серці Грицька росла досада й злість на все життя, що дороги для нього закриті. На фабрику не приймають без документів. І хоч живим у могилу лягай — немає де подітися в білому світі . . .

У цей час, коли він шукав якогось виходу з глухого кута, біля подвір'я почувся стукіт і гомін людей. Виглянувши в вікно, Грицько побачив групу людей, що йшли подвір'ям до хати. Відчинилися двері, і на порозі з'явився комуніст Голкало Дмитро — голова місцевої сільради. За ним увійшли останні. Не поздоровкавшись і згорда оглянувши присутніх, голова сільради іронічно зауважив:

— Збіглися всі куркулики докупи, — і, вперши свій настирливий погляд у Грицька, без жодних попереджень суворо запитав:

— Будеш платити зараз державні податки? А ні — то заберемо все барахло!

— Звідки ж я візьму тих 1200 карбованців, люди добрі, коли я й шеляга не маю за душею, — нерішуче відповів Грицько.

— Ну, коли так, — панькатися ми з куркулями не будемо. Хлопці! — звернувся голова до ударників, — виносьте на воза скриню.

Ударники вийшли в сіни й відчинили двері до комірчини, що була відгороджена стіною в сінях. Сам голова, знаючи силу й рішучість Грицька, зачинив за собою хатні двері і з сіней тримав руками за щіпку, щоб ніхто не міг вийти з хати. Ударники взяли з комірчини скриню й тягнули її на подвір'я.

Гаряча кров ударила Грицькові в виски, коли він побачив, що всьому прийшов кінець, що життя його розчавлене, як та жаба під колесами воза. В очах заіскрилось, в серці вулканом клекотів вогонь. Пробирав він відчинити двері — не піддавалися, — тримали з сіней. Ну, коли вже забирають останню сорочку, то хай разом забирають і мою душу, — подумав Грицько і, взявши з кутка сокиру, став нею бити в двері з усієї сили. Спершу двері не піддавалися, і це ще більше бісило Грицька. Він з усього розмаху своїх рук бив і бив по дверях спершу обухом, а потім гострієм сокири. Полетіли тріски з дверей, вивалився кусень розрубаної дошки. Щоб не наразити себе під удар сокири, голова сільради відскочив убік, а разом за ним вивалилися й двері в сіни.

Спітнілий, з розкуйовдженим волоссям на голові, з налитими кров'ю очима виросла раптом велетенська постать Грицька перед розгубленим, остовпілим із страху головою сільради. Щось із переляку він хотів закричати, розкривши широко рот, але не встиг це зробити, як високо занесена сокира Грицька з силою впала на голову, загрузнувши в ній по самий обух. Глухо звалилося додола тіло Дмитра, розпластавшись посеред сіней. Руки й ноги ще якусь хвилину здригалися в конвульсіях, а з голови витікала кров червоно-темного кольору, як і сама душа покійного Дмитра.

Рвучким рухом вирвав Грицько закривавлену сокиру з лежачого трупа і, викинувши її за поріг сіней, із злістю промовив:

— Собаці — собача й смерть.

Потім вийшов із сіней і сказав до ударників, які розбіглися по подвір'ї, як горобці від шуліки:

— Я своє діло зробив — заплатив за одним разом усі борги державі, а тепер ви робіть зі мною, що хочете . . .

Чоловік п'ять комсомольців та стотисячників були розгублені, перелякані, і не знали, що робити. Два з них під час інциденту побігли до сільради сповістити райміліцію телефоном про подію, що трапилася.

За півгодини часу на місце події примчали з райцентру троє авт з загоном поліції. Грицька негайно зв'язали мотузом, і двоє авт поїхали з ним до райцентру. Кілька міліціонерів ще на деякий час залишилися наводити „порядок“. Вони наказали ударникам покласти труп Дмитра на одного воза, на другого поставили пограбовану скриню й вирушили з подвір'я.

Коли подвір'я спорожніло, до сіней забіг сусідський пес, що старанно злизував з долу собачу кров сільського голови.

Події цього дня відбулися для Марії з калейдоскопічною швидкістю. То вона з тривогою дивилася, як чоловік рубав хатні двері, але не могла нічого вдіяти, щоб спинити його; то чула з сіней глухий удар сокири — зрозуміла все, що трапилося, а потім допити міліції і, нарешті — все вщухло, принишкло.

Як упав на землю присмерк весняної ночі, Марія й не збиралася спати. Сон геть відлетів від неї. Одарка ще під час страшної події

зникла з її хати й побігла не знати куди. І Марія залишилася з невідрадними думками, що настирливо роз'їдали її мозок. Вкрай розладнана нервова система під впливом останніх подій не приходила до нормального стану. Навпаки, уява про страшне майбутнє, що чекало ще на її сім'ю, не давала їй спокою. Вона знала, що не пізніше, як завтра заберуть і її десь з села. І, сидячи в темній хаті, їй зробилося ще страшніше. Здавалося, що в сінях, в темних кутках хати попритаювалися комсомольці-ударники й пильнують за нею. Хата зробилася для неї незамкненою тюрмою, і Марії хотілося тікати й тікати геть з цієї хати-пустки, тікати світ-заочі. Вона, під впливом такого настрою, позбирала похапцем щось у хаті, нав'язала вузлик, спорядила Івася і, взявши за руку сина, сказала:

— Ходім, моя дитино, звідси, бо тут страшно.

Потім щось пригадала, випустила руку Івася і стала збирати в пічурках ганчірки. Вигребла з печі жару-вогню, нагорнула його в ганчірки, замотала й полізла в сінях по драбині на горище. Заткнувши ганчірки в солому, вона повернулася до хати і, взявши сина, поспішно вийшла з подвір'я.

Коли Марія залишила хату, було коло дванадцятої години ночі. Вулиці були порожні, в селі було тихо, як буває на морі після бурі. Марія йшла дорогою до Києва, за 50 кілометрів шукати притулку й захисту в своєї сестри, яка там мешкала.

Відійшовши з кілометр від села, вона почула удари у висячий кусок рейки на колгоспному подвір'ї. (Дзвони з церкви давно зникли). Оглянулася Марія і побачила зарожевлені хмари й частину небозводу в напрямку її садиби. Сяйво швидко зростало, а за кілька хвилин піднялося високо над селом і саме полум'я.

Вітер, набравшись розгону в степах, гуляв над селом Любарцями, крутився в скаженому танкові з довгими язиками полум'я пожарища, жбурляв мільйонами іскор у чорну півкулю неба весняної ночі.

Сяйво від пожарища власної хати в останній раз просвічувало дорогу нічним мандрівникам.

Ішла з малим сином Марія по шляху, а вітер у телеграфних дротах співав сумну пісню, як було сумне і безперспективне життя молодіці, що дослухалася того співу...

Під регіт смерти

I.

— За родину! За Сталіна! Вперьод, товарищі! — вискочивши з шанців, вигукнув несамовито командир сотні Орлов. Демонструючи хоробрість, з автоматом у руках, він швидко побіг у напрямку розташування німецьких шанців. Перегнувшись в поясиці, за Орловим побігло із двадцять бійців, розсипавшись по полі ланцюгом. Не пробігши й п'ятдесяти кроків, Орлов широко розмахнув убоки руками й з усього розгону зарив носом у землю. Влучна куля ззаду дзвінко прошила голову командирові. Широка кривава пляма розлилася довкола його голови, як пурпуровий советський прапор.

— Оце твоя і родина, і Сталін, скажена собако! — знімаючи з шанця свою гвинтівку, промовив Микола, не дивлячись у сторону свого друга Івана, який стояв тут поруч нього. Посмішка задоволення розлилася по обличчі Миколи — ознака влучного ціляння.

— Досить собаки напилися нашої крові, а тепер заливайтесь у своїй власній, іроди! — відповів Іван на підтвердження слів Миколи.

Осіньна ніч спустила на землю чорні подолки. Сірі хмари вкрили небозвід, сіючи на землю дрібним дощем. Награвшись вітами дерев, вітер полетів гуляти в широкі простори степів. У лісі було тихо. Великі краплі води збиралися на оголених гілках дерев і, не стримавши своєї ваги, спадали вниз на сухе листя, яке робило насторожений шелест. Хмарна ніч заснувала в лісі темні тенета. В цій темряві дерева видавалися якимись загадковими, таємничими, ніби живими істотами.

Тримавши гвинтівки на плечах, Микола з Іваном ішли вузькою лісовою дорогою, простуючи в західньому напрямку.

— Що нам захищати? Колгоспне рабство? За кого нам кров свою проливати? За московських комуністичних вельмож із кремлівської м'ясорубки?! — промовив Микола. Вони і в мирний час пролили море невинної української крові, а тепер посилають на фронт підставляти наші голови під німецькі кулі?! Досить уже! Хай підставляють свої власні груди!

— Так, Миколо, — сказав Іван. — Воювати за чужі інтереси, за те, щоб і знову жити голими й голодними, не будемо. Коли б так усі українці кинули фронт, а взялися боротися за вільну Україну, за свій уряд — без москаля і комуніста, — то була б охота й життя своє покласти за ту справу. Може б хоч діти наші зазнали вільного

життя у своїй державі. А тепер один у нас вихід — за всяку ціну пробратися до своїх домів. Хай воюють самі москалі-комісари.

В темряві ночі заворушилися чорні силуети стовбурів дерев. Хлопці насторожилися, взяли до рук гвинтівки. Подумавши, що то їм так здалося, ішли далі. Знову захиталися темні постаті спереду й по боках і, як камінь на голову, впав крик: „Стій! Руки догори!“

Кинувши на землю гвинтівки, хлопці підняли руки. Їм здалося, що весь ліс був сповнений якимись темними потворами. Інстинктивно відпала всяка охота захищатися і здалися на ласку своєї долі. Вісім багнетів, скерованих на груди, оточили хлопців колючим сталевим колом.

— Хто такі й куди йдете? — розрізав темряву сильний голос.

Блискавично зорієнтувавшись у ситуації, Микола відповів:

— Нас німці розбили біля міста Н., і ми тепер шукаємо своїх частин, щоб приєднатися до них.

— А... а... а... дезертирчики! — пролунав той самий голос і наказав:

— Пашли вперьод!

Два спереду, два ззаду і по два по боках. Ішли мовчки, не дорогою, а звернули в правий бік лісу. Хрустіли сухі гілки під ногами, дощ шелестів у листі на землі. Мокрі куші хльоскали тоненькими вітами по обличчях хлопців, які на мить затримались, щоб відхилити віти, а ззаду:

— Иди, иди, не зупиняйся!

І тиснули в спину багнети.

За півгодини зарожевіли стовбури дерев, а потім замаячили освітлені лица сидячих на землі постатей, що колом оточили яскраве багаття.

Наблизившись до сидячих, старший з конвою промовив:

— Ось привели двох молодчиків. Фронт покинули.

— Давай їх сюди, — наказала скована віспою пика з відзнаками комісара на відкотах шкурянки.

Хлопців підвели. Пика встала, оглянула полонених з ніг до голови й гавкнула:

— Дезертири? Кинули фронт? А батьківщина в небезпеці? Хто ж буде захищати нашу соціалістичну батьківщину від віроломного ворога — німця? Хто?! Я вас питаю?

— Ми не дезертири, ми шука... — почав Микола повторяти свої попередні слова.

Кована пика обірвала його мову й загарчала по-тваринячому:

— Знаємо ваші викрутаси! Заблудили!.. А чому ви йдете в глибокий тил німців? Туди ви не заблудили?! Там ви шукаєте своїх? Німцеві хочете допомагати? Посадити їх у землянку й поставити варту, — скомандувала пика, звернувшись до одного з підлеглих старшин.

Хлопців укинули в темну землянку, де тхнуло вогкістю й гнилим

листям. На споді було трохи якогось хворосту. Два вартові невідлучно ходили біля входу до землянки.

— Засідали на німців, а піймали своїх пташок, — чути було голос одного вартового.

— Які вони свої, коли вони дезертири, зрадники, — заперечував другий.

Не спалося Миколі та Іванові, після недавніх подій. Думки про завтрашне, що мало статися з ними; думки про те, що можливо це остання ніч у довгому ланцюгові їхнього життя, відганяли геть сон. Розмірні кроки вартових біля землянки нагадували, що виходу для них немає ніякого. Втративши всяку надію на порятунок, здалися на ласку своєї долі.

Наступний ранок видався чудовий. Небо було чисте, а промені осіннього сонця довгими пасмами лягали поміж прогалинами високих дерев. Тіні від дерев, що лежали на землі, переміщувалися з пасмами світла й робили ліс рябим, ще більше поплутаним. Повітря приємно пахло сосною смолою. На галявині лісу ще палало багаття; над ним висів великий казан, в якому варилося м'ясо.

Нагодувавши полонених, вартові повели їх до ватажка партизанського загону, що сидів на виверненому бурєю дереві біля вогнища. Чи то чудова погода цього ранку, чи смачний сніданок справили свій вплив на настрої ватажка. Від учорашніх погроз не залишилося в нього жодного сліду. Ніби перед ними сьогодні була зовсім інша людина. Затагнувшись глибоко димом із люльки й оглянувши ще раз хлопців, він звернувся до них:

— Доброго ранку, молодці! Думаю, що спалося вам у нас не погано. Та гадаю, що й не голодні ви тут. І родина вас ніколи не забуде, якщо ви їй вірно будете служити. Вчора я думав, що схід сонця цього ранку зустрине вас висячими на цій сосні, але вночі змінив свій намір. Знаю й по собі, що за всякий тяжкий злочин є і засоби для виправдання себе перед родиною.

Хлопці подумали, що він просто глузує з них і перед їхньою смертю ще хоче трохи пограти на їх нервах, натішитися своїми жертвами. Стояли мовчки й дивилися просто себе поміж сосен, які в далині зливалися в густі хащі. Соняшне проміння вигравало на жовтій корі і цим золотим полиском викликало в них ще більшу спрагу до життя. Під черепом, як муха в павутинні, затіпалася думка про смерть і холодом обвівала серця. Як ніколи, в цей час хотілося дуже жити.

Ватажок знову набив тютюном люльку, положив у неї вуглину з ватри й спостерігаючи, як рухливі язики полум'я облизували смолисті сучки сосни, спокійним тоном продовжував:

— Сьогодні п'ять хвилин по дев'ятій вечора в цьому районі залізниці з Києва на Полтаву буде проходити ешелон з німецьким військом та амуніцією. Щоб не допустити ворогові підкріплення на фронт, ми повинні за кілька секунд до прибуття поїзду зірвати березанський залізничний міст. Справу висадження мосту в повітря покла-

дено на вас двох. Виконаєте на відмінно це доручення — виправдаєте свої злочини перед родиною. А родина вас не забуде, і ви одержите нагороду по заслугі, на зразок цього, — і він показав на свої груди, де на шкурянці теліпався орден червоного бойового прапору. — Ну, що? Згода, хлопці?

Микола та Іван почували себе, як дика коза, загнана мисливцями в глухий кут стрімких скель, з якого виходу не було. Примара невблаганної смерті оточила їх з усіх боків. Іншого виходу для них не було, як тільки погодитися на запропоноване ватажком завдання. Ця небезпечна робота маленькою іскрою подавала надію на якесь урятування життя. Хлопці погодилися. Зараз же підривник з-поміж партизан почав навчати хлопців, як поводитися з вибуховим матеріалом, як робити підривання мосту.

II.

Молилися вечірніми пахошами лісові квіти, й осінній день відходив у даль. Навшпиньках надійшла вечірня тиша. Осінній вечір широко розгорнув над лісом свої темні крила.

Наповнені вибуховим матеріалом торби важким тягарем давили на спину. Але Микола та Іван із завзяттям перемагали свою втому, втішаючись думкою, що в скорому часі за одним разом скинуть із плечей і цей тягар і небезпеку своєї смерті. Декілька кроків поза ними йшли два партизани, держачи наготові автомати. Наявна примара смерті за спинами надавала хлопцям сили до ходи. Коли показалися силуети телеграфних стовпів понад залізничною колією, один із партизанів сказав зупинитися й тоном наказу промовив:

— Будете працювати на мушках наших автоматів. За найменшу спробу втечі будете постріляні. Підпалювати бікфордів шнур тоді, як зачуєте шум поїзду. Після того, як запалите шнур, маєте право втікати в протилежний бік залізниці за горбок. Зараз приготуйтеся до роботи.

Пройшовши кілька кроків, партизани зупинилися й дали знак рукою лягати на землю. Всі прилягли. На високому насипі залізничної колії на фоні темного обрїю рухалися дві постаті німецьких вояків. Ситуація ускладнялася, бо партизани сподівалися, що цей невеликий міст був без охорони. Але відступу від заміру не могло бути. Завдання мусить бути за всяку ціну виконане.

Осіння ніч блимала зорями. Від лісу подував свіжий вітер і на телеграфних дротах вигравав сумні мелодії осінньої ночі. Від того стовпи гули якимсь глухим підземним гулом.

Німецькі патрулі зійшли з насипу і в затишку попихували димом з люльок, не передбачаючи того, що ніч готувала для них жахливу несподіванку.

Партизани підійшли до мосту; один із них дав знак, щоб хлопці приступали до роботи. Самі в кроках двадцяти від мосту залагли під

насіпом, втопивши напружений зір у постаті своїх жертв. Їх автомати були готові до дії в кожную хвилину.

Микола й Іван вчепилися руками за залізне сплетіння мосту й інстинктивно навшпиньках потяглися в другий кінець. Три метри під їхніми ногами відзеркалювався довгою смугою, що зникала десь у крутих заворотах темних берегів. Від потічка віяло вогкою прохолодою. Квітами латаття відбивалися зорі в воді.

Розв'язавши торби, хлопці шнуром прив'язували толові шашки до основних споруд мосту. Напружені, як натягнуті струни, нерви не давали змоги спокійно працювати. Смерть чекала на них з обох боків. Думки про те, як висковзнути з цупких пазурів смерті, сплутувались разом із шнуром у якісь вузли й затримували процес роботи. Хвилини скапували поволі, як свічка.

Раптом напружену тишу ночі порушив дзвінкий плескіт води під мостом. З-під шнуру в Івана виповзла шашка й шубовснула в потічок. Спинивши дихання, хлопці завмерли й поприпадали до товстих споруд мосту. Темні тіні партизанів насторожено зарухалися. За насипом почувлися кроки німецької патрулі, що наближалася до мосту. Оглянувши місцевість й нічого не спостерігши, один з них сказав: — *Fisch* (риба), — і, повисивши автомати на плечі, заспокоєні пішли в затишне своє місце за насипом.

Коли стихли кроки, хлопці далі продовжували свою перервану працю. До чотирьох зарядів толових шашок Микола прив'язав по одній запальній шашці, затиснув у запальниках детонуючий шнур, вставив запальники в отвори запальних шашок, з'єднавши таким чином детонацією усі чотири заряди. До одної запальної шашки всунув запальник із затисненим кінцем бікфордового шнура, зрізав кінець його навкоси і спутив шнур на протилежний від партизан беріг потічка.

Потім хлопці сповзли по рамах мосту й опинилися на твердому ґрунті, тримаючи кінець бікфордового шнура. Тут же біля мосту розрісся кущик верболозу. Хлопці вместилися в тому кущі, чекаючи на появу поїзда. На протилежному березі незмінно лежали дві темні постаті партизан.

Ніч мрійно задивилася в зоряні простори. Гострими пазурями скребла смерть по серцях хлопців. Втікати тепер не було ніякої нагоди, бо за кожним їх рухом пильно стежили дві пари смертоносних очей. Не вірили вони і в те, що коли підпалять шнур і почнуть втікати в безпечне від вибуху місце, чи не скосять їх кулі тих же партизан-автоматчиків.

Вітер над їхніми головами грався вітами верболозу, телеграфні дрони й далі гули свою безконечну монотонну пісню. Щоб скоротити небезпечно тягучий, сповнений жахливими несподіванками час, Микола витягнув із кишені шинелі картку газети, відірвав від неї невеликий кусень, дістав махорки й почав навпомацьки робити цигарку.

— Буду палити шнур, то за одним разом прикурю й цигарку, бо не знаю, чи ще трапиться колись нагода хоч раз затягнутися приємним димом. Хоч перед смертю закурю, — сказав пошепки до Івана.

Покусавши зубами грубий газетний край паперу, Микола протягнув його по кінці язика й закрутив цигарку. Іван таксамо наслідував приклад свого друга.

Потічок плюскотів водою, ніби відраховував останні хвилини їхнього життя. Хлопці відчували всім своїм еством, що має щось статися страшне, і це довге чекання на межі між життям і смертю до болю натягувало нерви, а думки клубком скотилися в якийсь глухий кут, з якого не було ніякого виходу.

Шум поїзда пробудив хлопців від задуми. Поїзд із кожною хвилиною наближався до мосту. Жвавіше забилися серця, руки стали робити якісь мимовільні рухи. Бікфордів шнур заплутався між руками й верболозом. Ось уже виразно чути тактичний відбій колес на стиках рейок. Часу до роздумування вже не було. Треба діяти швидко й рішучо. Палити шнур і бігти чи то від життя, а чи назустріч життю. Цигарка вже в зубах, в тремтячих руках спалахнув сірник, прорізавши сльям темряву ночі, і заховався в долонях рук.

Дві постаті з другої сторони потічка затупотіли від мосту.

Жахом пострілів крикнула ніч і голосною луною відбилася на плесі води. Олив'яне крило смерті розрізало повітря, пролетівши в смертоносній швидкості над головами хлопців. Статі кулями вершки верболозу посипалися на голови.

Обійнявшись міцно зі смертю, два партизани качалися по землі.

Пихкаючи парою, з шумом і гуркотом промчався через міст поїзд і шез у темряві ночі. Німецькі патрулі зобачили вогник і втікаючих і відкрили по них гураганний вогонь. Щоб німці не стріляли, Микола з Іваном вийшли їм назустріч з піднятими догори руками. Ламаною німецькою мовою, яку ще трохи пам'ятав з неповної середньої школи, Микола сказав, що вони покинули фронт і йдуть додому. Вночі заблудилися і стали тут, щоб закурити, як раптом постріли заставили їх прилягти в цьому куці. Товсті цигарки в зубах були доказом того, що вони не брехали. Під міст німці чомусь не догадалися подивитися. Підійшовши до трупів, німці запитали, чи це їхні друзі. Хлопці заперечили. Відсутність зброї в хлопців розвіяла сумнів німців, які подумали, що хлопці їх не знають. Взявши автомат, один з німців пустив дві черги в лежачих, випробовуючи техніку московської зброї. Потім наказали вкинути трупи у воду. Два поплески хвиль були останнім акордом у житті московських партизан.

Незабаром прибула мотодрезина з новою зміною вартових. Полонених везли до німецької залізничної комендантури.

Розчервонілий від порядної дози випитої горілки німець-комендант допитував хлопців, чи не є вони партизани з одної групи з забитими. Але відсутність у них зброї не робила великих підозр. Крім того, ще перебуваючи на фронті, хлопці запасилися летючками, які

скидали німці з літаків, закликаючи в них вояків кидати фронт і переходити на сторону німців. У лютючках німці обіцяли перебіжчикам воду й безпечне щасливе життя в сімейному оточенні. Користаючися сприятливою нагодою, хлопці повиймали із рукавів своїх плащів ці лютючки й подали комендантові. Останній засміявся й наказав черговому по станції воякові відвести їх у спеціальне приміщення, де їх і замкнули.

Наступного ранку разом з іншими полоненими хлопці приїхали до станції Ромодан, звідки пішки прибули в табір військово-полонених біля міста Хорол.

III.

Табір полонених був розташований на полі поблизу м. Хорол. За постелю для полонених служив розмішаний ногами мокрий чорнозем, а за дах — сірі осінні хмари, що часто сіяли холодним дощем. Стінами оселі був у три ряди колючий дріт, крізь який вільно влітав і вилітав дошкульно холодний вітер. Коли поглянути здаля, то серед поля той табір уявляв із себе величезний мурашник, оточений високими сторожовими будками патруль і прожекторами, що освічували табір уночі. Ні про які людські умови існування в цьому таборі не могло бути й мови. Понад десять тисяч полонених знаходилося тут на становищі приречених на смерть тварин. Переважно більшість полонених складали українці. Не добиті червоними садистами з Кремля, думали, що новий окупант із Заходу принесе їм деяку полегшу, дозволить їм на більш вільне життя; а тому при наближенні німецьких полчищ били об землю свої рушніці й тисячами переходили на сторону нового займанця. Та скоро виявилось, що як перший, так і другий ворог був нахабно брехливий. Замість того, щоб розпустити колгоспи і дати землю в особисте користування людям і звільнити полонених, як писалося в лютючках, новий окупант тримав лід відкритим небом ці тисячі, засудивши їх на повільну голодову смерть. Навіть води не було вдосталь, а про харчі, то вже не могло бути й мови. Переважно давали сиру городину, як тваринам. Хто ще раніше мав малий запас товщів у тілі, вони скоро зникли. Воші нестерпно роз'їдали шкіру. Від холоду, бруду, голодового виснаження люди мерли, як мухи восени. У багатьох було велике каяття, що так легковажно попали до цієї ями смерті.

День погас, як життя. Із-за дротів потягнуло осінньою прохолодою. Нечутною ходою прийшла тиша. Туга чийогось виснаженого тіла розлилася сльозами.

Загорнувшись щільніше в свої шинелі, Микола з Іваном знайшли трохи сухіше місце й уклалися спати. Викурені цигарки були останніми з їхніх попередніх запасів. Дістати щось покурити тут було величезною трудностю. А коли часом і траплялася така нагода, то можна було замінити цигарку за кусень сирого буряка чи картоплину. Сира

картопля, буряк, капуста, чи сирий гарбуз були тут найдорогоціннішим харчем, який споживався сирим, немитим.

Дошкульно пекучий біль у голодному шлунку розливався по всьому організмі. Іван перевертався на всі боки, намагаючися зручним положенням свого тіла якось придавити, чи хоч трохи заглушити той біль. Рятуючись від холоду, корчився хробаком, згинався, щільно тулявся спиною до Миколи. Уже три тижні так мучиться Іван і здавалося, що порятунку для нього не було. Вірив, що старанно хована летючка виведе його на волю, до своєї родини, а попався до табору смерті.

Ніч геть вже обгорнула табір чорним покривалом, але Іванові не спалося. Пригадалася чомусь дружина. Ось ніби бачить він блакитні добрі її очі, відчуває на собі їх теплий ласкавий відблиск, бачить на її устах легеньку щасливу посмішку — милий дарунок йому — Іванові. Он бігає по хаті його рухливий Петрусь. Видно в батька вдався. І ніби перед ним стоїть образ сором'язливої спокійної доньки Марійки. Ця вже пішла по матері. Хата, вишняк, левада з вербами доповнювали образи рідних і близьких йому людей. Груди йому роздерло глибоке зітхання. Тутешнє життя давило втомою, як тяжким тягарем. Лише перед світанням трохи задрімав.

Розворушений таборовий мурашник підняв на ноги й Івана. Микола вже раніше встав, ходив у натовпі й шукав когось, щоб попросити затягнутися димом пахучої махорки. Може б не так хотілося їсти. У відкриті ворота в'їхало вантажне авто, на яке збирали тих, що спали вже вічним сном. До половини нагружене трупами авто не справляло ні на кого з живих сильного враження. Ці картини ввійшли в щоденну звичку. Котрі колодами лежали на землі, але ще дихали, чекали на наступні ближчі дні своєї подорожі до братньої ями вічного спочинку. Таких не турбували. Друзі одержували для них окремі порції гарячої баланди, яку переважно самі й поїдали, бо хворим було вже не до їжі.

День тягнувся поволі, як воли в ярмі. По дорозі, за дротами, проходили зігнуті постаті чоловіків, часом сичали німецькі авта. Ось одна жіноча постать з торбою за плечима звернула з дороги й наблизилася до дротів. Смертельний голод потягнув до дротів назустріч жінці частину сірого мурашника. Над головами натовпу хвилею покотилося:

— Коваль Іван! Коваль Іван!

Щось невідоме підкотилося до серця Іванові. Блискавкою промайнули в голові нічні згадки. Охоплений якимсь окриленим почуттям, щосили розпихав людей, пробиваючись до дротів. Йому зі співчуттям звільняли прохід. Бо ж лише ця особа хоч у малій мірі могла загальмувати на деякий час голодний біль шлунку.

Пара голубих волошок зустрілася між дротами з карими очима Івана. Пізнала зразу. Волошки вкрилися чистою рососою, а торба з живою дугою полетіла через дроти. Ліс рук стрічав ту таємничу

торбу. Як трюхлявий пень на хвилях води, гойдалася торба на піднятих вгору руках, швидко міняючи напрямки свого руху.

Раптом торба провалилася крізь щілину в сплетінні людських рук і впала до ніг. Стіною звалилася людська лявіна поверх забрудненої болотом торби. Безформна купа живих істот стогнала, харчала, ревла, перекочувалася вихром по землі. Купа ревла диким криком, від стогнових будок кричали вартові. Але годі було щось розібрати. Стихія голоду робила своє діло.

Забувши про голод, деякий час Іван стояв, як зачарований, не відриваючи погляду від своєї дружини. Та коли остання з виразом болю на обличчі вказала рукою в напрямку зниклої торби, Іван опам'ятався. Напруживши останні сили, кішкою вистрибнув на самий верх рухливої купи. Але в цей мент з боку вартової будки з сичанням полетіла в напрямку купи невелика темна куля. Жахливий вибух гранати розтяв повітря, дзвінкою луною відгукнулося в полі тихе надвечір'я. Купа розливалася вбоки, багряніючи кривавими пасмами. Ті, що були на самому споді, не знали навіть, що трапилося; і були раді, що так легко їм звільнитися від тягару, що давив на них зверху. Стогін смертельно ранених отверезив усіх. У великих очах Івана застигла темнота пізнього осіннього вечора. Лежав боком, обличчям до дротів, де раніш стояла дружина.

Як сполохана звірина, побігла Настя в напрямку дороги. Але сальва з автомату скосила її. Пахучою польовою квіткою впала, як підтята косою. Пара голубих волошок зоріло в осіннє небо. На грудях маком вицвіла кров. Затужила в полі загублена молода доля, чиєсь горе плакало малою дитиною.

* * *

Боліло в грудях Миколи, ніби хто втиснув туди тяжкий камінь. То давили так невиплакані сльози по нерозлучному другу Іванові. Невимовна туга огорнула його наболіле серце, від нестерпного болю хотілося дико накинутися на когось, здавити міцно руками, зубами перегризти горло й, переступивши через труп, скочити на дорогу, що веде до волі. Охоплений невідрадними думками, з похиленою головою, ходив поміж полоненими, ніби в лісі. Ні з ким не говорив, все думав і не міг знайти шляху до порятунку. Ще молодий, ще так хотілося жити, хотілося ходити на волі поза ці загороди з колючих дротів. Хотілося на щось рішитися, на щось відважне, на таке, що принесло б йому волю. Бачить він обличчя оточуючих його людей; на них залягла така голодна покірливість, ніби нещасні вибачалися перед смертю в тому, що їхнє життя було таке міцне. Годі було чекати на якусь розумну пораду чи рішучий крок від цих людських тіней, за якими уже блукав привид смерті. І від цих думок у серці Миколи холодною гадюкою оберталася розпач. У своїй особі він також вбачав одну з цих тисячів, приречених на смерть, істоту. Ні! Він мусить вирва-

тися з цієї ями смерти. Він мусить ще зустрітися з своєю Галиною. Для неї і задля неї він повинен залишитися живим.

Наступний ранок, як хворовита дитина, протирав очі, сіючи дрібним дощем. Як і кожного дня, на вантажне авто скидали чергову групу трупів і вивозили десь за колючі дроти. До бараку-кухні лаштувалася довжелезна черга за кухлем гарячої води, після якої хотілося ще більше їсти. Брали ту „каву“ в бляшанки від консерв, міцно стискали долонями рук і так на ходу випивали за одним духом. Одноразово трохи розогрівали собі руки й животи, але не вгамовували хронічного голоду.

Коли Микола підставляв свою бляшанку, його потиснули ззаду. Половина ополонника полилося поза бляшанку. Микола глянув на того, хто розливав, щоб долив йому, і з несподіванки скрикнув:

— Це ти, Степане?

— Здоров був, Миколо! Як ти попав сюди?

Але їхня мова на цьому й увірвалася, бо черговий німець, що стежив за порядком під час видачі їжі, нагримав на Миколу, і черга, що була на хвилину затрималася, знову конвоєрним порядком зарухалася вперед.

Того ж дня Степан відшукав Миколу серед людського мурашника. Степан був рідним братом Галини — дружини Миколи. Лише кілька днів тому він попав до цього табору, як військово-полонений. У зв'язку з тим, що від його постаті ще віяло подихом свіжого вітру степів, німці визначили його на працю при кухні. І раптом така радісна і одночасово сумна та несподівана зустріч. Обидва погодилися на тій думці, що за всяку ціну треба звідси втікати, інакше загинуть. Але ясного шляху втечі ще не мали.

* * *

Одного дня з міста привезено до кухні двох майстрів, які мусили ремонтувати кухонне начиння: столи, стільці тощо. Серцем Степан потягнувся до одного з них. Якимсь теплом, співчуттям віяло з очей того майстра. І пригадалася Степанові розмова з Миколою. Погляд відразу зупинився на скриньці зі струментом. Дивився на свердла, молоток, долото, пилку й затримався довший час на двох кліщах. А коли вибрав мент, що черговий німець вийшов із кухні, Степан наблизився до майстра й незаметно показав рукою на кліщі. Той відразу все зрозумів і, ніби давно чекаючи на таку нагоду, всунув Степанові в руку одні кліщі, які швидко зникли за халявою чобіт. В голові заіскрилася рожеві надії, серце залоскотала приємність волі. Адже ж ключ до волі він має в себе; потрібно вибрати лише зручний момент, щоб скористатися з нього.

Ввечері того ж дня Микола вже тримав кліщі, добре заховані на грудях, близько свого серця. Раділи хлопці і з острахом чекали на слухну нагоду, яка незабаром і прийшла.

Тихий вечір мрійно задивився в зоряні простори. Було напричуд тепло, і в таборі запанував приємний настрій. Притишений гомін деякий час, а потім усе стихло, лише хропіння сплячих розносилося з усіх кінців сонного поля.

Хто ще не спав, міг спостерегти, що цятована зорями західня частина обрію раптом потемніла. Чорна пляма швидко росла й перетворилася у велику темну стіну, яка проковтувала пів неба зірок. Але тиша панувала непорушна, ніби нічого й не трапилося. Та тривало так недовго. Правою стороною таборового поля, ніби прошуміла велика згряя гайвороння і шезла в темній глибокій темряві ночі. В другому пориві вітер, ніби з розгону впав із висоти чорної хмари, з силою вдарив об землю, задзвенів, засвистів у колючих дротах. Хтось прокидався, шукаючи собі кращого затишку. Поле ревіло, стогнало, гуло. Темрява покрила весь небозвід, а страшна чорна гора сунула ближче й ближче. Впало кілька капель дрібчастого дощу, а потім густіше й густіше залопотів горохом по землі. Та раптом хмара зливою впала на землю. Розперезаний вітер гуляв по полі, жбурляючи хвилями води в різні боки. В тому водяному потоці світло електричних ліхтарів світило якимись блискучими цяточками. Буряно-водяна стихія сплелася з темрявою ночі, перед якою все живе заховалося, принищкло. Рев вітру, обнявшись з потоками води, котився по полі, реготався, казився, несамовито вив.

— Час діє для нас, — сказав Микола до Степана й обидва повзли до дротів. Дістав заховані кліщі й почав. Хруснув перший, другий дріт. Полізли в широку діру. Упали дроти другої черги, гадюкою звилися колючки дроту з останньої загороди, де вже була справжня воля. Хоч у око стріль — нічого не видко, але Микола за звичкою обережності поглянув на обидві сторони понад дроти і потягнув за рукав. Проповзши ще кілька десятків кроків, потім випростувався й швидкими кроками зникли в непроглядній темряві поля.

За ними вилізло ще чоловік з двадцять. Як відійшли далі, розійшлися малими групами, то по дві особи. Так безпечніше, бо не буде лідозри, що втікачі.

* * *

Микола й Степан пішли на захід назустріч буряній стихії. Їм здавалося, що буря приємніше свище і дощ не такий вже холодний.

Ішли полями, обминаючи їх головні шляхи. Біля півночі буря успокоїлась, перестав падати дощ, на небі несміло замиготіла перша, друга зірка.

Коли розвиднілося, хлопці були вже за Лубнями, а в десятій годині ранку прибули в своє село Губське.

Не сміялося щастя Миколі і вдома. Застав у хаті своїх старих батьків, які так зраділи появі сина, але Галину — молоду дружину Миколи — нові окупанти вивезли на працю до Німеччини.

Як були колгоспи за москалів-комуністів, таксамо робили в колгоспах і за німців — націонал-соціалістів. Як східній, так і західній окупанти добре розуміли, що найлегше пограбувати працю селянина із загальної колгоспної комори.

Микола не захотів працювати в колгоспі, а разом з Степаном записався до поліції. Може тут, на цій роботі чимсь прислужиться, щоб полегшити долю своїх земляків. Та і праця тут була легша, і краще за безпечення. Думав, що може йому вдасться повернути додому і свою дружину. Але не знав навіть і місця її перебування.

Також праця в поліції була зв'язана з небезпекою від червоних партизан, які часом нападали на поліцаїв, роззброювали їх, часом стріляли або забирали з собою до лісу. Поодинокі партизани навіть переховувалися по селах. Німці захоплювали нові території кільцями, і советським активістам чи комуністам відрізували шлях до відступу на схід. Переважно з таких решток недобитого східного ворога й творилися партизанські групи, що діяли в тилу німців.

Одного дня поліція с. Губського одержала повідомлення, що колишній секретар місцевого партосередку москаль Безродов переховується в сусідньому селі Черевках у своїй тещі. Микола пам'ятав, як Безродов силою примушував селян вписуватися до колгоспу, як розкуркулював і виселяв кращих господарів на північ у табори примусової праці. Він же виселив і двох дядьків Миколи, він же пограбував і майно його батьків. Микола врятувався від висилки тим, що втік був на шахти Донбасу, де працював під прибраним ім'ям. З великою охотою Микола й Степан зголосилися спіймати Безродова.

Чотири поліцаї з Губського прибули до Черевки. П'ять місцевих поліцаїв приєдналося до них і пішли до хати тещі Безродова. Хата вдови Мокрина стояла на краю села. Метрів за двісті від хати стояв на полі ожеред колгоспної соломи. Миколу зразу потягнуло чомусь не до хати, а до соломи. Наявність соломи так близько від хати вдови робила підозру, що це є добра криївка, і певно Безродов там. Обійшов кругом ожеред, приглядався до землі, чи немає слідів; дивився, чи не порушена де солома. Не було ніяких ознак. Микола повісив на плече рушницю і став крутити цигарку.

Переляканою виглядала Мокрина, коли побачила в своїй хаті поліцаїв. Прямих відповідей уникала, але твердила, що зятя в її хаті нема. Один з поліцаїв узяв під хатою драбину й приставив її в сінях до горища. Другий поліцай з револьвером напоготівлі поліз по драбині. Та коли ліва рука його сягнула вершка драбини, тріснув з горища постріл, і поліцай не зліз, а зсунувся швидко вниз. Уся рука його була закривавлена. Куля прошила долоню. Поліцаї не сподівалися такої зустрічі і спершу всі розгубилися. Безродов вирвав острішок з покрівлі, сплигнув з хати й побіг полем. Поки поліцаї зорієнтувалися в ситуації, Безродов був уже далеко.

Тим часом Микола тільки що зотягнувся махоркою, як почув постріл у хаті вдови. Він викинув із зубів цигарку й приготував руш-

ницю. А полем біг Безродов, той самий невеликого росту миршавий Безродов, що не зважав на голосіння і сльози жінок і дітей, яких він взимку викидав із насиджених хат у сніг. Це той самий, що пограбував майно батьків і родичів, що пограбив святощі сільської церкви. Микола підсунув платівку на прицільній рямці рушниці до цифри 200, прицілився й натиснув скобу. Смерть скочила на Безродова так, що ще з простріленими грудьми пробіг кілька кроків і впав.

Від знищеного большевиками хутора залишилося на полі кілька дерев та криниця, з якої вже ніколи ніхто не користувався. Сам Безродов помагав нищити цей хутір, виселяючи людей у село до колгоспу.

Микола взяв трупа Безродова за ноги й укинув до криниці, де вже довгий час плавав труп надутого собаки.

— Собаці собача й дорога, — промовив Микола, плюнув ще до криниці й пішов назустріч своїм хлопцям.

IV.

Довгими безперервними ланцюгами тягнулися навантажені різним майном підводи, які тримали курс на захід. Стугоніли колесами возів українські шляхи, проводжаючи з рідної землі тих, хто так гарячо любив блакитне небо і ці прекрасні рідні простори степів. Люди сумно споглядали на розлогі лани обабіч шляху; ставали на коліна, цілували землю, брали жменю рідного чорнозему й зав'язували у вузлики, як дорогоцінну реліквію. З грудочкою землі, що так пахне сонцем і рідним краєм, легше буде й спочити в чужій стороні. Низько посхиляли придорожні верби свої довгі віти, ніби шоповиті жалобою, випроводжали в невідому далеку дорогу тих, що обрали собі цей важкий тернистий шлях до волі — на скитальщину. Стугоніли колесами шляхи рідної землі, сунулися повільно нескінчені валки возів тої осени 1943 року. А десь далеко позаду, за смугою небосхилу, держала українська земля під нестихаючими громами гармат двох лютих окупантів. Позіхали шляхи вечірньою осінньою нудьгою, а східня сторона небосхилу багряніла невтухаючими пожарами, ніби земля в небо кров'ю плювала. Горіли міста й села, горіли скирти на полях, горіла Україна в пекельнім вогні. Довжелезною смугою фронту відходили з боями німецькі полчища на захід. Стікала ворожою й своєю кров'ю українська земля. Озброєних і без зброї гнали під відкритий вогонь німецьких скорострілів наших людей, загачуючи переправи річок тисячами трупів. А ті, кого вихор війни гнав на захід, все далі відходили від того боевища, де рвалося залізо, де злилася кров з вогнем.

Микола їхав з Степаном на одній парокінній підводі. Місто Кам'янець-Подільський — останній пункт мандрівки підводами. Не захотів Микола залишатися на розправу розгнуданій большевицькій орді, що сунула зі сходу. Ще добре пам'ятав слова Орлова, що в полон не здаватися, а останню кулю берегти для себе. Пам'ятав і слова Сталіна, що він своїх полонених немає ніде. Отже, треба рятуватися, де тільки є змога.

Ночівля в міській Кам'янець-Подільській тюрмі. Моторошно і страшно. Ще не вилиняла людська кров на стінах в'язничних камер. Українська кров, яку пролили тут окупанти.

Морозний ранок. Останній марш підводами з тюрми до станції, де коні й вози забирають німці, а людей з речами проковтнули товарові вагони. Ешелон охороняють німецькі вояки. Невідомо, чи щоб не розбігалися люди з ешелону, чи від нападу ззовні. День і ніч стугонять колеса на стиках рейок. Поїзд їде без зупинок на станціях.

Перемишль. Поїзд зупинився. Дезинфекційна процедура в лазні і знову в другий поїзд. Голодні діти поляків приходять до вагонів, просять хліба. Знову стугоняють вагони, наганяють дрімоту. В сусідньому вагоні задротовані вікна. Води там просять полонені. Не дають. І тут, як у таборі. Навіть води шкода. Полонені. Люди іншої категорії.

В Дахав поїзд став. Погрузилися у вантажні авта і в табір. Два тижні карантини й дезинфекції. Пошесті бояться німці гірше, ніж бомб. З табору виходу немає нікуди, бо й до роботи не беруть. Довге вистоявання в черзі за їжею. Коли буває затримка в черзі, палки наглядачів-поліцаїв швидко танцюють по спинах та головах людей, і довжелезна черга знову посувається вперед. Це так тренує в дисципліні гітлерівський захід недисциплінованих людей сходу. Навіть нашивку „ost“ почепили цим людям на рукави, як ознаку пониженості й ганьби.

По двох тижнях перебування в карантині всіх вивезли на цей раз пасажирським поїздом до столиці Баварії Мюнхену. Великий чотириповерховий шкільний дім проковтнув понад сімсот людей з їхнім багажем. Полонених десь відвезли в друге місце. Усіх людей розподілили за фірмами й щодня водили на працю. Одні робили порядок на дорогах, інші в лісі, на цвинтарях тощо. Микола з Степаном одержали працю на цвинтарі. Група робітників копала рови по 60 метрів довжиною, в які вкладали домовини одна поруч другої. Після кожного нападу авіації з міста привозили по 500—600 спотворених трупів.

Робітників тут годували добре, але трупи так смерділи, що не було ніякої охоти до їжі.

* * *

Тривожний гук сирен гострими ножами впав над Мюнхеном. Уже восьмий раз на добу різали сирени по натягнених, як струни, нервах переляканих мешканців цього великого й чарівного колись центру Баварії. Восьмий раз попереджували сирени про черговий налет авіації, яка у нестримному смертельному шквалі летіла на місто в передріздвяну ніч 1944 року. Жахливий рев моторів роздирав небо, а місто гавкало вибухами бомб. Окутане хмарами диму, в якому зграями кажанів літали чорні шматки легкого перегорілого матеріалу; освічене довгими язиками полум'я від палаючих будинків, місто нагадувало картину хвилюючого вогняного моря, серед якого залишалися

дрібні острівки-будинки, що не охоплені ще були стихією вогню. Цілий місяць горить не стухаючи місто, а в ніч перед Різдвом, як яскраво-палаюча ялинка, сліпучим файєрверком спалахнуло воно з новою силою. У розлите море вогню падали й падали бомби, створюючи пекельну картину. Від вибухів дрижала земля, зі стелі та стін бомбосховищ сипалася штукатурка, мигали жовтим світлом електролямпи. Сильні хвилі повітря раз-по-раз били в двері сховища, від чого вони дзвеніли, гарчали, і здавалося, геть зірвуться зі свого місця. Повітря втискувалося в щарини поміж дверима і свистіло з такою силою, як свистять у лісі сосни під час великої бурі. Вкрита каменем земля, судорожно здригаючи, ригала високо в небо чорними хмарами диму та уламками домів. Рвалися авіобомби, руйнуючи все те, що ще вціліло; сіючи паніку і смерть серед того, хто ще животів. Шукаючи порятунку від пекла на поверхні землі, люди ховалися в глибокі підземелля. Для одних ці льохи були місцем тимчасового порятунку, для інших — вічною могилою.

З розхристаною блюзкою на грудях, з оголеними персами й розпушеними косами, що в безладді розсипалися по спині й плечах; широко розмахуючи руками, бігла по вулиці збожеволіла німка, незважаючи на те, що діялося навколо. Серед стихії металю, диму й вогню вона виглядала якоюсь демонічною істотою, яку ніщо не вражало. Вибухне десь бомба, нещасна в божевільному реготі біжить з усіх сил до місця вибуху, ніби там шукала порятунку свого життя. Палаючий дах будинку завалився на вулицю й покрив навіженну. Смерть над нею засміялася несамовитим реготом і в шаленому темпі мчала в інші райони міста, де рвалася криця, валилися будинки, де в повній своїй стихії гуляло полум'я пожарищ.

Уранці, в день Різдва Христового, місто виглядало принишклим, зламаним, пригніченим. Дах школи на Kirchenstrasse згорів, а решту корпусу загасили самі мешканці табору. Тепер люди зносили назад рештки свого майна до цегляної будови без даху й вікон. Потім шикувалися в групи, і як кожного дня, погнали їх на роботу.

Для Миколи й Степана цього дня роботи було досить. З міста вантажні авта привозили трупи й кінця тому не було. Усе це розвантажувалося в мертвецьку кімнату, частину відвозили до крематорії. В домовини вкладали спотворені трупи й прив'язували дощечки з написом, хто тут лежав. Часом до домовини вкладали одне тільки відро пошматованого людського м'яса. На дощечці писали — невідома особа.

Ходить Микола по мертвецькій, роздивляється. Ось дівчина лежить років 18-ти. Жодної рани, жодної плями крові не видно, але мертва. Чорні коси темним мохом розіслалися по цементовій підлозі. А чудове миле обличчя на фоні темного волосся виглядало напричуд прекрасним. Здавалося, що вона спить. Почуття якогось жалю заворушилося в серці Миколи.

Але що це? Українка? Сорочка з вишитими червоними трояндами

на рукавах. Щось знайоме йому здалося в цих квітах рож. Мурашки забігали поза шкірою по всьому тілі Миколи. Якось неприємно залоскотало під серцем. Такі ж квіти червоних троянд, такі рукави обвивали його шию, коли цілувала його Галя в садку. Упав на коліна перед трупом. Узяв руками голову жінки й повернув обличчям до себе. Хвилі темного волосся цілували її білосніжну шию. Галя! Так, це його Галя. Ті уста, з яких він пив солодкий нектар першого свого кохання. Це ж її темні довгі вії, що закрили великі блакитні очі. Це ж її, так знайомі йому білі щічки, що так тепло горнулися до його грудей. Це ж її високі молоді груди, що так ще пахли колишнім коханням... Розтулив пальцями віка очей, в яких лежала спокійна тиха прозорість озерця, від якого віяло коханням. Впізнав... Вона... Та сама його Галя... Тільки не заговорить. Схватив обома руками й притиснув з усієї сили до грудей. — Галочко моя люба! Де ми зустрілися з тобою?! — вирвалися слова відчаю з глибини його грудей і луною відбилися від стелі. Голос його впав у цій тиші, як камінь. Темним мороком заснувалося в його голові, й здавалося стіни цього будинку падають на нього й здавляють груди. Дихати не було чим. Повільно калатало серце. Широко відкрив очі, які кричали своєю мукою проклин високому небові, звідки впала смерть на його дружину. Страшна невблаганна ця смерть міцно тримала в жаских обіймах його кохану Галя. Так, вона була тут, у Мюнхені, і він аж по її смерті зустрівся з нею. Опам'ятавшись, з силою трусив Галею, ніби хотів витрусити з неї смерть. Але Галя була в'яла, як підтята квітка.

Вечірні сумерки спустилися на землю. Усі робіти давно пішли на спочинок. Микола й Степан ще довго впорядковували могилку над домовиною дружини й сестри. Тихо без вітру падали лапчасті пухинки снігу і, як білими ніжними пелюстками квітів, встеляли свіжоскопану землю могил. Повертався Микола з цвинтаря, а якась невідома рука просунулася поміж ребер і міцними пальцями тиснула серце. Гіркота невимовного болю й жалю сплелися в твердий клубок, підкотилися до горла й давили його. Сніжинки падали на носа, руки; розставали й каплями води, ніби сльози, скочувалися на землю. Але Микола нічого того не вічував.

V.

Відгули громи світової війни. На місці пожарищ залишилися страшні руїни, які своїм виглядом наводили на мешканців Мюнхену жах недавнього минулого. Але жакливіше відійшло, бо не ревіли сирени й не рвали нервів людей. Німеччина скапитувала.

Чепурився травень 1945 року. Деревя й кущі скверів вдягалися в молоде листя й були єдиною прикрасою, що мало потерпіли від війни. Серед мешканців табору запанував насторожений настрій. Одні з острахом готувалися до повороту додому, інші ж боялися знову пасти в руки „братів“ і всякими засобами уникали цього повороту.

Серед таборян з'явилися командири, комісари, політруки. Це були все москалі. Почали навчати муштри чоловіків. Звідкись одержували відповідні директиви для своєї роботи. Розгорнули советську політичну роботу. Випускали в таборі стінгазету, в якій закликалося всіх до повороту на „родіну“. Політрук Іванов на стіні табору вивісив портрети Сталіна та Леніна, які намалював художник-таборянин. Але влучний камінь зробив своє діло: другого дня Ленін залишився без правого ока, а в Сталіна замість носа чорніла діра. Червоні тряпки від прапору порвані валялися по подвір'ї. Але ще бракувало тут органів НКВД, щоб розшукати виконавців цього діла.

Іванов складав списки неблагонадійних людей і тих, що не хотіли повертатися на „родіну“. Ті списки готувалися до передачі в належні руки. Про списки вже знали всі таборяни. Тому частина людей залишила табір і пішла жити на „приватки“, частина пішла працювати до німецьких фірм, які дали їм і приміщення. Комуністи застрашували людей ялтинською і потсдамською угодами.

— Хто добровільно не поїде на родіну — силою заберуть, а тоді побачите, кому буде краще, — говорили советські агітатори. Коли прибув на станцію поїзд для відправки на „родіну“, значна частина таборян рушила з речами до поїзда. Одні думали, що влада там змінилася; другі, — що їм усе прощено. А інші, переважно жінки, в страху перед голодною смертю ішли до станції.

Іванов прибув до поїзда одним із перших, але на самих залізничних коліях упав з простріленими грудьми, не довівши списків до своїх. Микола і тут зробив своє діло. Він з Степаном і не думав про повернення на загарбану москалями батьківщину. Краще тут смерть, щоб поганці не знали, де його й могила.

А вантажні американські авта, оздоблені советськими гаслами та прапорами, везли й везли до станції бажаючих, які з кожною годиною скорочували свій шлях за колючі дроти. Не врятують їх ні ті гасла, ані червоні прапори. Лунали пісні молоді, але звукам тих пісень акомпаньював затаєний в серцях відчай.

Як вихорем почалася лихоманка виїзду додому, так раптово вона й скінчилася. Залишилися під опікою УНРРА лише ті, хто на власній шкірі зазнав „солодощів“ советського „щасливого“ життя.

Микола й Степан улаштувалися в Мюнхенському таборі ДП на Ляймі. Та советським людоловам не давали спокою ці свідки, що вивалилися з-під „теплого“ проміння сонця „найдемократичнішої“ у світі конституції. Гарні обіцянки, брехня, шантаж — все вони пустили в дію, щоб вирвати силою цих людей з неопанованої ними частини вільного світу.

У Мюнхені до табору ДП на Фраймані під опікою американської МП приїхали два советські офіцери. На подвір'ї табору влаштували мітинг і різними брехнями умовляли людей повертатися додому. Трафаретними фразами советської пропаганди обіцяли, що їм усе прощено (хоч і не було за ними ніякої провини), що їх „родіна очікує“.

Хто ж добровільно не поїде, силою заберуть, а потім, щоб не жалкували. Зухвала поведінка і тон промови советчиків увірвали терпець мешканцям, і сотнями голосів натовп заревів:

— Кати! Христопродавці! Душогуби! Скажені собаки! Антихристи! Ще мало напилися нашої крові?! Сюди приїхали по наші душі?! Добре ми пам'ятаєм і голод і ваш хвалений „рай“. Нас уже не обдурите, собаки!

— Та бийте їх! — десь збоку громом прокотилося над головами натовпу.

Це „бийте“ електричним струмом вдарило по нервах людської маси.

Каміння, картопля, паліччя полетіли на голови советчиків. Під охороною американської військової поліції советчики швидко захоувалися в стінах табору — бувших СС казармах. Але у своїй безмежній люті розхвилюваний натовп ревів. Здавалося, ця маса людського моря (понад 6 тисяч осіб) могутнім водяним шквалом залле корпус цієї велетенської будови й рознесе кам'яні стіни. Але всі двері були замкнені зсередини. Як відбита морська хвиля від скелі, людська маса лавиною покотилася на советське авто. Ніби подувом сильного вітру перекинено авто, побито скло, попсовано шини коліс.

Коли людське море заспокоїлося і розплилося з подвір'я табору, виїжджали советчики на своїй попсованій машині на буксирі джипа МП.

Але упертій настирливості советських людоловів ніщо не ставало на перешкоді. Твердими лобами били советчики в кам'яну скелю, намагаючись розбити її. Користаючись від американців правом вільного руху й пропаганди, вони їздили по американській окупаційній зоні від одного табору ДП до другого.

За два тижні після подій на Фраймані дирекція табору Ляйму оповістила, що до них також мають прибути советчики. Збори таборян було заповіджено на понеділок у вечірніх годинах, коли всі мешканці повернуться із праці.

Микола й Степан цього дня на працю не пішли. Десь вони зникли з табору. Над вечір повернулися до табору й ходили поміж дерев'яними бараками.

Коли прибуло советське авто в супроводі МП, хлопці знову зникли з табору.

Прибувши на Ляйм, советчики зайшли спершу до дирекції, вимагаючи для себе поіменні списки мешканців. Але директор Нагірняк був більш упертий від них і категорично відмовив домаганню советчиків. Після невдалої спроби добути списки, советчики вийшли з приміщення й намагалися зібрати людей. Але тут їм ніяк не вдалося це зробити. Кожний, хто повертався з праці, зникав і зачинався на гачок у своїй кімнаті. Лише поодинокі діти ходили по подвір'ї, розглядаючи золоті цяцьки на плечах советчиків та показуючи їм свої язички. Часом траплявся їм хтось із дорослих, що повертався із праці, і офі-

цери пробували говорити до них. Але ці мовчки обминали москалів і ховалися по таборових нетрях. У середину помешкань советчики або боялися заходити або ж їм заборонено було це робити охороною МП. Поникавши по таборі без наслідків ще якийсь час, советчики від'їхали. За ворітьми табору джип МП завернув до міста, а советчики покотили своєю дорогою вже без охорони.

За Мюнхеном широко розкинувся великий цвинтар Вальдфрідгоф. Це складне німецьке слово вірно відзначає справжню назву цього місця, де сплелися в одну нероздільну картину і ліс, і подвір'я тихого спочинку померлих. Під густими тінистими вітами дерев та кущів у симетричному порядку стояли різної скульптурної форми пам'ятники на могилах покійників. Розкішні різнокольорові квіти надавали всьому цьому чудове тло. Цвинтар був обнесений навколо дощаним парканом, а в деяких місцях колючим дротом. Але впродовж останньої війни бідні мешканці з околиць міста повідривали дошки з паркану на паливо, створивши в довгому ланцюгові загорожі чималу кількість дір-проходів. Також крізь ці діри вільно проходили люди й виносили собі гілки сушняку з цвинтаря. Побіч цвинтаря проходила шосейна дорога.

Літній вечір спустив на землю свої темні подолки, а в тінях дерев Вальдфрідгофу були вже справжні сумерки. Микола прив'язав до телеграфного стовпа кінець колючого дроту й перетягнув його через дорогу до другого стовпа. Але дроту не напинав, а залишив лежачим на землі. Сам заховався за парканом і час-від-часу позирав на дорогу, коли зачував шум мотора. Ось до міста промчали два американські „джіпи“, вільно переїхавши лежачий дріт. Ще одне якесь авто проїхало з міста. Та ось від міста знову зашуміло авто. Микола виглянув. Світ жовтих фар авта не зрадив його. Він добре запам'ятав сьогодні в таборі. Позаду другого авта не було. Треба швидко діяти. З силою натягнув колючий дріт і обкрутив довкола стовпа. Обидві пістолі побратимів були на бойовому поготовлі.

Авто мчало ближче й ближче, женучи перед собою два пасма жовтого електричного світла. Ось воно вже близько. Ось порівнюється з лінією стовпців, і раптом: д-р... р... р... На мить стало трохи надоби, піднявши над шосе передні колеса і, розірвавши дріт, собакою стрибнуло вперед і стало. Відкрилися дверцята, з яких вийшли советчики Звер'єв і Лаптев довідатися, що трапилося.

— Руки догори! — вдарило, як грім, на голови советчиків, і цівки пістолів наставлено проти їхніх грудей. Степан миттю повитягав пістолі з кобурів офіцерів.

— Кроком руш! — подалася команда, і покірні, як ягнята, з піднятими вгору руками проходили советчики крізь діру в паркані на цвинтар. Відвівши кілька десятків кроків від дороги, Микола наказав зупинитися. Офіцери стали. З Миколи не був добрий промовець, але не міг змовчати, щоб не сказати кількох слів.

— Кровопивці! Бандити! Ще мало напилися на нашій батьків-

щині безневинної української крові?! Ви ще й сюди приїхали по наші душі? То ж упивайтеся, прокляті собаки, своєю власною!

— Ми нічого не винні. Нас партія і уряд послали за вами, — почав говорити в своє оправдання Звер'єв.

Та коли пістолі побратимів прийняли поземе положення, советчики раптом свої слова невинности замінили викриком:

— За родіну! За Стал... Але не докінчили...

Дві операції

I

Сірою нудьгою підіймався над Києвом осінній ранок. Усе небо затягнулося густими хмарами, з яких сів дрібний дощ. У цей ранковий осінній мряці 1931 року сумно ревіли фабричні гудки, скликаючи робітників до швидких темпів роботи — темпів поту й виснаження. Місто помітно оживало: проїжджали вулицями вантажні авта, з великим шумом снували в різних напрямках трамваї; у подертих убраннях спішили до праці робітники, змучені обличчя яких свідчили про надмірне виснаження. На рогах вулиць голосно викрикували продавці советських газет, виголошуючи назву наголовку чергової постанови партії та уряду про завдання соціалістичної батьківщини в справі виконання плянів поточної п'ятирічки. Газетярі совали до рук проходячих московські часописи „Правда“ та „Ізвестія“, але мало хто затримувався біля них, щоб купити газету. Дошкульні умови життя були зовсім протилежні тому життю, про яке в райдушних фарбах вихвалялося на всі лади в советській пресі. Місто оживало, але заклопотаність, сіра нудьга, подібна до вогкого ранку, не сходила з обличчя мешканців міста.

Під вагою клунка з приміщення залізничної станції вийшла молодиця. Подертий селянський одяг і поведінка незорієнтованості свідчили про те, що молодиця прибула десь із села. Було їй років тридцять два, але виглядала багато старішою. Нестерпний тягар життя відбився на її обличчі глибокими борознами. Дійшовши до перехрестя вулиць, молодиця зупинилася, поставила клунок на пішохіді й голосно випустила з грудей глибокий віддих. Озирнувшись довкола, побачила чергу робітників, що чекали на трамвай. Зігнувшись в поясиці рівнобіжно з поверхнею пішоходу й напруживши всі сили, молодиця закинула клунок на спину, підійшла до трамвайної зупинки й стала в чергу. З шумом і брязкотом заліза наближався трамвай; заскрипіли на колесах гальма, і трамвай зупинився. Шнур людей швидко всувався до вагону. Молодиця з клунком взялася лівою рукою за поруччя вагону, правою ногою твердо стала на сходи, як громовий голос кондуктора, ніби важким молотом, ударив по голові:

— Асаді, баба, назад! Кудя ти прьош с таким мешком?! Ето тебе не товарний вагон.

Загородивши рукою вхід, кондуктор смикнув другою рукою за шнур, і трамвай рушив. Вираз невимовних мук відбився на лиці жінки. Оглянулася чогось назад, постояла якусь хвилину й, підвигнувши вище на спині клунок, поплелася вздовж вулиці.

Біля залізної брами Лук'янівської в'язниці стояла вже довга черга в більшості селян, коли до неї, ледве волочачи ногами, підійшла молодиця. Крізь вікно в брамі вартовий відбирав передачі для в'язнів. Через деякий час молодиця просунула й свій клунок у вікно. На клунку хемічним олівцем зроблено було чіткий напис: коридор 4, камера 11, Грицай Федорові від Марти Грицай. Перевіривши адресу, вартовий поставив клунок на брук.

У довгому чеканні час скапував, як свічка. Час від часу вартовий повертав відвідувачам вузлики брудної білизни в'язнів. Дощ сіяв далі, як крізь сито. Одяг відвідувачів ставав важкий, як і їхнє безперспективне життя.

Побачивши свою землячку, Марта підійшла до неї і виливала жалі свого серця. У брамі знову відкрилося вікно, через яке просунулася ряба пика вартового.

— Грицай Марта! — гукнула пика.

— Я тут, — спохватилася швидко молодиця.

— Получіть ваш мешок абратно.

— А чому назад? — з великим острахом перепитала молодиця.

— Таково здесь нет, — була відповідь.

— Та ж місяць тому назад я приносила передачу, то ж він був і передачу отримав. Пошукайте, будь-ласка, краще. Може його перевели десь до іншої камери?

— Гаварю тебе нет, значіт — нет, — і кинув клунок за вікно під ноги жінці.

Затремтіли руки, ноги ламалися в колінах. Холодна дрож тріпонула її тілом. Доручила землячці доглядіти клунок, а сама пішла до канцелярії. Не пускали. Молила, благала, плакала... Пропустили до секретарки. Довго та копалася в паперах і невпевнено видавила:

— Ушол на етап.

— Куди на етап? Коли?

— Нічево не знаю больше, не спрашівайте. Сказано вам, что ушол на етап, значіт, здесь ево нет. Ідіте і не мешайте работать.

Знесилена, пририта горем, ніби на її спину звалилося раптом п'ять мішків тягару, вийшла на вулицю. З досвіду інших у таких випадках знала, що „пішов на етап“ — розстріляли. Закрила руками змучене лице, припала до холодного муру й тяжко заголосила. Землячка заспокоювала, але нічого не могла вдіяти. Щось у грудях молодиці враз обірвалося, в очах замиготіли жовті вогники, і молодиця впала під муром. Землячка тримала її голову на своїх колінах, умовляла. Коли трохи опритомніла, взяла знову свій клунок і постукала у вікно. Як відчинилося, Марта з силою видавила:

— Передати для в'язнів камери 11, коридор 4, — відійшла від брами і, заливаючись сльозами, попелелася з землячкою до станції.

Додому прибула Марта другого дня опівдні. Стара її мати Оксана, яку попросила доглядіти дітей на час відсутности, господаряла по хаті. Діти були в школі: дочка Ліда вчилася в сьомій класі, син Петро — в четвертій. Як переступила поріг, так і звалилася на полику, заливаючись гіркими сльозами. Стривожена мати запитала:

— Що з тобою, доню? Що трапилося?

Марта рвала на собі коси, біла кулаками в груди, з яких виривалися хвилі відчайдушного плачу. З вибухом тяжкого голосіння видавила:

— У-у-б-и-л-и-и!..

Мати зрозуміла все; звалилася поруч дочки, й гістеричний плач двох жінок потряс вікнами хати. На той плач сходилилися сусіди, умовляли, заспокоювали жінок, як могли. А коли повернулися зі школи діти, побачили змарнілу, сумну, мовчазну матір.

Місяць не говорила дітям про смерть їхнього батька. Сказала тоді, як сама вже звиклася з своїм горем. Вістка про смерть батька тяжко вразила серця дітей, які довго не могли заспокоїтися.

**
**

„На базі суцільної колективізації знищимо куркуля, як клясу!“ — погрожувало українським селянам московське гасло зі стін колбудів. А коли це гасло почали москалі застосовувати на практиці, то не минула лиха доля і сім'ї Марти: разом із дітьми вигнали з хати, як собак. Усе, що знайшли, пограбували; залишили лише те, що приховала по сусідах. Оксана забрала дочку з півсиротами під стріху своєї вцілілої ще хати.

„Добити вороже охвісті!“ — кричали з кремлівської м'ясорубки кати, а їхні ударні бригади вимітали останні зернята хліба по беззахисних селах. Чорною пеленою смерти вкрив голод села України. Оспівані в журливих українських піснях карі очі вже не плакали, а йшли на поживу гайворонню, яке вижльовувало ті очі з трупів, що рясно вкривали міжселищні шляхи конаючої батьківщини.

Треба було за всяку ціну рятувати життя. Брат Марти — Антоненко Іван — взяв сина Марти Петра й виїхав з ним на Донбас. Попрощавшись із сином, Марта дбала про врятування життя дочки Ліди. Кого ще кістлява рука страшного голоду не прикувала до ліжка, ті їхали по свій хліб у Московщину. Поїхала й Марта з дочкою. Продала дещо з прихованого свого майна й поїхала. Не дождаючи до міста Смоленська, вийшла з поїзду. Дочку влаштувала пасти корови колгоспників, а сама ходила по селах просити хліба, який сушила на сухарі. Бачила, що наші люди, хто мав тютюн, вимінювали за нього хліб, крупу, сало та інші ласощі. Зібравши мішок

сухарів, повезла в Україну своїй матері. А коли приїхала, застала хату пустою. Не діждалася Оксана сухарів: серед сотень інших лягла нещасна в спільну колгоспну могилу. Не знала Марта, де її і загребли. Якось уже й жалю не було: голод убив усякі людські почування. Смерть матері пережила легше, як втрату свого чоловіка. Життя так перем'яло її, що вже не було ні жалю, ні сліз.

Марта перетворилася в якусь людину-автомат, усі думки якої зосереджені були на здобування харчів. Байдуже обминала лежачі трупи по вулицях села, шукаючи живих людей, у кого можна було б дістати тютюну. Усе було поїдено, але тютюн у декого ще зберігся. Обмінювала всі сухарі за тютюн, залишила собі трохи на дорогу до Московщини. Тепер і вона матиме хліб і сало. З полегшою на серці несла клунок тютюну до станції Баришівка. Жила надією, що за цей крам вирве своє й життя дочки з пазурів голодної смерти.

Але зла доля знову посміялася над рожевими мріями Марти. Коли доїхала до станції Дарниця, побачила, що всюди було обставлено міліцією. Усе, хто що віз до Москви, в пасажирів було конфісковано. Багато осіб затримано. На Марту теж складено акт, як на злісну спекулянтку, яка не займається корисною трудовою діяльністю на селі, а спекуляцією тютюном дезорганізує советську торгівлю. Спеціальна трійка, що засідала, винесла в'язницю: три роки тюремного ув'язнення. І Марта зникла в страшних мурах Лук'янівської в'язниці, яка зжерла її чоловіка.

Холодні мури здавлювали в голові думки, дошкульний голод забирав з тіла останні сили. Завмирало серце в грудях і завмер час у своєму русі. Невимовна туга за долю дітей дошкуляла їй день і ніч. Передач не було кому їй приносити, хіба лише хтось із жінок ділився з нею куснем хліба.

Слимаком сповзали дні ув'язнення в замкнених мурах жажливої тюрми. Хворіла, мучилася Марта, просила в Бога смерти, але вижила. Вижила, і одного дня залізна брама в'язниці зачинилася позаду неї. Перед її очима враз повстав широкий простір, залитий сонцем, та не було куди подітися, де прихилитися. Адрес своїх дітей не знала, та й хати власної не мала. Пішла по Києву й опинилася на Басарабському базарі. Приглядалася до людей, хотіла побачити когось знайомого або десь знайти собі працю. Побачила якусь пані, що купувала городину. Почувши, що пані розмовляє українською мовою, несміливо підійшла до неї і запитала:

— Може ви знаєте, де було б можна влаштуватися на працю?

— Якщо ви вмієте готувати їжу, прибирати в кімнатах, прати білизну, то я маю для вас таку роботу, — відповіла пані.

— Я з охотою піду до вас, — з радістю погодилася Марта, не питаючи навіть про плату. Рада була десь знайти для себе притулок, мати їжу.

Пані була дружиною працівника сорабкоопу, який теж був

українець. Дітей не мали. З перших днів полюбили Марту за її працьовитість. З роботою звиклися швидко, а добрі умови життя швидко привертали її до нормального стану здоров'я.

Розшукувала листами своїх дітей, але жодної відповіді на свої листи не одержала. Проходили в праці роки, і Марта все не покидала своїх господарів: звикла до них, як до рідних, а господарі без неї не могли обійтися.

II

Туга самотності й небезпечна тривога огорнула серце Ліди: два тижні чекала на приїзд матері з тютюном і не діждалася. Написала лист до своєї бабусі Оксани, але жодної відповіді не одержала. Ліду, опановувало почуття відчаю. Що трапилося з матір'ю? Де вона могла подітися? Може, померла від голоду? Що їй самотній тепер робити? Кожного дня ставила сама собі ці питання і далі пасла корови. Настала осінь, почалося навчання по школах, а мати не поверталася. Покинувши пасти корів, пішла до колгоспу влаштовувати свою долю. Голова колгоспу прийняв її до колгоспного патронату для дітей сиріт і взяв її на повне забезпечення. Ліда вступила до восьмої класи середньої школи, де також відзначалася відмінними показниками в навчанні. Зрозумівши безперспективність свого сирітського життя, всю свою енергію вкладала в науку. Але жаль за батьками ніколи не покидав її дитячого серця. Своїми дитячими думками шукала винних у смерті батьків, щоб на комусь помститися, але ясно собі ще не уявляла, як саме й на кому повинна помститися.

Залишена на власну долю, без опіки родини, вона повністю віддалася навчанню, щоб пробити собі шлях до самостійного життя. Закінчивши середню школу в 1936 р., Ліда подала заяву на хірургічний відділ медичного інституту в Смоленську. Під час літніх ваканцій готувалася до вступних іспитів. Хоч і хвилювалася дуже за наслідки іспитів, але з полегшою на серці читала себе в списку студентів першого курсу. Як сироті, Ліді призначено було державну стипендію.

Почалося нове життя для неї. Роки навчання в інституті були для Ліди найкращими часами її життя.

Ліда вже відбувала практичний стаж при лікарні в Москві, коли 22 червня 1941 року радіостанція Москви збентежено прокричала: „Брат'я і сестри! Коварний ворог напав на нашу родину. Страна в небезпечності!“

Слідуючого дня після цього звернення, в якому відчувалися нотки переляку кремлівських владик, почалася мобілізація медичного персоналу на фронт. Ліду, як практикантку, залишено в Москві. У запалі війни, що набирала щораз загрозливіших форм, пролітав

час. Фронти ширилися і наближалися до Москви. Усі лікарні міста були переповнені раненими. Праці для лікарів було багато.

У своїй хірургічній практиці Ліда відзначалася, як добрий спеціаліст. Допомогала їй під час операцій комсомолка лікпом Ніна Волкова. Остання вже встигла довідатися, що Ліда прибула в Московщину з України. „Хохлов“ Волкова не любила й до Ліди ставилася з недовір'ям. Але про соцпоходження Ліди Волкова не знала нічого.

Волкова все частіше стала помічати, що всі операції, які робила Ліда бійцям-українцям, проходили завжди успішно; дуже рідкісні були випадки смерті серед них. Але чомусь серед комуністів-москалів мало хто лишався по операції живим. Такий стан кидав тіні підозри на Ліду. Але після одної операції Волкова не витримала й донесла на свою лікарку в НКВД.

До лікарні привезли полковника Федосеева, в м'якші ноги якого застряг шмат чавуну від стрільна. Ліда зробила операцію, витягла відривок чавуну, але полковник другого дня по операції помер від затруення крові. По цій справі викликали Ліду та інших лікарів до НКВД. Після допитів лікарів встановлено, що операцію зроблено за всіма вимогами профілактичних засобів гігієни й санітарії, зроблено було застрик проти затруення крові; але інфекція отруення почалася в часі поранення, тому пізніші медичні заходи в лікарні були безуспішні. НКВД знало, що Ліда — вихованка з дитячого будинку, й підвести її під графу закону про контрреволюцію не мали ніяких даних. Після допиту Ліду звільнили, але Волкова стежила за нею ще пильніше. Ліда це помічала за лікпомом Волковою.

Фронти знову покотилися від Москви на захід. У слід за фронтами слідували польові військові шпиталі. Ліду перекинули аж до самого Києва, коли останній був у руках москалів. Волкова теж була тут. Під хірургічним ножом лікарки Грицай і в Києві вмирили: командири червоних партизанських загонів, політруки, комбриги та інші „шишки“ московського засилля в Україні. Але після невдалої спроби в московському НКВД Волкова вже ніби заспокоїлася; такою себе вдавала зовні, але насторжено відносилася до своєї лікарки.

Коли в Берліні завмерла остання луна від вибухів гармат і Німеччина скапітулювала, Ліда залишалася й далі працювати в київській лікарні.

Пройшло два роки по війні. За ці два роки багато людей, забраних насильно гітлерівцями на тяжку працю до Німеччини, поверталися назад додому. Частина тих, що не хотіли вертатися самі, московські людолови силою зброї забирали в концтабори „родіни, которая не прощает врагам народа“. По містах і селах України теж вишукували „ізмєнників“, які прислужувалися в будь-який спосіб німецьким окупантам; їх масово депортували в Сибір. Разом з цими вивозили „буржуазних націоналістів“ і „агентів імперіялістичних країн“.

Ешелони військово-полонених „непобедімою красною армією“ мчали з покороної Німеччини прямо на Далекий Схід: „Сибір вєдь тожє русская земля“. У такій ситуації кривавої розправи з „врагами народа“ працювала Ліда в рідному Києві.

**
*

Одного осіннього ранку до лікарні привезли жінку з високою температурою. Треба було зробити негайно операцію, бо мала запалєння сліпої кишки. Оглянувши хвору, Ліда приготовлялася до роботи. Жінка була напівпритомна. Але Ліду вразив волошковий колір очей хворої. Здавалося, що вона ті очі колись бачила. Щось знайо̀ме було у кольорі тих очей. Але в такому стані нічого не розпитувала хворої. Зробивши під наркозом операцію, Ліда пішла до інших хворих, що чекали на неї. Але сині очі впродовж цілого дня волошками з жита дивилися на неї.

— Що за диво? — думала Ліда. — Такого зі мною ніколи ще не було.

Уночі теж не могла спокійно спати: сині очі дивилися на неї з темряви. Уранці, як тільки прибула до лікарні, зайшла до кімнати хворої з синіми очима. Волкова вже була біля хворих. Ліда попросила її, щоб знайшла картку хворої, якій учора зробила операцію. Глянула й очам своїм не вірила: на картці чітко стояло прізвище — Грицай Марта.

— Мати?!

Невідома якась дрож пробігла в неї по всьому тілі. Чи це сон, чи дійсність? Підійшла до ліжка хворої з синіми очима, яка вже була при повній свідомості. Зміряла ще хворій температуру. Хвора чомусь дуже пильно вдивлялася в лікарку. Нічого не питаючи, Ліда чекала на термометр і все розглядала хвору.

— Хіба це моя мати? — питала себе в думках. — Коси білі, як вишневий цвіт, а в моєї матері були каштанові. Обличчя геть покрили густі борозни не так від старости, як від тяжких переживань та мук життя. Очі глибоко запали, але такі рідні, такі знайомі. Моя мама була не такою, як я її знала.

Чогось боялася заговорити до хворої і нарешті рішилася:

— Чи ви, тютю, маєте дітей?

— Не маю. Колись мала.

— Кого ви мали?

— Сина Петра й дочку Ліду. Та чого ви на мене так дивитесь? Ви на лиці своєму змінилися. Але ваш голос так нагадує мені голос моєї дочки. Навіть очі й брови, що низько так повисли над очима, такі, як у моєї Ліди.

— Мамо!!! Мамочко моя рідная! — не витримала і в глибокому риданні чи то з радости, чи з жалю, впала матері на груди.

Мати не могла говорити; велике хвилювання, надмірне почуття радості підкотилося до горла, здавило його; руками обвила шию дочки, цілувала, змочуючи сльозами радості лице й шию своєї дитини.

Усі хворі, що були в цій кімнаті, підняли свої голови й спостерігали картину зустрічі своєї лікарки з матір'ю-пацієнткою.

Волкова стояла, як громом прибита, як заворожена. Свою лікарку знала, як круглу сироту, а тут така зустріч із матір'ю. Деякий час стояла нерухомо, щось замислилася, потім кудись зникла.

Опанувавши над собою, мати запитала:

— Звідки ти, доню, взялася тут? Що робиш?

— Сліпу кишку вам вирізала, від смерти врятувала. Я лікарка, мамо!

— Доню моя! Дитино моя рідная! Я тобі дала життя, а ти мені? Я думала, що помру вже, та добрі мої господарі до лікарні завезли. Яка я щаслива, що тебе бачу! Може ти знаєш, де ж мій ще синочок — твій братік Петрусь?

— Ні про брата, ні про вас я нічого не знала, аж доки ось тут зустрілася з вами.

Довго ще розпитували одна одну, та Ліда пригадала, що на неї чекають ще інші хворі. Прощаючись із матір'ю, сказала, що навідається до неї ще сьогодні ввечері, і вийшла.

У той час, як Ліда справлялась з хворими, Волкова сиділа в кабінеті начальника НКВД, який дзвонив по телефону до канцелярії житлокоопу, до якого була приписана Марта Грицай. Одержавши адресу останньої, енкаведист подзвонив до Баришівського районного відділу НКВД, звідки на запитання про соцстан Марти Грицай відповіли так:

„Грицай Федір — чоловік Марти — за приналежність до СБУ в 1931 р. розстріляний, як ворог народу. Його дружина Грицай Марта в 1933 р. засуджена була на три роки позбавлення волі за спекуляцію. Відбула кару й вийшла на волю. Її син Грицай Петро за збройний спротив проти советської влади засуджений у 1946 р. на 25 років виселки в табори Далекого Сходу, де перебуває і тепер“.

Одержавши такі інформації, начальник НКВД викликав цього ж вечора лікарку Грицай. Коли ця переступила поріг кабінету, не відповівши на її привітання, запитав:

— Хто ваші батьки і де вони?

— Не знаю, я сирота, — була відповідь.

— Так я знаю, — відповів суворо — і став читати записану по телефоні розмову з Баришівського району. Енкаведист читав, а Ліда мінилася на лиці: то червоніла, то блідла. Закінчивши читати, гостро втопив свої очі в обличчя лікарки й сказав:

— За приховування свого ворожого соцпоходження, завдяки

чому ви одержали незаконно на державний кошт вищу освіту, ви заарештовані, як ворог народу.

За два місяці по арешті відбувся в Києві судовий процес, на якому, як свідок, виступала Ніна Волкова. До обвинувачення за приховування соцпоходження додали ще смерть полковника Федосеева та інших (Волкова постаралася), і лікарка Грицай дістала десять років висилки в табори Далекого Сходу. За кілька днів перед відправкою в концтабір Марті ще вдалося добитися побачення в тюрмі з дочкою, якої вже більше не бачила.

**

Після шести тижнів тяжкої подорожі в товарозому вагоні разом із іншими засудженими Ліда прибула в Петропавловськ, на Камчатку. Ліда відчула тут, що всі нитки серця, що в'язали її з рідним краєм, раптом обірвалися. У концтаборі сказали їй, що буде працювати при лікарні в місті по своїй спеціальності. Кожної ночі мусила спати в концтаборі, але до лікарні дозволяли їй іти самій.

Проїшло два роки праці в нових тяжких умовах підневільної праці. Одного дня до лікарні привезли молодого чоловіка з розтятою сокирою ногою. Рана була нижче коліна, неглибока, але на п'ять сантиметрів довжини; треба було її зашити. Ліда зашивала рану без наркозу хворому.

Хворий оглянув пильним поглядом лікарку й чомусь усім серцем потягнувся до цієї жінки. Гляне їй в очі, і якась приємна теплота розливалася в його грудях, щось зачаровувало його в погляді цієї жінки. Усміх розлився на обличчі хворого, коли відчув на нозі перший укол голки. Лікарка відповіла йому своїм милим, повним теплого співчуття усміхом. Рана була вже зашита, але хворому, який не виявив жодним окриком відчуття болю, хотілося, щоб ті вправні чудові руки довше зашивали рану. Одна близька присутність цієї жінки обезболювала уколи голкою. Жалів, що так скоро все скінчилося.

Упоравшись із перев'язкою, Ліда ще раз пильно оглянула хворого, який у відповідь на її погляд знову посміхнувся. Десять років тому вона бачила, щось у тому усміху було їй знайоме. Не вагаючися ні хвилини, запитала:

— Ви українець? Я бачу по вашій усмішці, що так сміятися можуть тільки українці.

— Так, я — українець, — з усміхом і спертим у грудях повітрям вимовив.

— Чи можна знати з якої області?

— Із Київської, Баришівського району.

— А село?

— Селичівка.

Ліда відчула, як мурашки враз полізли поза її шкірою.

— Можете сказати, як ви називаєтеся?

— Грицай Петро.

— Маєте батьків?

— Батька вже не маю, а за матір не знаю, що з нею, бо ще в 1933 році розлучився з нею. Мав ще й сестру. А хіба ж ви також українка? — запитав сміливіше.

— З України, — ледве промовила. Руки й губи її почали дрижати; почувала, що не витримає і виявить себе відразу, як то було з матір'ю. Так ось де доля судила їй після чотирнадцяти років розлуки зустрітися з братом. Але жодним натяком не подала того, що вона його сестра.

Не пізнав сестри Петро, хоч під час розмови помітив якусь незвичайну мінливість на обличчі лікарки.

Я ще азвтра до вас навідаюся, — сказала й пішла до чергової праці.

Петро ще не міг вільно ступати на хвору ногу й повинен був деякий час перебувати в лікарні. Ліжко його стояло в самому куті кімнати.

Усю ніч Ліда не могла спати; думки про брата геть вигонили сон з її голови. Іще з судового процесу чула згадку, що має брата засудженого на 25 років. І ось тут вона з ним зустрілася. Невже ж так змінилася, що він не пізнав мене? — запитувала сама себе. А то краще, що не пізнав, бо міг би бути знову якийсь клопіт.

Наступного ранку в своїх очах відчувала, ніби хто піску насипав. Одягнувшись, забула про таборовий сніданок і швидко відправилася до лікарні. Хворі саме пили чай, коли Ліда зайшла до кімнати.

— Добрий день, земляче Грицай! — промовила й сміливо подала праву руку.

— Як відчуваєте з хворою ногою? — знову запитала, а посміх радости не сходив з її лиця.

Петро зняковів трохи, подав руку й чомусь довше, як належить, тримав руку лікарки в своїй. Чомусь рука не розв'язувалася, і помічав, що й лікарка намагалася довше тримати й не звільняти своєї руки. Сівши на стілець близько ліжка, Ліда низько нагнулася до брата й запитала:

— Невже ти, Петрусю, не пізнаєш своєї сестри Ліди?

Петро раптом увесь ожив, просіяв на обличчі, розвів широко руки для обіймів, відкрив рота, хотів щось викрикнути, але не видав з грудей жодного звуку: Ліда в один мент закрила рукою йому рот, а другою рукою відвела братову руку знесену до обіймів і шепотом сказала:

— Ми тут не одні. Нас бачать інші. Про все дізнаєшся потім, пізніше. Жодним натяком не виявляй, що ми свої, рідні. Усе буде пізніше, коли зустрінемося сам-на-сам.

Петро відразу догадався, що сестра теж засуджена. Заспокоївся, хоч і тяжко було приховувати надмірне хвилювання своєї радості з нагоди зустрічі з сестрою. Ліда робила перев'язку ноги й голосно, щоб інші чули, розпитувала про біль, а тихо запитала про адресу табору, де брат мешкає. Як вийде з лікарні, обіцяла відвідувати. Закінчивши перев'язку, на прощання потиснула руку й вийшла. Сьогодні ще мала робити складну операцію старшому чоловікові, який мав заворот кишок.

Старий був у напівпритомному стані, коли його покладали на операційний стіл. Але операція пройшла успішно, і Ліда була певна, що старий видужає. Другого вже дня хворий дійсно почував себе ліпше. Очима вдячності відплачував своїй лікарці за врятування життя.

Крім щоденних турбот із хворими, для Ліди збільшилося ще піклування за брата: ходила до адміністрації табору за дозволом на побачення із своїми земляками. Як відзначеному доброму фахівцеві, Ліди давали дозвіл на побачення. Під час першої такої зустрічі з Петром, який уже вийшов з лікарні, брат розповів коротко історію свого життя:

— Як виїхав я в 1933 р. зі своїм дядьком Антоненком на Донбас, то дядько влаштувався забійником вугілля у шахті, а мене помістив у школу ФЗУ (фабрично-заводського учеництва). Хоч жили ми впроголодь, але голодний рік вижили. Писав я листи до нашої бабусі Оксани й до тебе, але відповіді не одержав. Про матір теж не знав нічого, де вона поділася. У 1938 р. дядько їздив у Селичівку, де довідався, що його мати померла з голоду, а про нашу маму ніхто не знав, де вона поділась. Наша сусідка Ганна лише повідомила, що як виїхала наша мама в Московщину, то від того часу в своє село не поверталася. Я успішно закінчив ФЗУ і став також на працю в шахті. Розпочалася війна з Німеччиною. Дядька до війська не взяли за браком пальця на руці, а я теж був на такій праці, що обслуговувала потреби війни. Робили ми до того часу, поки німці здобули Донбас. Як відступали червоні, усі шахти затопили; у той час ми перехувалися, щоб нас не вивезли на схід. Усяка праця на шахтах припинилася, і ми виїхали в своє село. Замешкали в хаті нашої покійної бабусі. Дядько став у селі за старосту, а я робив поліцаєм при поліції. Треба було шукати засобів для свого існування. А коли німці втікали до свого райху, то у вересні 1943 року ми з дядьком навантажили хури й виїхали теж на Захід. Боялися розправи червоних; чули, що хто співпрацював із ворогом — розстрілювали без суду. Кіньми доїхали до Кам'янця Подільського, а звідти поїздом до Німеччини. У Німеччині формувалися військові частини з кубанських козаків для боротьби з москалями. Я вступив до цих частин, а дядько залишився у таборі „остарбайтерів“ у Мюнхені. Думав, що хоч тепер віддячуся ворогам за кров нашого батька й за мільйонові жертви нашого народу. Також думали вибороти ще й волю України при відпо-

відних умовах війни, що сприяли б на користь нашого народу. Але як москалі, так і німці мали одну лише мету — колонізувати нашу батьківщину. Кілька разів я був у тяжких боях, але вийшов цілий. Під натиском червоних наша частина опинилася у Франції. Німеччина капітулювала. Французька поліція виловлювала всіх тих, хто допомагав боротися німцям. Хоч я був переодягнений у цивільний одяг, але мав німецькі документи; мене спіймали й передали москалям. Разом із іншими перевезли мене до Східньої Німеччини, де ми працювали в концтаборах. Восени 1946 р. мене й моїх колег по зброї засудили на 25 років виселки на цей Далекий Схід, де я зустрів і тебе, сестро. Не знаю, чи я протягну тут довго, але до терміну закінчення кари я не доживу.

Ліда розповіла братові про своє життя в Московщині, про зустріч з матір'ю, що стала причиною зустрічі з братом тут, у неволі. Брат і сестра були і раді з нагоди такої зустрічі, що вони тут не самітні, і журилися, що життя їх скапує, як свічка, в дикому краю.

Життя в неволі давило втомою, як важким каменем; туга за волею ятрила серце Ліди.

**
*

Одного дня, коли кінчалася праця в лікарні, медсестра повідомила, що Ліду хоче бачити якийсь старий чоловік, що чекає на дворі. Ліда вийшла й побачила старого Захарченка, якому два місяці тому зробила операцію завороту кишок. Подумала, що з старим щось знову трапилось поганого. Привітавшись, Захарченко вказав, на лаву, що стояла біля будинку, й промовив:

— Ходімо, там сядемо.

Коли сіли, старий положив поруч Ліди вузол і промовив:

— Не маючи більше чим віддячитися вам за врятування мого життя, прошу прийняти від мене хоч оцю рибку, що я зловив. Поки й життя мого, я про вас пам'ятатиму. Як захворів, подумав, що вже кінець, але ваші руки вирвали й урятували моє життя з гострих пазурів нещадної смерти.

Подякувавши за рибу, Ліда запитала:

— Ви, діду, теж з України, що так добре розмовляєте нашою мовою?

— Так, я українець з Полтавщини. Висланий сюди ще за царських часів. Моя дружина Текля не могла сама жити й теж приїхала сюди до мене. Після відбуття кари вже не хотів повертатися назад; побудував хатину в скалистих берегах над морем і займаюся рибальством. Мав дочку, до якої прийняли приймака, але не дав Бог їм довгого віку: рік тому виїхали човном у море ловити рибу, піднялася

велика буря, і мої діти вже не повернулися до берега. На старості літ залишилися з бабою сиротами. Моя дочка була таких років, як і ви.

— Ви говорите, наче мій рідний батько. Хотіла б я коли побувати у вас, і більше з вами поговорити.

— Я, дочко, в лікарні чув, що й ви є засуджені, а тому до вас по цій справі й прийшов. Урятували ви моє життя — я теж хочу віддячитися вам тим самим. Хату мою мало хто знає; близько немає ніяких осель. Втікайте, дочко, до мене; будете в нас за рідну дочку, будемо з бабою любити вас, як свою дитину, і вам у нас не буде зле.

— Але ж я не сама, маю ще й рідного брата; та й небезпечно — зловлять, а потім ще гірше буде.

— То ще краще, коли маєте брата. Втікайте з братом, а ми будемо вам батьками. Коли помремо, усе наше майно залишиться вам. Вас там ніхто не знайде, бо ж мало хто знає про цю нору, де я перебуваю. Ну, як дочко?

— Добре, діду! Я ще про це поговорю з своїм братом, а за тиждень ви знову навідаєтеся сюди і я вам тоді остаточно скажу про наше рішення.

— Ну, то я ж буду надіятися, моя доню! А тепер — будьте здоровенькі!

Дід на прощання подав руку й пішов із двору.

Якийсь морок оповив голову Ліди після розмови з Захарченком. Боролася в своєму серці сама з собою, вагалася і не знала, як рішитися: втікати, чи здатися на теперішню свою долю. Утікати з табору не складало великих труднощів. Але ті, хто втікав, умирали в безлюдних пустелях Далекого Сходу від голоду, хижих звірів, або були знову спіймані. Хоч тут була незамкнена тюрма, а втікати, то значило ризикувати своїм життям. Але втеча до Захарченка, то було зовсім інше.

Коли при черговій зустрічі Ліда розповіла про втечу братові, він відразу прояснів, ухватився за цей плян, як потапаючий за гілку.

— Утікаймо, сестро! Як так мучитися, то краще на щось рішитися. Зрозумій, що всі наші найкращі літа змарнуємо в неволі. А коли б ми й вижили, то потім на нас тільки смерть чекатиме, бо молодість зжере неволя. Ризкуймо; може, ще доля волі чекає на нас. Я згідний на пропозицію діда Захарченка.

Ліда з увагою вислухала брата. Їй ще можна було перемучитися десять років, але братові не було іншого виходу, крім утечі. Жаль за братом перемиг, і вона дала згоду на втечу.

Дід Захарченко в своїх словах був точний: у визначений день чекав на Ліду на лаві при лікарні. Знову приніс риби. Коли Ліда сказала про своє рішення, Захарченко прояснів, і усміх задоволення розлився по його лиці. Умовилися, що час втечі буде в понеділок

уночі, за два тижні. До того часу потрібно все підготувати. Захарченко визначив місце зустрічі в Темному яру за містом, де він буде на них чекати, щоб звідти завести до своєї хати.

Ліді й Петрові ці два тижні здалися занадто довгими. Працювала в лікарні, а всі думки були зосереджені про майбутню втечу. Часом брав великий страх за невідоме майбутнє, то знову опановувала її якась байдужість до всього: хай буде, що буде.

Коли настав визначений понеділок, Петро зранку до праці не пішов: удавав, що має тяжкі болі в животі, корчився, тяжко стогнав. Заявив, що коли не відправлять до лікарні, не витримає до ночі. Його привезли на огляд. Ліда сказала, що хворого потрібно залишити в лікарні, бо має ознаки отруєння. Робила заходи першої допомоги й помістила Петра в малій одинокій кімнатці першого поверху, звідки було легко йому зникнути. Власний одяг брата залишила при ньому.

Після закінчення праці Ліда подзвонила до канцелярії свого табору, що цього вечора у визначений час до табору не прибуде, бо приїхали за нею до тяжко хворого. Такі випадки, коли вона переталася до табору пізніше, були часті, тому й з табору їй не заперечили.

Тіні присмерку впали на місто. Ліда йшла до Темного яру, до місця зустрічі з дідом. Страх наляв її тіло, і вона спішила йти скільки мала сили. За містом ще більше опанував її страх. Та тягар того страху раптом впав з її серця, коли зустрілася з Захарченком, який ще завидна чекав у ярку. Ліду зустрів з великим хвилюванням; чи то від страху теж, чи від нервового напруження чекання, а чи від радості. Темрява весняної ночі чорним рядном оповила яр. Чекали на Петра: тривожилися, хвилювалися, чому так довго його немає. Що робити, коли не вдасться йому втеча. Але даремні були їх хвилювання: у темряві яру почули умовлені посвисти, на які Захарченко відповів своїми. Від радості Ліда застрибала на місці. Рада щаслива трійка втонула в темряві по дорозі до дідової схованки.

**

Минув місяць часу від утечі. Перші дні в нових обставинах утікачі переховувалися по яругах, лісових гушавинах, то на човні в морі. На всякий випадок мали при собі паспорт дідової дочки й приймака. Часом із дідом випливали в море ловити рибу й тоді мали велике задоволення з тої роботи. Але повної безпеки, яку гарантував Захарченко, і тут не мали втікачі. Одного дня, коли втікачі були в лісі, автом приїздили в уніформах якісь військові; оглянули все в хаті, навколо хати, лазили на горище і, не сказавши старим, що шукають, від'їхали. Після того випадку втікачі боялися вже й спати в хаті. Часом ночували по яругах, а на цілий день виходили десь до лісу. Каменем на серці тяжіло таке життя для втікачів. Хоч були

вони цілком вільні, але жили в неволі постійного страху. Петро не витримав і сказав сестрі:

— Якщо так жити довгий час і кожної хвилини ризикувати своїм життям у полоні постійного страху, то краще вже за одним разом покітчити з усім — жити цілком вільно або померти.

— Про що ти, Петре, так говориш? — запитала сестра.

— Я придумав дальніший плян нашої втечі: надумав утікати з советської каторжної землі у вільний світ.

— Як утікати? Куди ж утічемо звідси? — запитала.

— Човном до Японії. Хоч ми маємо чужі пашпорти, але ті папери не є гарантією безпеки нашого життя. В Україну втікати просто неможливо. На човні ж, хоч далека й небезпечна на воді подорож, але далеко безпечніша від утечі на суходолі. Матимемо надію, що допливемо до Японії, або якийсь чужоземний пароплав підбере нас на морі. Вір, сестро, що так буде краще, як тут переховуватися. Коли втікати, то втікаймо до повної волі: від переховування, від полювання за нами, від полону страху.

Перебуваючи кожного дня в безлюдній місцевості, втрапивши перспективи на щось краще в мабутньому, Ліда погодилась з думками брата.

Коли сказали дідові про новий свій плян утечі, той спершу застумував, але, подумавши, сказав:

— Воля ваша, мої діти. Робіть так, як для вас краще. Я не заперечую; дам човен, харчі, і ...щастя вам, Боже! Ви ще молоді, ви ще хочете жити людським життям, то прямуйте до справжньої волі. А я вже якось буду віку доживати тут із своєю старою.

**
*

Починався вже день, а здавалося все ще не розвиднялося; густий туман окутував усе навколо й не можна було розпізнати, де земля, де море — все покрила непроглядна мля. Кращої нагоди не можна було чекати для втечі, до якої було вже все готове. Утікачі сказали дідові про свій намір зараз відпливати, і той виносив до човна все необхідне в дорогу. Не забув Захарченко й за компас, що залишився від приймака, бо дід ним ніколи не користувався. Діставши зі скриньки два хрестики, Текля почепила їх на шнурочки, наділа на шиї втікачам і, звівши руки над їх головами, поблагословила в небезпечну дорогу. Обійми, поцілунки, щирі слова подяки втікачів за притулок, побажання щасливої подорожі старими — все це були останні хвилини розлуки споріднених серцем, двоє з яких наражувалися на відчай: жити або вмерти.

Хитнувся човен на боки, вдарили по воді весла, і брат з сестрою впірнули в сірій млі. На суходолі залишили втікачі страшну загрозу свого життя, але й на воді треба було ще обминути совет-

ську небезпеку. Сіра густа пелена туману, що злилася в одну масу з водою, гарантувала втікачам уникнення советських патрульних суден на морі.

Довго в мовчанці стояли Захарченки на березі моря: вслухувалися в плюскіт води під веслами, що з кожною хвилиною стихав, вдивлялися пильно в той бік, куди зник човен; надіялися, що втікачі злякаються моря, передумають, і човен знову вирине з туману до них. Та море було мовчазне, спокійне: ні плескоту води, ні човна не було. Обое відчули ноново своє одиноке безнадійне життя, половина якого щезла враз у морських просторах.

Глянула Текля на старого, не промовивши ні слова, але сам погляд її очей ствердив: не повернуться вже — жага до волі передолала страх смерти. На погляд дружини старий стверджуюче хитнув униз головою, і обое пішли між кручі до своєї хати. Як стояли над морем, іскорка надії зогривала серця старим, а відійшли від берега, відчули, що в грудях щось обірвалося за одним разом, випало, а на тому місці лишилася порожнеча, що створювала нестерпний біль, пекла дошкульно.

III

Безвиглядна самотність, як залізними кліщами, стискувала щоденно груди Івана Антоненка. П'ять років уже він працює на фермі південної Англії, а немає ніяких перспектив на повернення у свою батьківщину, за якою так стужилося його серце. Хоч має в безкоштовному користуванні фермерський дім з чотирьох кімнат, добру їжу, одяг, але серце огорнула невимовна журба за своїми людьми, за соняшним краєм. Своїми муками, переживаннями ділився часом із земляками, але мало з того полегші, коли й вони мають ту саму біду. Щоб зменшити тягар самотнього життя, купив радіоприймач, виписав українські часописи, і трохи лєгше стало на серці. Але відчай самотности часом так дошкулював йому, що порушував рівновагу життя, і тоді не знав Антоненко, де подітися, що робити; у такі критичні хвилини їхав до міста, блукав без мети по вулицях, але заспокоєння не мав. Боявся за себе, щоб не зійти з розуму, що траплялося з іншими, як він. Листування з друзями, що роз'їхалися з Німеччини по всьому світі, ще давало йому деяке задоволення, відпружувало до краю натягнуті нерви на деякий час.

Але серед сірих буднів одинокого життя на фермі настав і для Антоненка найщасливіший день, день радості, що нестримною хвилею залила його груди і якої він не переживав за все своє еміграційне життя. У кінці січня 1952 року одержав він від свого друга С-ка із ЗДА листа, у якому друг запитував: чи не його, Антоненка, розшукують у часописі „Свобода“, вирізку з якого додає при листі, де було надруковано таке оголошення: „Ліда й Петро Грицай пошу-

кують свого дядька Антоненка Івана, який в час війни перебував у таборах Німеччини. Хто знає щось про його долю, просимо ласкаво сповістити на таку адресу: Л. Грицай, 543, Вест Монтомері Евно, Філядельфія 22, Па., УСА.

Злива радості вдарила в його груди, щось приємне залоскотало під серцем; сміявся сам до себе, бігав по хаті й не знав, куди спершу йти, з ким поділитися своєю радістю. Почув, що враз у нього крила відросли, бо він уже не сам, а має родину у вільному світі. Був певний, що в скорому майбутньому з'єднається з нею. Важке почуття самотності, тягар журби й розпачу — все щезло за одним разом, як страшна примара минулого.

Рідна земля

Загрибаючи подвір'я, дід Демиденко сам собі не здавав відчиту, для чого він це робив. З того часу, як совети забрали до колхозу його поле, худобу й реманент, він ходив, як громом прибитий. Червоточина советського життя так допікала йому, так гризла за серце, що не знав, де подітися, що робити, щоб хоч на короткий час позбутися того дошкульного болю. За роками виробленою звичкою щось робити брав до рук непограбовану ще сокиру й обтісував не знати для чого якийсь кіл; може, рубаючи кіл, думав за одним разом тріскою відрубати й нестерпний біль змученого серця. Праця приносила йому якусь полегшу, бо хоч уже не було ніякої потреби працювати, але за звичкою щось робив, щоб розвіяти журбу, що розпирала його груди.

Так і цього разу. Загрибаючи подвір'я, побачив, що до нього ідуть два внуки (сини його дочки): Степан та Петро — обидва учні школи.

Цього дідові було вже над міру. Гарячою водою зірвалося його терпіння через вінця стримання. В образі своїх внуків дід уявив комсомольців-ударників, які йдуть виганяти його з бабою з останнього притулку — рідної хати. Піднявши високо над головою граблі, дід щосили закричав:

— Геть з мого двору, щоб ваша й нога тут не була! Через вас окаянних і мене з хати виженуть!

Хлопці, як сполохані горобці, притаїлися, заховавшись в куті між лісою та повіткою. На серце Степана впала темрява, яка покрила світлий відблиск надії на притулок у хаті діда й баби. Жили деякий час у тітки Ніни (батькової сестри) — вигнала, сказавши:

— Хто перетримує „куркулів“ та їхніх дітей, то й того з хати виженуть, — повторила тітка слова голови сільради. — Якщо мені з малими дітьми лишатися хати, то краще ви йдіть до свого діда та баби — вони вже старі, то однаково скоро помирати треба.

— От і прийшли, — говорить Степан. — Бачиш, як дід граблями привітав нас? Що ж тепер нам робити? .. Де подітися? .. Голодні... Немає ні батьків, ні притулку... Я піду краще на Пшинець (назва болота) та там утоплюся.

Не встиг Петро нічого відповісти на це братові, як на галас діда вийшла з хати баба.

— Що трапилося? На кого ти, старий, кричав?

— Та он знову прийшли до нас наші гробокапатели. Не дадуть

спокійно померти нам у стінах своєї хати. Прийдеться десь під тилом, як собаці, сконати. От життя прийшло!.. Оце так дожилися!.. Хоч з мосту та в воду!..

— Та де ж вони, діточки мої? Куди ти, старий, їх порозганяв?

Хлопці стояли в куті, притаївши й дух, але баба відшукала і, взявши за руки, промовила:

— Ходіть, діточки, я їстоньки вам дам. Боже, як же ви й змарніли! Не їли, мабуть, нічого цілий тиждень. Не бійтеся, ходіть, дід уже не битиме.

Боязко поглядаючи на діда, хлопці ішли до хати в супроводі баби-заступниці.

— Щоб я ж їх у своїй хаті не бачив! — злісно гукнув дід у слід непокірній бабі.

Привівши внуків до хати свого сина, що була через сіни, баба побігла поспішно до своєї хати насипати борщ.

* * *

Від того часу, як за „клясовим ворогом“ Савченком Якимом замкнулися двері Лук'янівської в'язниці в Києві, його дружина Зіна з своїми синами жила довший час у своїх батьків Демиденків. Пограбувавши майно, советчики вигнали з хати й Зіну з дітьми. Ніде було подітися, і знайшла притулок у батьків, які ще мали біля хати клаптик города, що був єдиним засобом їхнього харчування. Коли вивозили разом з іншими в'язнями за Архангельськ на заслання її Якіма, то забрали з села й Зіну з дітьми на виселення. На глухому роз'їзді К. вона повинна була всісти в один ешелон, в якому провадили її чоловіка. Коли привезли до роз'їзду, то ешелон із в'язнями вже відійшов. Зіну з дітьми повернули назад у рідне село до хати батька Демиденка.

У превеликих злиднях минув рік голодного животіння.

Одної весняної ночі Зіна раптом прокинулася. Чи то їй приснилося, чи так здалося, що хтось постукав у вікно. Підвела голову й прислухалася в темряві. Десь недалеко загавкав собака, і знову стало тихо. Повторний тихий стукіт порушив тишу хати. Цей стукіт Зіна почула вже виразно. Але страх опанував так нею, що не знала, що робити: мовчати чи відчиняти двері? Може, знову приїхали забирати її з дітьми. Черговий стукіт не дав їй часу на роздумування і, накинувши на плечі платок, підійшла до вікна.

— Хто там? — з острахом у грудях запитала крізь вікно.

— Це я — Яким. Відчини! Нікого чужого немає в хаті?

У ногах Зіна відчула велику слабкість, для грудей бракувало повітря. Страх і радість переплелися хмелем, спирали груди. Вступивши в сіни, довго не могла знайти засува і, намацавши в темряві, відсунула. Скрипнули двері, і Зіна безсило впала в обійми чоловіка. Довгий по-

цілунок по важкій розлуці привів її до притомности. Старі й діти теж прокинулися, коли зайшли до хати. З плачем від радості падали сини в обійми свого батька. Світити світло в хаті боялися.

— Пустили, чи як ти повернувся? — питала дружина.

— Чи вовк випускає з своїх зубів живою жертву? — відповів Яким. — Утік із лісів з-за Архангельська. Разом із своїм земляком Б. втікали. Довго блукали по лісі, доки натрапили на залізницю, де стояв наладований лісоматеріалом ешелон. Відкривши двері вагона, залізли в нього поміж колоди дерева. Ні харчів, ні води з собою не мали, крім гарячого бажання до волі, яким і були ситі. Але спрага й голод так дошкулили нам, що на одній зупинці мусили вилізти з своєї криївки. То вже було так далеко від Архангельська, що тут нам стало безпечніше. Роздобувши в селян трохи харчів та грошей, купили квитки й приїхали на рідну землю. Але слідуючої ночі ми з тобою вдвох мусимо спішно звідси виїхати, бо мене будуть шукати. За день приготуй, Зіно, дещо на дорогу, а я переховаюся на горищі. Ми виїдемо в Казахстан до мого дядька, який переселився туди ще перед першою світовою війною. Дітей тимчасово залишимо в батьків, а там буде видно, що робити далі.

До самого ранку ніхто вже не лягав спати. Ще до сходу сонця Зіна пішла по родичах та знайомих; збирала деякі свої речі, що давала на переховування, частину яких продала, щоб купити квитки, частину взяла з собою.

Яким лежав на горищі хати, а невідрадні думки важким сірим туманом окутували його голову. Рідна земля, рідне село, яке змалку оббігав босими ногами, тепер стали йому ворожими. Підкрався до хати вночі, як той злодій. Уникав зустрічі з людьми. Хто ж посіяв ненависть між людьми? Хто нацькував сусіда на сусіда, брата на брата, сина на рідного батька? Хто поробив нас ворогами? Кривава Москва, — була в голові єдина відповідь. Тільки вона нацьковує нас один на одного, розбиває нашу єдність, любов, щоб легше було їй нас прибрати до своїх рук. Життя в каторгу перетворила. І тепер, коли це життя незграбно й безглуздо котилося по советській багнюці, стрибаючи то в один, то в другий бік, зустрічаючи на кожному кроці всякі сподівані й несподівані перешкоди, — Яким неначе відчував у грудях невелику полегшу, що таки по-його виходить, що доля ще не за-недбала його, що він тепер на півдороги до волі.

Над обідраною хатою, де на горищі сидів Савченко, задумливо зупинилося сонце і крізь діру в старому соло'яному даху сумно дивилося своїм косим промінням. А вона, ця селянська хата його неволі, згорблена й обдерта советськими п'ятирічками, байдуже сприймала тужливу ласку сонця й мовчала.

Старою жебрачкою волоклася полем ніч. По шляху від села С. з клунками на спині шли дві постаті. Зорі мовчки слідкували за ними, переморгуючися між собою; вітер, несміливо пошелестівши травю,

бився їм під ноги й зараз же боязко втікав у поле. Туга ночі таємничо шепотіла й зітхала коло них.

— Чи ж хватить у нас грошей та харчів на дорогу? — запитав дружину Яким.

— Гадаю, що на квитки грошей вистачить, а харчів, хоч і забракне, то я на всякий випадок роздобула клуночок махорки, за яку зможемо виміняти хліба, — відповіла Зіна.

Подем волоклася ніч, а під її прикриттям до станції рятунку життя жебраками наближалося дві постаті.

* * *

Дядька й дядини вже не застали живими, коли Яким з дружиною прибули в Казахстан. Жили ще їх два сини — двоюрідні брати Якима, один з яких робив секретарем при райвиконкомі. У нього й примістилися жити Яким та Зіна. Але ніяка робота не йшла Савченкові до рук. Дикі піщані простори чужої землі гнітюче тиснули на груди Якима. Ні дерев, ні зелених лук, ні рідного чорнозему тут не було. Малолюдність, подих пустелі до болю тиснули на його серце. Почував себе самовиселеним у цій рудій пустелі.

Одними думами з чужини рідних зір, рідної землі мені не досягнути, — думав він. У нестримному пориві його серце рвалося в обійми рідних пахучих нив. Дика пустеля чужини зменшувала почуття небезпеки від подиху смерті рідної землі. Туга за своїми синами ще більше приглушувала прихований у серці страх за свою долю. Хоч у небезпеці, але краще почував себе Яким на рідній землі.

Два місяці боровся він сам з собою, але туга рідної землі перемогла. Сказав про це дружині, яка з радістю погодилася з ним, бо переживала те ж, що й Яким. Про рішення вертатися на рідну землю сказав двоюрідному братові. Бачачи невідступність у їхньому рішенні, той погодився на їх плян і виписав їм паспорт на ім'я померлих своїх батьків. Тепер Яким звався Охрім Савченко, а Зіна — Олександра Савченко.

Попрощавшись із родичами, Савченки вирушили в зворотний шлях до рідної землі.

До свого села з фальшивими документами Савченки боялися їхати. Влаштувалися на працю в совхозі Б. на Полтавщині, де Охрім одержав працю комірника. Олександра ходила на загальні роботи.

З два тижні Олександра поїхала в село до своєї матері, звідки забрала з собою своїх синів. Ідучи до станції, Олександра повчала дітей:

— Жити в рідному селі нам неможливо. Щоб жити на рідній землі, то ви, діти мої, повинні знати от що: тепер ти, Степане, будеш зватися Степан Охримович, а ти — Петро Охримович. Мое ім'я тепер — Олександра. Прізвище наше так і залишається Савченко. Але добре

запам'ятайте нові імена свого батька й матері, бо коли виявите когось цю фальш — не вдержимося тоді ми на рідній землі. Ви вже не маленькі, то ж будьте обережні.

Хлопці обіцяли матері, що дотримуються її наказу, горнучися до неї ближче, ніби боялися, щоб хтось її в них не відібрав.

Збігали роки. Хоч Савченки тягнули тяжку мірку життя, але ніхто їх не турбував. Примара небезпеки розвіялася. Сини вчилися в школі, де Степан виявляв особливі здібності. Секретар партосередку совхоза Авдєєв пропонував Савченкові Охрїмові подати заяву для вступу в члени компартії, але Охрїм під приводом своєї малописьменности відпирався. Серце його не горнулося до тої партії та й боявся не викрити себе, коли почнуть наводити справки про місце народження та його бідняцьке походження, про яке значилося в його документах.

Настали жахливі роки голоду, штучно створеного Москвою на рідній землі. Бачачи вмираючих людей совхоза, Савченко допомагає їм з комори, коли ніхто не бачив із совхозного активу.

Кістлява смерть голоду пригнала до дочки й матір Олександри — стару бабу Демиденко, яку вигнали з її хати. Не довго перетримувала в себе дочка матір. Коли хтось наближався до хати Савченків, Олександра зразу гукала до матері:

— Ховайтесь, мамо, під піч, бо хтось до нас іде. Ніхто не повинен знати, що ми маємо тут якихось родичів, бо ж ми приїхали сюди з Казахстану.

Тяжко стогнучи, стара лізла під піч, а дочка закривала підпідчя. Випускала матір тоді, як уже чужа людина вийшла з хати.

Переховування матері дуже бентежило Охрїма. Приготувавши харчі, Охрїм порадив матері їхати в рідне село, бо він з дружиною боїться із-за неї за своє майбутнє. Поїхала стара, поїла з своїм дідом усе те, що привезла з собою, та того ж року й померла з дідом, тільки не одного дня: сама померла весною, а дід восени. Родюча рідна земля навіки покрила їх. Про їхню смерть дочка дізналася аж кілька років пізніше.

Савченків крило голодної смерті не зачепило: совхозна комора не була порожня. Закінчивши семирічку, Степан вступив до зоотехнікуму, в якому був одним із кращих учнів.

Коли Москва почала війну з Фінляндією, Степан попав на фронт, де набув рангу середнього командира. Забрали й Петра до війська. Розпочалася війна з німцями, а сини Савченка не поверглися додому, хоч зрідка писали листи своїм батькам. Події на фронтах так блискучо розвивалися, що Савченка Охрїма не встигли й змобілізувати, бо вся округа опинилася в оточенні німців.

Та лиха доля не проминула Охрїма. Коли прийшли німці, підхватили Савченка в Миргороді, куди він прибув на базар, і забрали в хорольський табір військовополонених. Цілий місяць перемучився він там і був би й „дуба врізав“, коли б Зіна з старостою села не вирвала

з того табору смерті. Трохи відживившись, Савченко склав на підводу свої речі й разом із дружиною поїхав у рідне своє село С. на Київщину. Сини воювали на фронтах за чужу справу.

Прибувши до свого села, Савченко розташувався в своїй хаті, в якій за советів була сільрада. За німецької окупації в цьому ж селі був головою одного колгоспу. На серці відчув деяку зрівноваженість, тільки доля синів часом дошкульно турбувала його. Але тепер ні люди, ні село не були для нього такими ворожими, як за советів. З поворотом до села повернулися і старі імена Савченків.

* * *

Хвиля війни швидко почала котитися на захід, спалюючи села й міста на своєму шляху. Поспішний відступ німецьких окупантів, відкрив семафор порятунку усім тим, хто був недостріляний московським окупантом. У широкий світ — на Захід дорога була вільна. Телеграфними стовпами відмірювала рідна земля далекий шлях поточкові возів і людей, що разом із журавлями виходили з рідної землі. Зав'язавши в хустинку грудочку рідної землі, вибралася з своїм чоловіком і дітьми в чужину й сестра Якіма Ніна. Але більша частина села не рушила з місця. Рідна земля міцно тримала їх при собі. Не поїхали й Савченки.

— Покинути рідну землю, рідних синів — це мені понад силу. Що буде, те й буде, а звідси нікуди не рушу ані кроку. Турпом ляжу, але на своїй землі, — говорив дружині Яким. Серце Зіни ще більше боліло за синами, і вона цілком поділяла думки з чоловіком.

Як швидко німці прийшли, так несподівано й зникли з села, спаливши кілька хат. Знову за німцями прибули старі советські порядки. Вигнали знову Савченків з рідної хати, хоч у Сибір зразу не повезли, бо бракувало транспорту. Яким влаштувався на працю в совхозі Р. за десять кілометрів від свого села.

По закінченні війни прибув син Петро. Повернувся до батьків на Полтавщину і, не знайшовши там, прибув до села, де дізнався про місце перебування батьків. Улаштувався працювати також при совхозі.

За два роки по війні насвідався на кілька днів і Степан із пагонами советського офіцера й партквитком у кишені. Поживши тиждень у батьків, виїхав у Москву на науку у військовій академії. Не встигли батьки й намиливатися сином. Поїхав, ніби й не було його.

Проїшло шість довгих років, як поїхав Степан. Дуже рідко писав листи, а до батьків не їхав. Уже й Петро одружився і берізка буйно розрослася біля хати, де посадив її Яким, а Степана не чути. Але Савченки таки діждалися його.

Була неділя. Зіна порядкувала в хаті, Яким на городі біля хати оглядав грядку капусти, як на подвір'я під'їхало авто й зупинилося. Із авта вийшов військовий і пані й попростували до хати. Проміння сонця відбилося від золотих пагонів полковника й сліпуче давило очі

Савченка. Пізнавши сина, Яким рушив йому назустріч. Вітаючися з батьками, Степан відрекомендував їм і пані, сказавши, що це його дружина Валя.

По рухах Валі помічалось, що вона з неприхованою огидою цілувала цих мужиків, від яких тхнуло потом і подихом квашеної капусти. Привітавшись, витерла губи хустинкою, на якій залишився яскравий відбиток червоної фарби. Зіна помітила те і вдавала, ніби того витирання губ не бачила. Манери поведінки невістки Зіні зовсім не подобалися: то роздягни її (зверталася до Степана), то подай їй торбинку, то заховай у неї хустинку, то ще щось видумає. Степан по-рабському усе те робить та все їй ручки цілує. Гидко було матері на все це дивитися, але мовчала. Та й Степан ніби не той став: чи високий чин полковника, чи самозарозумілість відштовхували його від батьків, від яких тримався якось остронь. Коли мати давала Степанові почитати листа, якого одержала з Америки від тітки Ніни, то він не захотів і до рук узяти, сухо відповівши:

— Ніякої тітки в мене за океаном нема, ніяких родичів я там не знаю і знати не хочу.

— Та то ж пише та сама тітка, яка тебе з братом Петром від голодної смерті врятувала, коли ми були в Казахстані. Може, ви своїм перебуванням у неї допомогли тому, що й її вигнали з своєї хати. Тепер вона живе аж у Америці, а ти кажеш, що нема рідні за океаном? . .

— Я вам сказав, що ніяких тіток, ні родичів за межами родини я не маю. Усі, що виїхали з рідної землі — зрадники родини, які повинні понести заслужену кару.

Серце матері стиснулося від болю, ніби син наступив на нього своїм чоботом. Ніяково здвигнула плечима і, нічого не сказавши, заховала листа.

Чи то сяйво пагонів полковника, чи шматок українського хліба, кинутого йому з „ласки“ москаля, так затьмарили пам'ять Степана; забув за тітку, забув про те, коли стоячи в куті під лісою в діда Демиденка, шукав собі копанки, де б можна було втопити за одним разом усі муки підсоветського життя.

Скука підсоветського села, традиційні погляди батьків приспішили Степанів від'їзд. Перемучившись два дні, виїхав з дружиною назад до Києва, залишивши в серцях батька та матері неприховані невдоволення.

— Ні пошани до батьків, ні любови до родини не має Степан, — думав Яким. — Їлискучі московські пагони вирвали з грудей сина українське серце, відірвали його від родини. А малим був зовсім інший. Тепер батьки йому стали чужими. Задля своїх синів лишився на рідній землі, а сини йому так віддячуються. Петро, хоч і живе в совхозі, але теж рідко заходить до нього, ніби уникає зустрічі. Думав, що хоч діти на старість зігріють батьківське серце, а вони замість тепла віддячуються льодом.

Час ішов, а лихо теж не спало. Серед робітників пройшла чутка, що до совхозу прибув новий секретар партосередку. Закінчивши працю, Яким і собі пішов до канцелярії подивитися на нове начальство. Не встиг він переступити порогу дверей, як із-за стола потягнувся до нього Авдеев і закричав на все горло:

— Здоров, Охрїме! А ти як тут опинився?

— Ви помиляєтесь, товаришу Авдеев. — промовив до нього попередній секретар. — Це не Охрім, а Яким.

— Не помиляюся, бо добре знаю, що це справді Савченко Охрім із Казахстану. Що ви мене, товаришу, дурним робите, чи смієтеся?

— Савченко, але Яким, а не Охрім, і не з Казахстану, а з сусіднього села С.

Ця зустріч і розмова застуканого Якіма осипала, як морозом, а в груди, ніби крижину хто всунув. Як стояв, так і задубів з простягнутою до вітання рукою, яку Авдеев із поглядом недовір'я потиснув. Страх спаралізував усі сили, і Яким немічний опустився на лаву, не маючи змоги видавити хоч одне слово на відповідь Авдееву. Витираючи з обличчя холодний під, відчував, як його груди розпирав морок і холод душевний. Свідомість раптом погасла, в голові настала повна темрява. Глянувши на блідого, як смерть, Савченка, місцевий секретар партосередку щось шепотів на вухо Авдееву, який, похитуючи головою, кидав з-під лоба непривітний погляд у сторону Савченка. Той погляд трохи привів до пам'яті Якіма, який устав, промовивши:

— Думав побачити тут завгоспа, а коли його немає, то я піду, — і вийшов із канцелярії.

Ніхто його не стримував, чого боявся Яким. Але наступної ночі „чорний ворон“ підхватив не Охріма, а таки справжнього Якіма Савченка. Ті, що разом із журавлями виходили в чужину, мали можливість і волю взяти з собою хоч грудочку рідної землі, а Савченка взяли так, що не дали йому дозволу й зігнути до рідного чорнозему, щоб хоч грудочку взяти з собою в холодну чужину півночі. Місяць по арешті Савченко їхав у заготованому вагоні в невідомий край і назавжди прощався в думках про свою могилу на рідній землі.

У другому вагоні цього ешелону сидів його син полковник, але вже без блискучих пагонів. Потьмарився в Степана і погляд очей. На рідній землі втік від своїх батьків, а тепер опікуни примусом повезли на злуку з батьком, але в холодних снігах Далекого Сходу. На цей раз везли полковника на перевиховання, щоб знав і добре пам'ятав, як ховатися під фальшивим ім'ям батька „куркуля“ — втікача північної каторги. Прибитий такою раптовою зміною в своєму житті, Степан запитував сам себе:

— Як це так?.. Як це так раптово все сталося?.. Із фронтів

фінляндської і німецької війни вийшов цілий, а тепер везуть мене на явну загибель. Хто ж є мій справжній ворог? Чи мої батьки, які дали мені своє фальшиве ім'я, а чи хтось інший? Батька погубила рідна земля, від якої він не міг відірватися, а хто ж мене везе до табору смерті? Чи не „родіна“, за яку воював в останніх двох війнах?

Шукаючи певної відповіді, зупинився на слові „родіна“. У тяжких думках дослухався мови коліс вагонів, які на стиках рейок, ніби глузуючи з Степана, зухвало дратували: як-це-так? як-це-так? як-це-так?

Хочу хліба

Хоч як тяжко приходилось робити в наймах, але для сім'ї Поплентач Хома на цілий рік мав і хліб і до хліба. Коли ж прийшли з півночі орди червоних, то разом із облудним гаслом — „Земля селянам!“ — дали наділ землі й Хомі. Тепер уже сам став господарем. Робив завзято вже на своїй землі і мав кусень хліба. Літнє жайворонкове небо рясно засівало ниву дощем пісень, і той спів відбивався відгуком радості в серці Хоми. Мав охоту до праці й жагу до життя. У грудях відчував теплоту вдячності тим, хто зробив із нього господаря. У відплату хотів прислужитися своїм „хлібодавцям“.

Скоро прийшла й нагода: почали втягати в комуністичну партію, бо з'явилася потреба в цьому на селі. Поплентач без вагання подав і свою заяву про вступ до компартії. Не відмовили, бо ж був змалку батраком. Та з моменту вступу до партії на плечі Поплентача впало багато іншої роботи: вишукування закопаного хліба в селян, конфіскація майна в „куркулів“, праця в сільраді, комнезамі, знімання дзвонів із церкви, виселення „куркулів“ за межі України і т. д. і т. п. Хоч перепадала й Хомі „куркульська лаха“, але від тої роботи Хома в своїх грудях відчував гіркоту. Часто смоктало його серце, а на сумління важким тягарем давили сльози селян. Наділена йому земля вкрилася густо бур'янами, бо за партійними обов'язками не мав часу краще обробляти її. Сльози й прокльони селян, пограбованих із його участю, твердою корою облягли й давили його серце. Посумнів, почорнів на виду Хома. А коли відібрали до колгоспу наділену йому землю, відчув, ніби шматок власного серця відкраяли.

Терпів, боявся висловити комусь свій настрій. Аж тепер, коли опинився в суспільному колгоспному кориті, зрозумів фальш гасла: земля селянам. Хоч і визначили його бригадиром колгоспної бригади, але приходилося завжди бігати по селі, по полі. А сім'ю мав велику: жінка, восьмеро дітей. Уже два сини-підлітки робили в колгоспі, але більшість була таких, що вимагали тільки їсти, а помочі від них ніякої.

Після денної біганини по полі вечорами звітування бригадирів на нараді управи колгоспу за пророблену працю, потім треба йти на засідання пленуму сільради. Наступного вечора нарада активу села, потім — партійні збори, і так кожного вечора. Вибився зовсім із сил. Часом солодкою згадкою воскресало в пам'яті його минуле наймитування, коли після денної праці він з приємністю відпочивав у клуні

на запашному сіні. Тепер і відпочити нема коли. Але взявся за гуж — не кажи, що не дуж, — згадав приказку. І далі тягнув тяжку лямку партійних обов'язків.

Настали чорні дні голоду 1933 року. Трупи мертвих селян — труженників землі — валялися по шляхах, по вулицях сел і міст. Приходили до міст у пошуках шматка пограбованого в них хліба і тут же вмирили.

Смертельне крило голодної смерті війнуло й над хатою Поплентача: двох старших синів відвезено на цвинтар до усупільненої ями, а решта дітей з опухлими ногами тіннями сновигали по вбогій хаті. Хома також не ходив так швидко, як раніше, бо мав пухлі ноги. Дружина Настя трималася міцніше.

Коли ввечорі повертався додому, хата з усіх кутів ревла:

— Ма-а-мо, хо-о-очу хлі-і-ба!

— Он борщ стоїть на лаві, то й їжте, — відпиралася мати.

— Хіба то борщ? Він смердить самою кропивою! Хлі-і-іба! — настирливо верещали голодні діти.

— Де ж я вам візьму того хліба, коли його ніде немає, — заспокоювала дітей Настя.

— Хочу хліба! — заглушав крик дітей слова матері.

Те „хочу хліба“ гострим ножем краяло по серці Хоми. Йому самому невимовно хотілося наїстися вволю хліба або картоплі, а тут іще діти кричать. Не зміг слухати далі того вереску, вийшов на подвір'я і без мети блукав по ньому до пізньої ночі. Коли зайшов знову до хати, діти вже спали. Окутаний важкими думками та муками голоду, Поплентач і сам ліг, не роздягаючись.

Наступного ранку Хома ходив по хатах своєї бригади скликати людей до роботи. Та праця його була даремна: в одній хаті мертва дитина, в іншій — всі опухлі, інша пустокою стоїть, бо вже всі в ямі колгоспній лягли.

З голодним відчаєм на серці повернувся додому.

— Хліба хочу! — знову зустрів батька смертельний плач дітей.

— Де ж наш хліб? — запитував сам себе Хома. — Минулого року врожай був не поганий, а хліба нема. Де ж наш хліб? — настирливо гризло одне питання. Вийшов із хати на подвір'я, щоб не чути дитячого плачу. Перебирав у думках, куди ж міг подітися хліб. І посухи не було, і градобою не було, і хліба нема, а хліб був.

— До Москви поїхав увесь наш хліб, — сказав уголос. — Москва забрала той хліб, а землю нам лишила. Земля — наша. Це ж я сам вимітав у селян останні зерна нашого хліба й вивозив його до залізниці. Це ж я сам відривав той кусень хліба від голодних ротів. Це ж я сам пограбував той хліб у своїх дітей, які конають тепер у муках голодної смерті. Це ж я сам винен смерті тисячів наших селян, які впали жертвою пограбованого в них хліба. Я сам є батьком-убивником своїх рідних дітей! Я допоміг Москві вбити своїх сусідів-односельчан. Я — вбивник!.. Вбивник своїх дітей, самого себе,

свого народу!.. І я ще хочу хліба?! Каменя мені, а не хліба! Знайшовши відповідь на питання, що так мучило його, без страху зайшов знову до хати, крик якої вже не дошкуляв йому так боляче. Він уже знав, чому його діти не мають хліба. Бачив, як до болю вражав плач дітей серце його дружини, як на його очах восковою свічкою скапувало життя його дітей. Не сказавши жінці ні слова, поплівся з хати.

День погасав, як життя голодних людей. Чорним мороком покрила ніч вмираюче село.

Коли ранок розплющував очі, Настя не знайшла в хаті свого Хоми. Пішла до управи колгоспу, але й там його ніхто не бачив.

Нарвавши під тином кропиви на борщ, пішла до повітки за паливом. Відчинила двері і... раптом завмерла: на трямі на шнурку висів її посинілий Хома.

Доля сім'ї Мотузки

Роблячи доповідь, що від початку до кінця була пересипана завченими трафаретними фразами брехливої советської пропаганди, густо підмащена погрозами й шантажем у бік селян, секретар місцевого партосередку Дерунов закінчив її такими словами:

— Так от, товариші, перед нами прослався лише один шлях — до колгоспу. На базі суцільної колективізації знищимо куркуля, як клясу. Бо він — куркуль — діє тихою сапою, чинить спротив колективізації села й підриває міроприємства советської влади в справі соціалістичної перебудови нашої країни. Ми вже в основному розгромили куркуля, як клясу, знищимо й підкуркульників та їхніх підспівувачів. Усе чесне трудове селянство повинно масово об'єднатися в колгоспи, твердо стати обома ногами на ґрунт соціалістичної перебудови села та йти по вірному шляху, який показали нам наші любимої вожді Ленін-Сталін. Старе село з його патріархальними пережитками залишилося вже далеко позаду. Ми повинні побудувати нове село — село большевицьких колгоспів, де колгоспники будуть заможнішими. У колективі наша сила. Товариші! Вигоди й перевага колгоспного господарства над індивідуальним безперечні. Колгоспи вигідні як для держави, так і для самих колгоспників. У своїй доповіді я це питання з'ясував добре. Тепер питання про організацію колгоспу на другій громаді села ставлю на голосування. Але перед голосуванням ще раз попереджаю вас, що лише куркулі — явні вороги колгоспів. Комуністична партія й уряд відстоюють колгоспи, а куркулі проти них. Отже, кожний присутній із вас мусить визначити своє певне місце: або йти разом із партією і урядом і вступати в колгосп, або боротися проти советської влади по стороні куркулів. Але з тими типами, які чинитимуть спротив колгоспному будівництву, органи нашої безпеки скоро зроблять відповідні порахунки. Отже, ставлю це питання на голосування: Хто проти вступу до колгоспу, прошу піднести руки догори? Федотов, підрахуй голоси!

У помешканні запанувала могильна тиша, яку порушувало голосне шкварчання махорки цигарок. Дим їмтою покривав голови присутніх, і світло одинокої газової лампи меркло в тому тумані.

— Протів нет, — відрапортував Федотов своєму зверхнику.

— Значить, питання організації колгоспу громадянами другої громади прийнято одностайно. Секретар, запиши до протоколу, — звернувся Дерунов до секретаря зборів.

— Від сьогоднішніх зборів усі селяни другої громади вважа-

ються вже повноправними колгоспниками. Якщо кому не подобається советська влада, не подобається колгосп — може зараз або пізніше подати мені в письмовій формі заяву про свій вихід із колгоспу. Хто може має якісь питання — прошу давати.

— А мені можна запитати? — почувся голос із темного кутка приміщення.

— Можна. Ваше прізвище? — запитав Дерунов.

— Я звуся Максим Мотузка. З діда-прадіда Мотузка. А хочу сказати таке. От я маю коня, воза й упряж. А коли я віддам усе те до колгоспу, чи зможу я потім узяти коня з возом, щоб поїхати до містечка на базар, коли я матиму потребу в тому? Оце все, що я мав запитати.

— Відповідаю на ваше питання, — сказав Дерунов. — Ви можете взяти коня з возом не тільки для своєї потреби поїхати на базар, а навіть і тоді, коли ви захочете поїхати до своїх рідних чи знайомих у гості. Коні будуть усупільнені, але вони є вашою власністю і в кожній потребі ви будете ними користуватися в своїх особистих справах. Правління вашого колгоспу буде йти вам назустріч і задовольнятиме ваші потреби. Хто ще має якісь питання?

Синій густий дим від махорки, перемішаний зі зливою цитат Леніна-Сталіна з промови Дерунова, п'янив голови селян. У відповідь на хвалькуваті слова Дерунова про досягнення компартії і советської влади, селяни відповідали упертою мовчанкою. Тиша поклала на уста палець, спинила свій віддих. Запитань більше не було, і Дерунов оголосив збори закритими.

**
*

Сонце вже по-квітневому пригрівало, по-весняному парувала земля, але по полях села І. не пройшла жодна борозна від плуга. Від часу останніх зборів на чотирьох громадах села, селяни позбулися права на особисте користування своєю землею, а на суспільні лани нової колгоспної панщини працювати ніхто не виходив. Без змови, без договорености, але об'єднані всі ворожим настроєм до модерної видумки москалів селяни уперто не виходили на працю.

З обкому партії до району, з району до сільради села І. удень і вночі безугавно дзвонили телефонні апарати. Згори до низів поштою летіли паперові накази з погрозами — негайно розпочати в новостворених колгоспах весняну сівбу. Село ж було байдужим до погроз на ім'я керівників сільради.

Але незабаром за телефонними та паперовими наказами до села І. прибув уповноважений Київського обкому партії Звер'єв. У часі суцільної колективізації Москві забракло партійних вельмож у цивільній уніформі з рядів сотисячників, то вона кинула на придурення непокірних селян військових. Звер'єв мав армійську уні-

форму з двома „шпалами“ відзнак на кожній петлиці. Після свого прибуття в село зразу ж скликав збори партійців, комсомольців та сільського активу. Обговорювали питання організації виїзду колгоспників на поле та підготовку до загальних зборів села. На наступну неділю визначено скликати загальні збори на майдані між церквою й сільрадою. Завідуючому семирічної школи Журилові дано завдання приготувати силами учнів старших класів гасла та плякати і всією школою прибути на загальні збори. Тексти гасел, затверджені обкомом партії, Звер'єв передав завшколи Журилові.

Наступного дня в суботу нормальне навчання в школі було зірвано. Учителів і старших учнів було змобілізовано на малювання та виготовлення гасел. Усім учням було оголошено прибути до школи і в неділю. А коли по закінченні праці учні розійшлися по домівках, — усе село знало, що Звер'єв щось затіває проти церкви.

У суботу ввечері до сільради прибуло ще тридцять військових, які мали петлиці малинового кольору. Зброї при них не видно було.

Василь Мотузка подивився на нових „гостей“ і промовив сам до себе:

— Прибула допомога Звер'єву. Хочуть зробити зрушення. Хай зрушують. Може від того зрушення й самі впадуть.

Настала неділя. Небо було ясне, соняшне проміння щедро заливало землю. На пісчаному майданчику біля церкви стояв стіл, покритий червоною шматою. Від хати до хати ходили виконавці й загалували людям іти на загальні збори. Люди сходилися з усіх кінців села. Відмінною рисою на сходинах було те, що переважаючи кількість їх становили жінки, чого раніше не помічалося. Колихалося море голів, покритих хустинами. Насіння соняшників тріщало на зубах жіноцтва, як пересохла стерня під ногами отари овець. Енкаведисти розפורшилися по всій масі.

Коли учні малювали антирелігійні гасла, по селі рознеслася вістка, що на зборах щось буде вирішуватися про долю церкви. Ця вістка й зрушила жіноцтво на таку масову участь у зборах.

Коли зійшлася бажана кількість селян, голова сільради оголосив загальні збори відкритими й прочитав порядок дня, на якому стояло одне лише питання — початок весняної сівби. Із сотень жіночих грудей почувся глибокий віддих полеглих, а насіння на зубах затріщало ще жвавіше. Слово у даному питанні забрав Звер'єв. Вилізши на стіл, що служив йому за трибуну, Звер'єв почав говорити про рішення партії та уряду в справі завдань колгоспників у весняній посівкампанії.

У цей час від школи довгою колоною ішли учні на збори. На чолі колони старший учень ніс шкільний червоний прапор, а на певних дистанціях колони несли гасла, що прикріплені були до держаків. Коли учні наблизилися до майдану, Звер'єв перервав свою промову й попросив жінок зробити прохід учням, щоб вони могли

пройти наперед, ближче до столу. У часі просування учнів сусідня молодиця шепнула на вухо Мотузці Катерині: „Дивіться, тітко, що то написано: церкву хочуть закрити!“ За дві хвилини жіночі хустини збуджено захиталися, припинилося раптом тріщання насіння на зубах. „Церкву хочуть закрити“ за кілька хвилин облетіло увесь натовп. І тут трапилося щось несподіване. Нестримна лявина жіноцтва накинулася на учнів, скаженим ураганом рвала гасла, троциста держакі, сипала піском на голови учнів. Майдан затьмарився хмарою куряви, в якій мало було можна щось розглядати.

Учні, заскочені таким несподіваним нападом з боку їхніх матерів, миттю зникли з майдану, як зграя сполошених горобців. Уникаючи для себе якоїсь небезпеки, за учнями зникли й усі чоловіки, крім комсомольців та партійців.

Розгубившись від несподіванки, енкаведисти не знали, з чого починати. Їх увагу привернула Мотузка Катерина, яка дерла на кустини червону ганчірку прапора. Їй здавалося, що з кінцем червоної шмати зникне разом і всяка небезпека для церкви. Напруживши всі свої сили, переломила до коліна держак, з полегшенням зітхнула й промовила:

— Оце вам, церква, вражі сини, оце вам — нема Бога!

Опам'яталася від злості лише тоді, коли два енкаведисти підхопили її під руки й потягнули до приміщення сільради. Впиралася ногами в пісок, рвалася назад, але не мала сили звільнитися з ворожих лабет.

Ця раптова подія, як бомба, що розірвалася, рознесла з майдану кількасотенний натовп жінок. Одначе енкаведистам удалося затримати півтора десятка найактивніших жінок. Звер'єв знову виліз на трибуну, але вже доповіді не продовжував. З піною скаженої собаки на губах, погрожуючи комусь у повітрі кулаком, охриплим голосом загарчав:

— Що це?! Контрреволюція? Куркульський саботаж? Ворожа агентура? Зрив суцільної колективізації? Та з цього села каменя на камені не залишиться!..

Відсапавшись, побачив, що немає до кого йому так кричати, витер рукавом піт переляку з чола й з пересохлої горлянки видавив:

— Збори вважаю сьогодні закритими, — хоч і не він їх відкривав і не було чого закрити, бо вже майдан був порожній.

У приміщенні сільради закипіла жвава робота. Енкаведисти робили допити з жінками, хто їх намовив на цей учинок, шукали винних тої події серед „куркулів“ села. Складали акти обвинувачення на жінок, допитуючися їх про клясове походження. Мотузці Катерині закидали головну вину в організації зриву зборів.

Вечорі до сільради під'їхало вантажне авто, яким і відвезено всіх затриманих жінок до райміліції до в'язниці. Де села жодна з них уже не повернулася.

Наступного дня Звер'єву вдалося провести загальні збори. Але під час голосування селяни не піднімали рук ні „за“ ні „проти“ ухвал резолюцій.

Несміло, поволі, нерішуче, але після зборів селяни почали виїздити в поле.

Максим Мотузка не ходив уже на останні збори. Як забрали Катерину, залишився з дочкою Оксаною 12-ти років та сином Романом 8-ми років. Як тяжко не хотів іти працювати на колгоспне поле, але мусив, бо не мав до життя жодних засобів.

Під час жнив 1931 року тяжко захворів його син. Ходив до голови колгоспу просити коней, щоб відвезти хворого до райлікарні. Але голова колгоспу відмовив йому, виправдуючися тим, що тепер є збиральна кампанія і вся тяглова сила зайнята.

— Та ж моя дитина бореться із життям і смертю, а ви говорите збиральна кампанія, — настоював на своєму Мотузка.

— Для соціалістичної держави втрата врожаю коштує дорожче, як утрата твого сина, — бездушно відповів голова.

— Коли нас тягнули до колгоспу, то обіцяли давати коней нам і до базару і в гостину до знайомих, а це ж — до лікарні, — не вмовкав Максим.

— Хто вам обіцяв коней, той хай і дає, а я не дам, бо не хочу із-за вашого хворого сина іти під суд за зрив збиральної кампанії.

— Що ж я маю робити? — в розпачі запитав ще раз Мотузка.

— Моя шкіра мені дорожча, а ви робіть, що хочете, — була коротка відповідь.

Утративши всяку надію на коней, Мотузка повернувся до своєї хати. Знайшов рушник, перев'язав ним себе через плече, посадив на рушник біля грудей сина й поніс пішки сім кілометрів до районної лікарні. Але не дійшов і до половини дороги, як Роман уже був холодний.

З трупом на руках і тяжким каменем на серці повертався Мотузка додому. Подумав зайти до управи колгоспу й віддати сина голові, але передумав і попрямував до своєї хати.

У листях самотньої тополі, що стояла в дворі, сумно шелестів вітер, ніби чуло шептав молитву, зустрічаючи покійника.

Поклавши на столі сина, Мотузка пішов знову до голови. Просив дощок на домовину, але дістав відповідь — нема. Мусив розібрати полик у хаті, на якому спали, й з нього робити домовину.

Після похорону в хаті повіяло ще більшою пустокою, сірою млою заповз у серце давучий смуток.

**

Обійнявшись з смертю, голодна колгоспно-сталінська весна тридцять третього року шалено закрутилася по селах і містах

України в смертоносному танку. Будучи під пильним „піклуванням“ і „опікою“ „батьків“ народів, під переможний марш смерти масово відходили колгоспники до усупільненої колективної ями. До тої ж ями цієї ж весни відійшла й остання надія Максима — дочка Оксана. Але дощок з полика на домовину для неї вже не стало. Лягла просто в сиру землю, як і тисячі інших, що вимерли в селі. Чорне гайвороння жажливою тінню смерти літало над відкритими ямами й своїм страшним криком роздирало серця недобитих голодом.

Урожай улітку тридцять третього був на диво багатий. Хоч не було кому його збирати, але „батько“ народів подбав і про це. З усіх міст України з жылкоопів було надіслано на села допомогу.

З першою з'їденою паляницею з нового врожаю, що дано було Максимові з „ласки“ Москви, як аванс у рахунок зароблених трудовнів, почала зникати опухлість його ніг. Живодаїний український хліб перетяв дорогу смерті, зігнав опухлість з обличчя, рук, ніг, і поля України густо вкрилися жовтими скиртами жита й пшениці.

На колгоспному полі села, поміж двома величезними скиртами пшениці стояла молотарка, готова до молотьби. З досвіду попередніх років Максим знав, що увесь обмолот хліба треба здати державі, тобто Москві. Села України знову залишаться без хліба, бо Москва залишить у колгоспах лише те, що потрібно для посіву на наступний рік. Їсти того хліба наші люди не будуть. Поїдять його ті, хто його не робив.

Надворі ніч мрійно задивилася в зоряні простори, вгортаючи стомлених людей у глибокий сон.

Обминаючи дороги, ішов полями Максим Мотузка. Тріщала під босими ногами стерня, як його власне життя. У теплому повітрі ночі стояв ще запах стиглого літнього дня й людського поту. З-під ніг вискакували сполохані польові коники, створюючи сухий шелест стерні. На фоні зоряного неба з темряви ночі виповзли чорні силуети великих скирт пшениці. Максим навшпиньках наближався до скирт. Обережність не зрадила Мотузки. На розісланих сніпках хропів колгоспний сторож. Побачивши його, Максим обійшов скирти й зупинився з протилежного боку. Засвітив сірник, прикрив полою і став запалювати взяті з дому ганчірки. Коли жар запевнив його намір, заткнув ганчірки в скирту й швидкою ходою попрямував додому.

Ось уже його й хата. До середини не заходив. Її порожнеча, сповнена лише темрявою ночі, лякала його. Сів на призьбі під хатою й поглядав у ту сторону, де стояли скирти пшениці. Нервувався, що його плян можливо не здійснився. А в голові зароїлися думки. Заглибився в підневільне життя свого народу і шукав у ньому виправдання свого вчинку. В'язницями, терором, голодом мордує нас Москва, але українська спина, як мотузка, хоч і гнеться, скручується, випростовується, міцно натягається, але не рветься. Ні колгоспною

даремною працею, ні пекельною зброєю московського окупанта української мотузки не перервати. Віковична боротьба з ворогом загартувала її міць. Діждемося часу, коли та мотузка тісною петлею здавить гадючу шию московського окупанта.

Довгоочікувана червона заграва край неба перервала думки Максима. Із заграви вихоплювалися довгі язички полум'я й лизали темряву ночі. Сяйво вогню приємно залоскотало в грудях Мотузки. Заграва від пожежі вигнала страшну темряву з його хати. На колгоспному дворі забили на сполох у кусок висячої рейки. На її дзвін село відізналося гомоном голосів.

Мотузка відчинив хатні двері й укладався спочивати.

У змаганні за життя

„Ми й на дні моря вас знайдемо“.

(Із погроз советчиків на адресу втікачів)

Весняні вітри 1945 року шматували згущені хмари війни на небі конаючої в передсмертних корчах гітлерівської Німеччини. Бачачи смертельний присуд історії за криваві злочини свого фюрера, гітлерівські молодчики складали пляни жахливих купелів смерти для „унтерменшів“, над якими в останніх своїх днях вони ще мали силу й владу. Над таборами „остарбайтерів“ хижим яструбом повисла в повітрі жахлива загроза смерти, яка в кожную хвилину була готова розіграти криваву оргію над невинними жертвами війни. У підвалах гестапо густіше карбувалися кам'яні мури кулями гітлерівських автоматчиків, які поспішно довершували криваві розправи над беззахисними полоненими та втікачами зі Сходу. У смертельних конвульсіях конала імперія „геренфольку“, подих смерти якої загрозливо повис над головами таборових мешканців. У таборах поширювалися різні страхітливі перекази, які турбували й нервували всіх до краю. Більшість безпорадно здалися на ласку своєї долі, а були й такі, що в різний спосіб здобували собі зброю й приховували її в сховищах на слухний час.

Кінець квітня вже остаточно вирішував долю „оберменшівської“ Німеччини. Довгі колони „остарбайтерів“, французів, югославів, поляків та інших, оточених загонами озброєних есесів, тягнулися до порту Нойштадт. Усіх тих людей поспішно грузили на пароплави. Проквітнувши тисячі невільників, п'ять пароплавів відплило від берега у відкрите море. Одні говорили, що їх хочуть врятувати від червоних і повезуть до Іспанії, інші казали, що везуть на якийсь острів, де будуть усі захищатися до загибелі. Але ніхто нічого певного не знав. Аж коли пароплави відплили півкілометра від порту, люди побачили, що від кожного пароплава відчалило по одному моторовому човні з командою. Човни швидко плили до берега. Люди, які з палуби спостерігали це, були немало здивовані, що це могло означати. Пароплави, не зменшуючи швидкості, плили у відкрите море. Раптом страшенний вибух розколов повітря і на хвилях луною понісся в синю далечінь моря. Крик жінок і дітей гострою косою різонув по серцях переляканих на смерть людей. У хмарах пари й диму, встромивши глибоко свій ніс у воду, тонує передній пароплав.

Зірвавши рятувальне кільце, Савченко Тарас, що був на палубі вцілілого ще пароплава, що сили закричав:

— Пароплави заміновані! Рятуйтеся, хто як може!

З цими словами він скочив із пароплава в темну глибіню моря. Відчайдушний крик приречених на смерть людей гинув у холодних хвилях байдужого моря... Вода відразу потемніла масою людей, що сплигнули з пароплавів. Рятувальні кільця, валізки, клунки — все це служило речами порятунку. Хто не вмів плавати, хватався за інших і разом зникали з поверхні моря.

Холодна вода кригою давила на тіло Савченка, але стихія смерті, що панувала довкола, зм'ягшувала гостре відчуття холоду. Чергові вибухи на пароплавах надавали новий приплив енергії, і Савченко з усієї сили загрибав воду обома руками. Здавалося, що позад нього вирувало саме пекло з найжахливішими страхіттями, що можуть бути в ньому.

— Братка! Братка! — почув голос Савченко з лівої сторони. Повернув голову. Югослав вибивався з останніх своїх сил, щоб утриматися на поверхні води, але мокрий одяг заважав, і його тягнуло до дна. Савченко підплив до нього, звільнив свої груди з кільця, засівив у нього лише свою ліву руку й показав таксамо зробити югославові, правою рукою. Тепер кільце було в середині між ними й тримало їх на воді. Вільними руками загрибали воду, як веслами. До берега було ще далеко. Савченко оглянувся назад. Димарі останнього пароплава зникали під водою. По морю плили уламки пароплавів, валізки, люди.

Плисти вдвох було дуже незручно, хоч вітер із моря та хвилі трохи допомагали їм. Час волівся марудно. Вода забирала з тіла тепло й сили. Роблячи надмірні зусилля, стомленою рукою Савченко бив і бив по хвилях. Берег, всіяний цікавими, поволі наближався. В очах, ніби крізь туман, тьмарилися будинки, люди.

Хвилею радості забилося серце Савченка. Небезпека смерті лишилася далеко в морі, позаду нього. Під ногами відчув тверду опору. Звільнив руку з кільця і, підтримуючи югослава, вийшов на суходіл. Зацікавлені наблизилися до врятованих. П'яна соняшна радість порятунку оволоділа югославом. Він кинувся Савченкові на шию і став енергійно його цілувати. Більше не мав чим відплатити за врятування життя. Із води щораз більше й більше випливало смертників. Глядачі хитали головами, жінки співчутливо намагалися чимсь допомогти врятованим. Як тільки Савченко звільнився з обіймів югослава, до нього наблизилася старенька німка й піднесеним тоном промовила:

— Це ти, Ганс? .

— Я українець і звуся Тарасом, — відповів по-німецькому Савченко.

— Виглядом ви дуже подібні на мого сина, який попав до російського полону під Сталінградом. Може й він переживає таку біду, як ви тут, — сказала й змахнула зі щокі сльозу, що викотилася з ока.

— Як побачила вас, мене так і кольнуло в серце. Думала, морська хвиля винесла мені назустріч мого сина. Ходить зі мною, я допоможу вам і надивлюся довше на вас.

Савченко не мав куди діватися і без вагання пішов рядом із німкою. Мокрі нагавиці штанів били одна об другу і створювали шум, ніби хто косу мантачив.

Тим, хто врятувався, ніхто не загрожував. Не сподівалися вбивники, що частина людей врятується, а тому не було наказу, що робити з тими, які вийдуть живими із моря. Урятувалося їх коло трьох сотень.

Не помилилися советчики, що ми будемо на дні моря, думав Савченко. На їхнє і вийшло. Пустили німці воду на млин ворога. Москалі самі прагнуть дістати нас до своїх рук, щоб знищити, німці ж добре їм прислужилися. Бояться, щоб після капітуляції „унтерменші“ не стали в їхній країні „оберменшами“ над ними. У цьому наша й трагедія. Ми, втікачі, знаходимося між молотом і ковадлом. Треба рятуватися, скільки маємо змоги.

Прийшовши до помешкання, німка знайшла ношений одяг свого Ганса й подала Савченкові. Коли побачила переодягненого, вона ніяк не могла відірвати свого погляду від Тараса. Дала помитися води, нагодувала. Залишала побути в неї кілька днів, але Савченко відмовився. Думав, що гестаповці опам'ятаються і знищать живих свідків їхнього кривавого злочину. Дуже подякував старенькій за теплу гостинність, надів подарований капелюх з пером і направився виходити. Стара ще дала на дорогу кусок хліба і трохи грошей.

Ішов вулицею і думав: одні німці нищать, топлять нас, інші допомагають. Що то є материнське серце! Воно необмежене ніякими законами війни, воно вічно залишиться серцем матері, незалежно від того, до якої нації та мати належить.

Довколишне життя й воєнні події грожали небезпекою. Інстинкт самозбереження підказував Савченкові шукати певніших шляхів врятування життя. Як не завтра, то пізніше нас можуть знищити. Твердо вирішив іти на залізничу станцію і їхати в Альпи. Дні Німеччини вже пораховані. А в горах можливо буде нагода пробратися до Швейцарії, а коли ні, то принаймні можна буде переховатися в горах певний час.

Коли довідався, що поїзд, який стояв на станції, відходить на південь, Савченко не мав часу навіть квиток купити. Поїзд рушав, коли він успів скочити на сходи передостаннього вагона. З холодним страхом у серці зайшов до середини й уместився в куті. Сусіди не звертали на нього уваги, приймаючи його за німця. Коли до вагона заходив кондуктор, Савченко ухитрився вийти непомітно до вбиральні.

Та не завжди щастило йому. Одного разу кондуктор перетяв дорогу й попросив квиток. Довго шукав по кишенях за квитком, потім сказав:

— Загубив.

Кондуктор віддав Савченка в розпорядження поліція. Коли приїхали до Мюнхену, поліцей передоручив його станційній поліції.

Але американські панцерні частини були вже близько Мюнхену. Гестапівці, як ті горобці від яструба, самі шукали собі порятунку. Про розправу над затриманим не було часу думати. Поліцей лише запровадив Савченка до табору, що містився в чотирьохповерховому будинку на Кірхенштрассе. А травень місяць, замість квітів, приніс до міста американські танки, що заповнили безлюдні вулиці, які насторожено, принишки, завмерли. Жерла гармат танків погрозово страшили своїми чорними отворами місцевих мешканців.

Як після страшного сну, що минув, з полегкістю зітхнули „унтерменші“. Здавалося, загроза смерті зникла назавжди. Адже ж американці не зупиняться в своєму марші й підуть далі бити другу чергову гідру, — думало багато так. Але то так лише здавалося. Смертельна петля Ялтинської угоди новою загрозою повисла над головами волелюбних утікачів із Сходу. Пройшовши добру школу німецьких таборів, значна частина мешканців готувалася до повороту на свою рідну землю. З часом почали відходити транспорти „остарбайтерів“ на Схід. У таборі Кірхеншуле вже багато людей спакували свої валізки, чекаючи призначеного поїзда.

Утративши брата, якого розстріляло НКВД, втративши в злопам'ятний 33-ій рік батька, матір і ще двох братів, які загинули голодовою смертю, Савченко й не думав повертатися, а шукав шляху в протилежний бік. Найперше завдання — треба було зникнути з табору. Але куди? „Унтерменшів“ німці на квартири не брали. Але боротьба за життя знаходить вихід. Зметені смертельною мітлою війни, гітлерівці залишили свої будинки порожніми. Настрашені бувшим режимом, німці боялися вселятися до них. Але ті, хто вийшов з таборів смерті, хто випливав із моря, подружили зі смертю, і вона вже для них не була страшна. Порожні будинки гітлерівців заселили ті, хто не хотів умирати в пазурах червоного кремлівського дракона.

Савченко знайшов собі вільну кімнатку — гардеробу в будинку фаворитки Гітлера — Єви Бравн, на Васербургштрассе ч. 10. Другий будинок Єви Бравн під ч. 12 займав американський майор. Крім Савченка, тут розмістилося дві родини українців, три поляки і німець художник, який і раніше тут мешкав.

На дверях сусідньої кімнати Савченка висіла табличка на німецькій мові: інженер Балицький. Останній займав одну рогову кімнату з своєю дружиною. Одного разу він кинув фразу: „Мій батько був великою шишкою в Україні“. Мешканці догадувалися, що інженер Володимир Балицький, певно, був сином Балицького — шефа НКВД в Україні, який у свій час загадково зник зі свого високого посту. Звідки взявся в Мюнхені інженер Балицький — про це ніхто не знав. У жодному таборі цього міста про нього ніхто не знав. Сам він був загадковою людиною.

У кімнаті, яку займав Савченко, одна стіна складалася з дверцят. То все були шафи, вроблені в стіні. У них ще були портрети фюрера, Єви, її родини та різні дріб'язкові реліквії, що вже не мали ніякої вартости.

Харчові продукти Савченко одержував із табору, який постачала УНРРА. Частину консервів мав із розбитих німецьких складів. Ніякої праці не можна було знайти.

Канцелярія УНРРА, що містилася в німецькому музеї, почала видавати неповоротцям картки ДП. Ці картки трохи гарантували безпеку насильної видачі до советів. Пішов і Савченко. Заповнив анкету, в якій вимагалися деякі особисті дані. Перекладчиця взяла його анкету, поглянула й коротко відрубала:

— Ви не одержите ДП картки, а мусите їхати додому.

— Чому то так? — здивовано запитав Савченко.

— Ви пишете, що по власній волі втікали від москалів, а не примусом вивезли вас німці.

— То ж я правду пишу, не брешу, — настоював на своєму.

— Тому ви й мусите їхати на „родіну“.

— Та я ж утікав від смерти з тої „родіни“, а ви посилаєте мене вмирати?! Я хочу жити! Чуєте? Жити хочу!

— Я нічого не могу вам порадити, а картки ви не одержите. Москва є союзником у війні з американцями та англійцями, і ви мусите їхати додому.

Перекладчиця говорила з американцем, що сидів поруч неї. Той покрутив головою на знак, що картки не видасть.

У Савченка заболіло в грудях, ніби хто втиснув туди великий камінь. У роті геть пересохло. Вийшов з кімнати й безнадійно блукав по вулицях. Порівнявся з будинком, де жила знайома Маруся, яка вже одержала картки ДП. Зайшов до середини.

— Ну, одержали? — замість слів привітання випалила Маруся, вдаривши тими словами в боляче місце.

— Ні, — видавив. — Сказав правду, що втікав від москалів, і не дали.

— То ж треба було казати, що німці силою вивезли вас. Брехати треба, бо правдою в них нічого не доб'єтесь. Як люди брешуть, так і вам треба було робити, — повчала Маруся.

— От я, то до УНРРА й не ходила, а маю і для себе і для свого чоловіка картки ДП. Як підмажеш — то й поїдеш. Принесіть мені кілограм цукру та сотню американських сигарет, то завтра ввечері і ви матимете катрку ДП.

Савченко з радістю пішов на такий компроміс. Маруся збігала на квартиру старого російського емігранта, який був співробітником в УНРРА, а другого вечора в кишені Савченка лежала картка ДП.

Час збігав, приходили новини, хвилюючи втікачів. Картки ДП цілком не гарантували безпеки від примусової видачі советам утікачів.

Безпечніше почували себе старі емігранти, що мали Нансенівські пашпорти та українці, які жили в бувшій Польщі. Тих насильно не видавали.

У Мюнхені активно запрацював московський комітет під керівництвом старого емігранта С. Юр'єва. Це той самий Юр'єв, який разом із П. Скаржинським зредагував „Русско-Англійсько-Німецький Словник“, виданий у Мюнхені в 1947 році. Цей комітет видавав довідки старим емігрантам, хто не мав Нансенівського пашпорта. Ті довідки ніби гарантували від примусового повороту на „родіну“. Але новим утікачам з-під Советів цих довідок не видавали. Треба було знову брехати, що до 1. 9. 1939 року жив у Польщі або в іншій країні Заходу. Щоб одержати таку довідку, треба комусь було поручитися, хто мав Нансенівський пашпорт. Дві консерви м'яса знайшли поручителя Ніколаєва й для Савченка. Суворому на вигляд Юр'єву Ніколаєв поручився „за шмат гнилої ковбаси“. Він підтвердив, що Савченко в 1928 р. з Кам'янець-Подільщини перебрався через ріку Смотрич до Польщі, де жив у селі Журавичах недалеко міста Дубна до часу останньої війни. У 1943 р. німці вивезли Савченка до Райху. Добра брехня всунула до кишені Савченка довідку на право життя. З почуттям задоволення вийшов з комітету. Хай москаль, чорт, але в цей хиткий час хай рятує життя, — думав Савченко.

Передчуття небезпеки його не обдурило. Незадовго по одержанні нового документу Савченко ішов вулицею міста. Американський „джіп“, що їхав позад нього, порівнявся з Савченком і раптом загальмував. Офіцер, який сидів за кермом, пальцем покликав Тараса до себе. По очах різонули золотом пагони московського офіцера, який сидів поруч американця. Оглянувся на боки — втікати не було куди. Побачивши вагання затриманого, офіцери вийшли з авта й наказали сідати разом з ними. Загарчав собакою мотор, авто рушило вперед. Холодний рвучкий вітер охолоджував у голові спантелічені думки. Савченко чув від інших, що в таких випадках зловлені виплигували з авта на повному ході й рятувалися втечею. Шалений гін машини, бруковані каменем вулиці віщували для нього явну смерть. Не рішився на це.

Джіп підкотив до бункру, де в часі війни нацисти рятували свої голови від нападів з повітря. У першому відділі бункру сиділо за столом кілька чоловіків. Між ними визначалися американський полковник і советський офіцер. Савченкові запропонували сісти. Американець попросив дати йому папір. Савченко витягнув довідку за підписом Юр'єва. Поки полковник розглядав довідку, советчик російською мовою почав допит:

— Ваше прізвище, ім'я та по батькові? — запитав советчик.

— Савченко Тарас, — а по батькові збрехав, бо в довідці не було по батькові.

— Де ви родилися?

— У Києві, вулиця Франка 20, — брехав далі.

— То ви є советський підданий і мусите їхати на „родіну“.

— Я не ваш підданий, бо в 1928 р. втік до Польщі і мав польське підданство.

— Брешете! Ви всі жили в Польщі. Коли ви там жили, то скажіть, які там були назви сигарет?

— Я не курю, то й сигаретками не цікавився, — відпирався Савченко.

— А скільки коштувала пара чоловічих черевиків у Польщі? — домагався советчик.

— Відповідати на дурні питання я не буду вам, — відрубав злісно Савченко.

Советчик скипів, почервонів і через перекладача добивався перед американським полковником, щоб замкнути в бункрі, як советського підданого. Але надмірна нервовість советського офіцера вивела з терпіння американця, для якого головною підставою був документ. Він потис пальцем у папір і дав знати советчикові, що не слова, а написане в папері є для нього підставою. Потім подав довідку секретареві, який виписав виказку, що Савченко Тарас репатріяції не підлягає. Всунули довідку й виказку в руки й наказали вартовому вивести Савченка з бункру.

Озброївшись новим документом, Тарас уже не боявся ходити по місті. Папірець вартости двох консерв м'яса зіграв свою роль блискуче.

Час ішов, а разом із часом приходили свіжі новини.

Із таборів УНРРА вибули всі ті, хто не хотів повертатися в советські концтабори смерті. Приміщення таборів спорожніли. Постацання продуктами до них припинилося. Кінчалися продукти і в Савченка. Треба було шукати праці. Але німці самі не мали праці.

Та Савченкові пощастило влаштуватися на кухні при американській батерії протиповітряної оборони, куди німців на працю не приймали. Тут харчувався, одержував пайок, одяг і гроші. Життя сонцем усміхнулося йому. Здавалося, сама доля впала йому до рук. Німці дуже заздрили бувшим „унтерменшам“. Голодні приходили до кухні просити в „остарбайтерів“ решток їжі.

Збігали місяці. Поляки й частина кримінального елемента зі Сходу в американській уніформі почали робити грабунки серед німців. Це плямувало американців. А випадки щораз повторялися. Командування американської армії окремим наказом заборонило цивільним особам носити військову уніформу. Німці дуже не любили втікачів зі Сходу, які залишилися і жили в розкішних віллах їхніх „оберфюрерів“. Нова німецька поліція була проїнята тим самим настроєм. Робила різні намагання, щоб передати втікачів до рук советчиків. Ця загроза не обминула також Савченка.

Одного дня німецькі поліцаї разом із вояком МП зайшли до будинку Васербургерштрассе 10. У Савченка та в інших українців знайшли американський одяг і сигарети, що видавалися щотижня,

як пайок, для робітників кухні. Незважаючи на гострі протести власників, усе це забрали. За тиждень прийшло сповіщення Савченкові та його співмешканцям з'явитися до поліції. Коли туди прибули, всіх замкнули до карцеру.

Чорним рядном упала тюрма на серце Савченка. Душа завмерла, як придорожній будяк. Цілу добу нічого й у рот не брав. Третього дня викликали на суд. Перше слово до підсудних було: якщо хочуть їхати на „родіну“ — будуть негайно звільнені. Савченко подумав: уся наша вина в тому, що не хочемо їхати на „родіну“. За це нас і судять. У цьому весь наш „злочин“. Коли б дали згоду їхати, то й судити не будуть і злочину за нами нема ніякого. Річ цілком ясна. Усе придумано дуже хитро. Хай краще судять. Усі підсудні відмовилися від пропозиції суду — їхати на „родіну“. За десять хвилин вирок був готовий: шість тижнів ув'язнення.

Із поліційної тюрми Савченка та інших перевели до великої тюрми на краю міста. Дні перетворилися у вічність. Сидів у одній камері зі своїм співмешканцем Миколою. А надходив вечір, уся тюрма окликалася виттям по-собачому, криком по-котячому, по-півнячому. В'язні всяких націй розважалися.

Третього дня перебування в новій в'язниці Савченка та Миколу викликали з камери й через подвір'я повели до іншого помешкання. Як тільки зайшли до середини, золото пагонів двох радянських офіцерів отруйним гадючим блеском різнуло по серці Савченка. Звелено в'язням сісти біля столика. Російською мовою запропоновано запалити сигарети. В'язні відмовилися. Советчики почали давати питання біографічного характеру. Відповіді в'язнів були фальшиві. Советчики старанно записували фальшиві адреси, професію тощо.

— Якщо сидіти в німецькій тюрмі, то краще їхати на „родіну“, яка на вас давно чекає, — запропонував офіцер „волю“ в'язням.

— Смерть на нас там чекає, а не воля. А смерть у вашій тюрмі жакливіша понад усі кари пекла. Ваша обіцяна „воля“ в тисячу разів гірша від тутешньої тюрми. Бажаємо до смерті жити в цій тюрмі, ніж у тюрмі народів вашого обіцяного „раю“, — була рішуча відповідь.

На цьому розмова скінчилася. Поліцай запровадив в'язнів до попередньої камери.

Чорні дні ув'язнення впали, ніби впав великий тягар з плечей. Вийшовши за браму тюрми, Савченко почував себе спершу ніяково. Здавалося, що перехожі на вулиці звертали на нього увагу. Ніби якесь клеймо відбилося на ньому. Хотілося скоріше впірнути в густий натовп вулиці, щоб зробитися непомітним. Він не вірив, що може іти, куди сам забажає, що вже за ним не стежать тюремні наглядачі. Сів до трамваю і поїхав на свою попередню квартиру.

Але зміна тюремних мурів на приватне мешкання не зрівноважила життя Савченка. Щораз приходили нові вісті, які тривожили неповоротців. Советчики далі хватають по вулицях і з приватних помешкань людей зі Сходу. Піймали бувшого співмешканця табору Хруща. Але

він на повному бігу вискочив із авта і врятувався. У лікаря Кузьмовича викрали вже дорослу дочку, і як у воду впала. Третього дня по розшуках американська МП повернула дочку батькам. Надійшли жахливі вісті про масову примусову видачу козаків у долині ріки Драви в Австрії, де англійські війська вчинили найстрашнішу трагедію над обеззброєними козаками та їх родинами. Тисячі жертв самогубства, примусова видача советам — усе це лякало неповоротців, створюючи в них велике недовір'я до переможців у війні, надмірно нервувало їх.

Напади на втікачів та арештування не припинялися. Німецька поліція забрала всіх чоловіків із сусіднього будинку Ч. 8, який колись належав до авіоконструктора Мессер Шмідта. Було сфальсифіковано інцидент побиття якогось німця мешканцем того будинку. Усіх ув'язнили. Німецька поліція прагнула під різним приводом крізь мури тюрми насильно видати втікачів до рук Советів. Савченко, переживши недавно все це на власній шкурі, вирішив негайно залишити небезпечне місце свого помешкання. Забравши свої валізки, влаштувався жити в околиці міста, на Ляймі, в таборі для ДП. Але й тут повного спокою теж не було. До табору приїздили советчики й домагалися списків мешканців та повороту їх на „родіну“. Це так нервувало людей, що молодий ще мешканець даного табору Яцюта Василь навіть нервово захворів і попав до психіатричної лікарні.

Сидячи в саду табору під деревом, Савченко говорив:

— Та де ж на земній кулі є вільний куточок, де б можна було заховатися від небезпеки життя? Чому за нами, українцями, скрізь полюють? Завіщо нас так нещадно нищать? У чому трагедія нашого народу? Хіба лише в тому, що ми родилися під Богом даним українським прапором: під блакиттю рідного неба, серед золотого руна наших родючих степів? І місця нам немає не тільки на рідній землі, а й на всій земній кулі. Вороги вбивають нас: одні за націоналізм, інші за „лебенсраум“. Треба рятувати своє життя, рятувати для боротьби з одвічними ворогами нашого народу. Треба втікати з загроженої території Німеччини.

Незабаром стали вербувати серед таборян бажаючих їхати до Бельгії на працю в шахтах. Але Савченко бажав виїхати десь за море, куди б не могла досягнути кривава московська рука. Така нагода незабаром наспіла. Почалося вербування до Англії, куди Савченко записався з радістю. Перейшовши всю процедуру, зв'язану з переселенням до іншої країни, погрузився на поїзд і, переїхавши Німеччину, прибув до голляндського порту, де всів до пароплава. Коли пароплав відплив від берегів Голляндії, разом із ним відплили від серця і всі страхоття репатріяції.

Синявою моря тьмарився залишений берег материка, а разом із ним за синьою опуклістю моря тьмарилося і вбивче сяйво московських пагонів. Живі свідки кривавих злочинів обох окупантів України несли у вільний світ правду про масові вбивства українського народу.

Савченко знову стояв на палубі пароплава, але на цей раз замінований був не пароплав, а сам він — Савченко. Замінований був на-снагою слів правди про жахливі злочини окупантів, учинені ними українському народові. Ці слова повинні показати Заходові, що діється в царстві червоного сатани й чому звідти втікають і бояться репатріяції ті, хто прагне жити вільним життям.

Чоботи

— Обдерлися вкрай: ні одягу, ні взуття — нічого не маємо, — жалілася Ганна Непокірна кумі Степаниді. — Немилосердна мітла московсько-большевицьких п'ятирічок повимітала геть із усіх закутків наші голодні пожитки, а натомість залишила нам безпроглядні злидні тяжкого існування. Вихор війни приніс нових „визволителів“, які в грабунках не відстали від перших. Тепер знову „визволителі“ втікають на захід, а „брати“ женуться за ними. Дограбили до того, що сама душа в тілі лишилася. Кара Божа та й годі! Як далі жити — не добереш способу. Коли б син мій повернувся з війни, то була б хоч мала підпора в житті, а то зі своїм старим доробилася до того, що хоч живим у могилу лягай.

— Під лежачий камінь і вода не тече, — говорить наша приповідка. Маєте зараз добру нагоду, чого ж не взулися? — запитала Степанίδα. — Ми також не мали взуття, але мій Семен учора сказав мені: „Піду в ворога відбирати своє, пограбоване в мене“. Коли добре присмеркло, пішов, стягнув із забитих москалів дві пари добрих чобіт, а тепер нам наступна зима не страшна. Після бою лежить побитих стільки, як снопів на ниві. Усе село накинулося на трупи, як гайвороння на поживу. Коли москалі не мають жалю живих нас обдирати, то ми маємо нагоду хоч із забитих завернути дещо своє. У поспіху за німаками москалі не дивляться на своїх забитих, які лежать відкрито, поки засмердяться. Оце я навмисне прийшла сповістити вас, якщо не хочете ходити босими ногами взимку, хай ваш Павло навідається до бору. Можливо ще не всі москалі роззуті; коли вже всі п'ятами світять, то добрі черевики є і на німаках, яких досить теж „спочило“ під бором.

Обмінявшись своїми жалями та наріканнями на нестатки, кумасі відчули велику полегкість на серці. Глибокі взаємоспівчущання цілющою водою полегшували тягар журби, заспокоювали гострі болі злиденного життя.

Коли Степанίδα пішла, Ганна майже бігом рвонула на кінець подвір'я, де її чоловік Павло викорчовував на паливо старий пеньок давно вже зрубаної на паливо останньої в садибі груші. Більше вже нічого не залишилося в подвір'ї, хоч хатні двері рубай.

— Другий день вовтузишся біля цього пенька і не знаєш, що в селі робиться?! — мокрим рядом упали слова Ганни на голову Павла, що саме викидав із ями велику тріску з кореня груші.

— Що робиться? Та після бою знову спокійно в селі, немов у цій ямі, — стверджував Павло.

— Ото ж то й є, що ти ще живцем хочеш загребти себе й мене в цій ямі, а про життя тобі байдужісінько. А люди про себе дбають: уже все село взулося і зодяглося. Навіть куми наші мають для зими чоботи, а про що ж ти думаєш своєю торохонькою? Щоб я і на цю зиму валянки зі свити тобі шила? Та вже ж останню свитину порізали на ті валянки, рятуючи ноги. Більше не маємо чого різати. Чого ти вирячив на мене так свої сліпаки? Думаєш, що брешу? До бору йди та чоботи для себе й мене шукай, бо ж нема за що й де купити — всю шкіру з нас „брати“ та „визволителі“ здерли.

— Та чи ти, жінко, здурила?! Звідки тобі таке вітер у голові навів?

— Та ж казала, що не вітер, а кума, спасибі їй, про все розповіла. Аж у грудях полегкість відчула, як поговорили з нею. Корчуй же, а як настане вечір, то щоб і твого духу не смерділо біля хати. Де хоч, там добудь, а без чобіт додому не вертайся, бо на смерть загризу. Я зараз піду до Харченків. Казала кума, що листа від свого сина з фронту одержали, то розпитаю, чи нічого не пише про нашого Ілька. Йх же разом забрали з села і завжди вони були в одній частині.

Поправивши на голові вилянялий на сонці платок, Ганна вийшла на дорогу. (Жодного тину в дворі не було, бо давно згорів у холодній печі колхозних п'ятирічок).

* * *

На землю лягли довгі тіні убогих хат. На західній частині неба хтось невидимий лишив слід червоної заполочі. У повітрі запахло росяю. Темним кажаном згортала ніч свої крила над убогим селом.

Узявши в руки ковінку, Павло обернувся до Ганни, промовивши:

— Ну, то я ж пішов, а ти доглядай хати. Повернуся незабаром, — і вийшов із хати.

— Із порожніми руками не повертайся, бо й до хати не впусчу, — вдарили дошкульні слова дружини в старі дошки зачинених уже дверей.

Павло почув лише останні слова: „... до хати не впусчу“, але зрозумів усе, що жінка наказувала. Босими ногами збивав порох, доки ішов дорогою. За селом повернув у напрямку бору й пішов просто полями. Листя бур'янів і трави переливало свою вечірню прохолоду в ноги Павла. Раптом зупинився, підняв ногу й став витягати з-під пальців колючку будяка.

— Мав би чоботи — і влітку придалися б, не калічив би ніг, — подумав і настирливою ходою порямував до лісу.

Опанований єдиною думкою, Павло не помітив, як швидко перед ним виросла темна стіна соснового лісу. Разом із пахощами смоли вливався в його груди настрій якогось затаєного страху. Здавалося, що чиясь людська тінь слідкує за ним. Присів, краще приглянувся в темряві — то стояло одиноке дерево, що виперлося геть наперед бору.

Пішов повільніше далі. На щось спіткнувся. Оглянувся — труп вояка. Обмацав руками ноги — босі. Ішов з острахом далі. У темряві густіше зарябіли стовбури сосен. Йому здавалося, що забиті повставали з землі й наближаються до нього, щоб задушити, знаючи його намір. Згадав наказ Ганни і страхи нараз зeszли. Ще знаходив трупи, але всі були роззуті. Деревя густішали, а разом густішав і страх, що хтось накинеться на нього. Хотів було вже втікати швидше, але слова Ганни, ще й зараз так виразно дзвеніли люто в ухах: „. . . до хати не впушу“, стримали його на місці. Страхи на деякий час знову зeszли. Під кушем знову надивав труп вояка. До ніг зразу не кинувся, бо вважав, що босий; нагнувся, щоб стягнути шинелю. Рукою намацав щось туге. Сягнув до грудей і витягнув бумажник. Щось липке приклеювало пальці до шкіри бумажника. „Кров“, — блиснула думка, і швидко з огидою всунув до своєї кишені. Лишив і шинелю, яку хотів стягнути на валянки, став було втікати, але боса нога торкнулася чобота. Ніби залізні ланцюги враз скрутили його волю до втечі й затримали на місці. За для цих вимріяних чобіт він стільки вже пережив цього вечора. Нагнувся і обома руками, як кліщами, ухватився за чобіт. Не розмірив паралізованих, сплетених страхом і радістю своїх сил, рвонув, і порожній чобіт залишився в його руках. Рвонув за другий — не піддавався. Напруживши сили, смикнув ще раз і потягнув за собою всю постать, яка ворухнулася, здалося йому. „Во-о-о-ди-и-и“, — порушив темряву ночі слабкий голос.

Враження раптового жаху, пов'язаного з усіма іншими страхами цього вечора, раптом заморозили на мент його на місці. По всьому тілі пройшла дріж, холодний піт покотився на чолі. Біля ніг Павла лежав порожній чобіт. Щастя до чобіт було на півдорозі. Згадав слова Ганни, які приглушили почуття страху. Напруживши ще раз свої сили, рвонув і з порожнім у руках чоботом повалився на землю. Зірвавшись на ноги, схватив другий чобіт і щодуху помчав до села. На щось спотикався, щось темне на землі обминав і, не зупиняючися, біг. Слово „во-о-о-ди-и-и“ переслідувало його, від нього втікав. Засапавшись, став, перевів дух і пішов повільнішою ходою.

Коли наблизився до села, то всі жахи залишилися десь позаду нього в лабіринті пахучих смолою і в той час страшних сосен. Біля своєї хати зупинився і, набравши повні груди свіжого повітря, сів під хатою на призьбі. Тишу ночі порушив сумний крик пугача, який важким каменем упав на серце Павла. Пугач прокричав удруге. Павлові зробилося страшно, і він постукав у вікно. Заскрипіли сінешні двері, на порозі стала Ганна.

— Маєш чоботи? — запитала.

— Маю, маю, — підтверджуюче повторив і з поспіхом вступив до хати.

— Засвіти каганець, подивимось, — і грюкнув чобітьми об лаву, ніби весь жах ночі разом викинув із своїх рук.

Серед темряви хати блиснув вогник, зашкварчав холодний у оливні гніт, темряву розвіяло червонаве світло каганця. Узявши чоботи, Павло подав їх Ганні:

— На, носи, а я собі ще дістану, — ніби виправдовуючися, сказав дружині.

Наблизившись до каганця, Ганна обертала кожний чобіт, розглядала, чи не було дірок, і, запевнившись, що цілі, з поспіхом і задоволенням поглянула на чоловіка. Взула праву ногу, пройшлася по хаті — ніде не тиснули.

— Оце так і раніше зробив би. А то з подвір'я боїшся носа вистромити, — промовила.

Підбадьорений похвалою дружини, Павло всунув руку до кишені.

— Ще щось маємо, тільки не знати, яке там наше щастя, — вийняв бумажник, підійшовши до каганця. Розвернув і витягнув фотокартку, яка була чомусь перша в бумажнику.

— Певно, дивився при згасаючих проміннях вечірнього сонця на своїх рідних — найближчих його серцю, бо й плями крові відбитком заходячого сонця залишалися на фото, — подумав Павло. — Але що це, Ганно! Чи це мені з переляку, а чи якась мара мене опутала? Дивись, Ганно, чи це не ми з тобою тут стоїмо упарі? — і з острахом передав фото дружині.

— Яка мара, коли це твоя і моя пики тут виглядають?! Чи ти, чоловіче, вже сам себе не впізнаєш, чи що з тобою? Дивися скоріше, що там ще є в тому бумажнику.

Павло витягнув якийсь папірець і став читати: „Выдано это красноармейцу Непокорному Илье в том, . . .“ Далі Павло не читав. Папір випав із рук, і батько безсило опустився на лаву. Вхопившись руками за голову, в одчайдушному розпачі закричав:

— Син! . . . Наш син там . . . Під бором . . . Під кушем . . . З рідного сина чоботи здер . . . Ганно! . . . Він ще живий! . . . Живий! . . . Води просив . . . Скоріше, Ганно, туди . . . До сина нашого . . . Води бери й біжим . . . Може ще врятуємо . . .

Хвилева радість Ганни враз померкла, зникла, ніби чорна хмара пожерла світ ясного сонця.

— Що ж це таке в світі білому робиться, Боже мій милосердний! — ледве змогла промовити.

Коли знайшли куш, син уже лежав під ним холодний. Помер, не дждавшись води. З судорожним плачем припала мати до рідного сина, цілючи його холодні вуста, щоки. Брала в руки голову сина, трусала нею, ніби тим хотіла розбудити його з вічного сну. Павло стояв поруч дружини на колінах, припав головою до нерухомих грудей і видавив із себе:

— Прости мені, рідний синочку! Не я, тяжкі злидні, посіяні рясно москалями серед нас, здерли твої чоботи.

Відчай і глибоке страждання холодною кригою скували серця батька й матері.

Добровільна позика

(Діялося у сільській раді. Із советських буднів).

Сільський виконавець приводить до приміщення сільради колгоспника Івана Недорізаного. Штани на Іванові з кропив'яного мішка, пофарбовані в ягодах з бузини (сапітоні). Жакет, пошитий з шинелі, також досить виношений. Комір сорочки розстібнутий, з-під нього виднілася частина грудей, засмалена сонцем та степовим вітром. На голові вилянула кепка, на ногах опорки (відрізані головки з старих чобіт). Лице давно не голене; руки порепані, чорні, ніби масний чорнозем степів.

Увійшовши до приміщення, Недорізаний сказав:

— Добрий день! Кликали мене, товариш голова?

— Здоров, підкуркульнику! Кликав.

— Не встиг ще й порога переступити, а вже й підкуркульнику. Адже ж ми вже обома ногами стоїмо в соціалізмі, де кляси ліквідовано. Де ж ті тепер куркулі?

— Так залишилися їх недобитки, як ти, — відрізав, не вагаючись, голова.

— А хто ж тоді буде робити на вас, як ви і їх доб'єте?

— Ти, як бачу, політикувати добре вмієш. А чому ти, політиконт, і до цього часу не підписався в колгоспі на позику? Ще треба тебе сюди викликати?!

— Та я сам позичив би, аби було в кого. Бачите, що коліньми свічу?! Позика ж „добровільна“, а ви — підписуйся!

— Ти хоч і багато говориш, а зборів у колгоспі не відвідуєш, то й не розумієш значення цього річної держпозики. Отже слухай: робітники й колгоспне селянство просили уряд випустити нову позику на зміцнення економіки й обороноспроможности нашої соціалістичної батьківщини. Уряд уволив просьбу трудящих і випустив нову позику на 32 мільярди карбованців. Тепер зрозумів?

— Та я ж не просив уряд випускати позику!

— Ти, підкуркульнику, й не попросиш. Але наше колгоспне селянство просило.

— Та он мій кум Грицько, сусіди Юхим, Омелько й Тарас — тільки потилиці чухають, аби спекатися тої підписки на позику, а ви кажете, що просили колгоспники? А вони ж, як і я, не одноосібники.

— Ти іще не розумієш, або не хочеш розуміти? Мусиш твердо запам'ятати те, що кожний карбованець, позичений державі, зміцнює нашу економіку. Розумієш? Робить наші колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними.

— Та я вірю, що колгоспи більшовицькі, але погляньте на мої штани, які вони заможні!

— Що ти свої штани приліпив до державної позики, — сердито відповів голова.

— А я думаю, товариш голова, що мої штани й держпозика дуже й дуже між собою пов'язані.

— Слухай, несвідомий елемент! Коли ти й цього не розумієш, то я тобі скажу конкретно: дружною підпискою на позикую ми доженемо й переженемо Америку.

— Я розумію, товариш голова. Коли б я скинув свої капці та ми вдвох погналися, то може б і випередили Америку. Але ж, як мені гнати, коли в мене ще жінка не має спідниці й п'ятеро дітей животами проти сонця виблискують?

— Щоб ти зрозумів, то я тобі скажу просто: кожним карбованцем, позиченим державі, ми, як важким молотом, б'ємо по головах американських капіталістів. Зрозумів?

— А мені чомусь здається, що кожним карбованцем, позиченим державі, я б'ю по голих худих задах своїх дітей.

— Коли на тебе не впливає масово-роз'яснююча робота, то я тебе зобов'язую зараз же підписатися на 200 карбованців, — скипів голова.

— Помилуйте, товариш голова! Де ж я візьму таку суму грошей? Податок плати, самообклад дай, потім прибутковий податок, страхівка, пайові внески до кооперації?.. Крім цього, м'ясопоставка, молокопоставка, яйцездача, картоплепоставка, вовнозаготівля, а тут ще й позика?!..

— Ти, куркульський підшіптвачу, на першому пляні ставиш свої особисті інтереси, шкурні інтереси, а не інтереси нашої держави. Патріоти нашої батьківщини спершу дбають про державу, а в другу чергу думають про свої особисті справи.

— Та і я раніше так думав, а тепер бачу, що не звезду кінці з кінцями. Ніяк не вийду з боргів державі.

— Ти не пускай мені порошу в очі, а зразу ось тут підпишися, — закричав люто голова. — А коли відмовляєшся, зразу складу протокол про твої клясово-ворожі вилазки і за зрив кампанії підписки на позикую. Будеш ти там, де білі вемеді гуляють, — погрозив голова.

Бачить Іван, що голова не на жарт розгнівався, що виходу з становища немає; почухався, де не свербіло, узяв перо й проти цифри 200 поставив своє — Недорізаний. Надів кепку й вийшов із сільради, випустивши з грудей глибоке зітхання.

— От тобі й „добровільна“ позика! Коли ж ми доженемо Америку? Мабуть, будемо доганяти вічно, — подумав Недорізаний, і з похиленою головою та прибитим настроєм пішов до колгоспу тягнути важку долю життя в соціалістичному „раю“ під ласкавим сонцем „найдемократичнішої“ у світі конституції.

Крик до неба

„Рятуйте нас, рятуйте нас —
В смертельний час, останній час“.
О. Олесь

Кінь звернув з дороги на межу, дійшов до ниви й став. Потім повернув голову назад і, побачивши свого господаря, двічі махнув до низу головою, ніби на знак згоди. Степан Ільченко ішов позаду воза і, покурюючи люльку, слухав пісні жайворонків. Усе небо співало на тисячі голосів, і цей спів приємним лоскотом відбивався в грудях Степана.

Випряг коня, поглянув на пшеницю. Над густою щіткою колосків пшениці на цілу голову піднімалися зрідка колоски жита. Треба їх сполоти, щоб чистіше було зерно пшениці для посіву. Випустив з рота чергову хмару тютюнового диму, а думки теж димом повисли над колосом пшениці.

Земля!.. Як вона чаруючи пахне своїм теплим подихом! Своя земля... З діда, прадіда своя... Тяжка праця, пролитий піт ще більше ріднили Степана з цією нивою. Як гречану кашу, обробляв ріллю. Хвилює нива вусатим колосом, і це хвилювання зеленим хмелем переплітається з серцем Степана.

Увійшов у пшеницю. Вусики ніжно торкалися щоки, підборіддя, губ. Нива горнулася до свого господаря, пестила, цілувала його. Ніжний дотик колосу приємним почуттям розливався по всьому тілі. Любив Степан землю, як свою дружину Ганну, а земля на ту любов відплачувала щороку добрим урожаєм.

* * *

Прошли роки, і розлучився Степан з своєю нивою. До колгоспного поля приєднали. Бур'яном дуже заросла. Степан залишився поза колгоспом. Дуже не любив тої вигадки москаля. Одноосібником жив з своєю Ганною. Дітей не було. Коня й корову продав. Усе пішло на сплату боргів державі. Повітку в печі спалив, бо не було чим борщу зварити. Залишилася одна хата й невеличкий город при ній. Більше нічого не мав. А з сільради приходять виконавці*) та приносять усе нові папірці на борги. Податку вже заплатив 150 крб. Принесли дру-

*) Визначені сільрадою на певний час селяни, які виконували обов'язки посильних. Праця їх була даровою.

гий папірець теж на 150 крб. самообкладу. Вибрав зі скрині останні хустки Ганни, на базар відніс, самообклад сплатив. Знову принесли папір на сплату страхівки. Не було більше чого продавати. У боргу залишився. А з сільради приносять усе нові й нові завдання і плян м'ясопоставки до двору, яйцездача, картоплезаготівля, шкурсировина, волокнопоставка, утильсировина. Пішла Ганна до кооперативи сірників купити — не відпустили, бо не сплачений пай. А сільрада не давала спокою. Знову придумали якусь „добровільну“ позику. Зранку викликали до сільради й тримали до самого вечора. Голова вимагав підписки на 200 крб. позики. А звідки взяти ті гроші, коли він має всього 0,25 гектара городу. Приходила вже й Ганна до сільради, щоб чоловік обідати йшов. Сказали, що зараз прийде. Але тримали до вечора.

— Ну, так уже надумав, Ільченку, підписатися на позику? — запитає голова та й знову щось собі пише в паперах.

І так час-до-часу повтаряв голова своє запитання. А Степан сидів у сільраді до самого вечора й не міг надуматися, де взяти таку суму грошей.

Коли ввечері кінчалася робота в сільраді, голова знову запитав:

— Може таки вже надумав?

Степан мовчав.

— Ну, іди спати, за ніч надумаєш, а завтра прийдеш і підпишешся, — наказав голова.

Надів Степан солом'яний капелюх і вийшов надвір. Вдихнув свіжого повітря. Трохи легше стало. Здавалося, цілий рік у тюрмі просидів. Забув про те, що цілий день нічого й не їв.

Важкі думки, як залізом, здавили почуття голоду. Ішов не додому, а десь із села. Оточення гнітило його пригноблюючи. Власне життя було йому ненависне, противне. Хотілося втікати десь далі від людей, від мук життя. Ішов, а по голові били слова: ну, так уже надумав?

Вийшов уже далеко від села. Десь збоку в житах голосно крикнув перепел. Степан опам'ятався, зупинився. Навколо було безлюдне поле, лише вітер шелестів верхами хлібів. Поглянув навколо, думав, як він опинився в полі. Чого він сюди зайшов?

Колгоспне поле сумно шелестіло рідким колосом. Цей шелест вразливо відбивався в серці Степана. Ще раз поглянув навколо. Пізнав, що стояв на бувшій його ниві. Тільки вже не має меж, як колись. У житі темніли волошки та бур'яни. Степанові в грудях щось зашкребло до болю. Що привело його сюди? Не міг придумати; інстинкт, чи голос його предків викликав його до своєї землі. І раптом згадав: „Ну, так уже надумав?“ Це його й привело на колишню його ниву.

У темній безодні неба блимали зорі. Степан згадав сьогоднішній день. Життя своєю втомою давило, як важким каменем. Упав ниць до землі, як мала дитина до грудей рідної неньки, і ніби в неї, в бувшої своєї ниви шукав захисту, співчуття. Якийсь час лежав у німій

задумі. Потім підвівся на коліна, втопив свій погляд у зоряні простори, зніс руки до неба. Дикий відчай рвонув його серцем. Набравши повні груди повітря, він щосили закричав до неба:

— Боже праведний! Боже милосердний! О, зорі яснії! Сили небесні! Рятуйте нас! Гинемо! Безневинно гинемо! Гинемо, що любимо землю! Любимо працю! Любимо тебе, Боже милостивий! Кара!.. Тяжка кара впала на нас!.. Хижа потвора московського комунізму дорізує нас!.. Забрали землю, воду, хліб! Усе забрали! Отруйним московським вітром зіпсовано наше українське повітря! Дихати вже не дають! Задихаємося!.. Куди втікати від знущань ворога? Куди заховатися від злого його погляду? Сил немає терпіти далі такі муки! Ограбили... Обікрали!.. Знеславили нас!.. Жебраками по світу пустили!.. Кров нашу п'ють!.. Серця наші під ногами топчуть! Сили небесні! Захистіть! Рятуйте нас!..

Кричав, і слова губилися у темній безодні.

Ніч волоклася полем, як стара жебрачка. Серце Степана тужило за волею, як за днем. Глибоке зітхання роздирало його груди. З тим зітханням виходили з грудей невиплакані сльози. Ішов до села, як на кару. Але згадав свою Ганну, і ноги мимоволі плутали по дорозі.

Ганна сиділа біля вікна і чекала на чоловіка. Ходила до сільради. Думала, що замкнули його там. Сказали, що пішов, а куди — не знають. Усе передумала. Може десь повісився або кинувся в криницю. Не світила, бо й нічим було. Сиділа й чекала. Було вже коло півночі, коли побачила в дворі Степана. З полегшою в серці пішла відмикати сінешні двері.

* * *

Минув тиждень. Сільрада була заклопотана підготовкою до виборів у місцеві органи влади — до сільської ради. Уся інша робота була відкладена. Степана теж не турбували позикою.

У неділю, як заведено москалями, колгоспники працювали. Але в неділю — в день виборів, від роботи всіх було звільнено. Уже від самого ранку біля будинку сільради грала гармонія й бубонів бубон. Діти й підлітки колом оточили музик. Три пари нетерплячих танцювали польку. Виконавці ходили від хати до хати й гонили людей до приміщення сільради. Поволі з усіх сторін села сходилися й старші люди. Ні звуки гармонії, ні яскрава червона фарба прапорів, ні квіти в приміщенні сільради — ніщо не звеселяло землистого кольору облич виборців.

За довгими столами сидів штаб писарів, які давали виборчі бюлетені, конверти. Також відмічали в загальному списку виборців тих, хто вже голосував. Завдання виборців було зовсім просте: взяти надрукований список кандидатів до сільради (яких уже раніше визначила й затвердила до балотування райуправа), покласти цей список у конверт і кинути у виборчу урну. На цьому вся процедура голосування й кін-

чалася. Старих та німецьких людей привозили визначеними спеціально для цього підводами. Бо ж наказ зверху: забезпечити 100% участь населення у виборах.

Сонце сідало за обрій, гармонія грала, гудів бубон, але Степан і Ганна й не збиралися йти голосувати, хоч їх виборчих прав і не було позбавлено. Ніби той цирк виборів було влаштовано зовсім не для них. Хата Степана була недалеко від сільради, і крізь вікно було видно, що вже люди не прибували. Виконавці йшли до тих, хто з якихось причин ще не брав участі в голосуванні. Прийшов виконавець і до Степана. Сказав, що на нього й Ганну чекають у сільраді.

— Обійдуться й без нас. Коли землю забирали, то мене не питалися. Також не питаються, чи маю гроші. Знають тільки вимагати — давай. Хай і ту справу з музиками роблять без нас. Нам не має там ніякого діла. Нам уже досить нагнали. Натанцювалися під їхню музику так, що ледве ноги волочимо. Хай тепер самі танцюють.

Виконавець ні з чим повернувся назад. Незабаром побачив Степан, що йде голова сільради та озброєний міліціонер із району. Степан скинув із себе свої латані штани й кинув ними в кут на піч. Довга полотняна сорочка звисала йому до самих колін. Сів на припічку й чекав. Ганна порядкувала біля мисника.

Увійшовши до хати, голова сільради зразу накинувся на Ільченка:

— Як довго можна на вас ще чекати? Скільки разів до вас людей посилати? Уже всі чесні люди свій обов'язок виконали, а вас треба з хлібом та сіллю просити? Зараз збирайтеся до сільради!

— Штанів не маю. Що ви мене на людський глум без штанів потягнете? — виправдувався Степан.

Глянув голова — Ільченко справді світив голими колінами.

— Де ти подів свої штани? — запитав.

— Зносив, а нових не маю за що купити, бо податки та позики все до нитки забрали. От і живу тепер одноосібно: від колгослу, від хліба й від штанів. Кругом одноосібник і немає вже мені кудись рипатися, — відповів Ільченко.

— Я тобі свої штани позичу, тільки йди голосувати, — домагався голова.

— Ніколи в житті я не ходив у позичених штанах і до своєї смерти не думаю позичати, — відрубав рішуче Степан.

— То збирайся ти, Ганно, — звернувся голова до господині.

— А я що знаю там робити без чоловіка? Без нього я нікуди не піду, — сказала й затарабанила череп'яними мисками.

Побачивши тверду упертість Ільченків, голова й міліціонер, що виконував роль пугала, вийшли з хати.

День згас, як життя. Вечір сповзав з дахів і заглядав сумерками у вікна. Не чути було вже ні гармонії, ні людського гомону. Чорним рядом опала на село ніч. Але в приміщенні сільради горіло світло до самого ранку.

* * *

В першій годині наступної ночі біля хати Степана зупинилося авто. Чути було людський гомін і приголомшений плач Ганни. „Чорний ворон“ швидко відлетів.

Коли вранці сусіди зайшли до хати Ільченків, вона була порожня.

Невідомо, чи мав Степан волю й можливість ще раз крикнути на повні груди слова здавленого жалю до зоряного неба?

А може він взиває слова молитви до вкритого сніговими хмарами неба далекої півночі?!

Чи в глибоких підвалах НКВД покінчив своє життя за одним разом?

Від тої ночі, як підхвativ „чорний ворон“, про Ільченків і слід пропав.

Убивство й самогубство

У повітрі серпневого дня стояв запах стерні й дорожнього пилу. На дрібненьких клаптиках городів, обрізаних і щільно притиснених советськими п'ятирічками до обшарпаних селянських хат, простягнулися довгі батоги гарбузиння; листя на них було жовтозеленого кольору, а самі гарбузи блищали проти сонця своїми круглими жовтими боками. Ріденькі рядки кукурудзи навколо грядок журливо доживали свої останні дні стиглого літа. Із найжачених стернями степів врівався вітер і дзвенів дзвоном сухого листя втікаючих днів серпня.

Ранковими туманами з боліт лугу несміливо підкрадався до села похмурий осінній вересень.

У цій порі до приміщення Ново-Степанівської середньої школи на Дніпропетровщині під'їхала парокінна підвода й зупинилася.

— Оце ж тут мешкає і директор нашої школи, — сказав дід Тарас, який возив із сільського сепараторного пункту до райцентру Перещепинець сметану, пограбовану від голодних ротів дітей.

З підводи зіскочив вище середнього росту русявий чоловік років тридцяти й, розплатившись з дідом, узяв із воза дві валізки й направився до приміщення директора школи. Убрання на ньому було з поганої якості синього сукна советської продукції. З-під комірця брудної сорочки, що мала колись білий колір, звисала вниз яскраво-червоного кольору краватка. Голова в нього була не покрита, густа шевелюра кольору льону пасмами спадала йому на обличчя, закриваючи очі. Раз-по-раз помахом голови він відкидав пасма волосся з обличчя догори.

Підійшовши рішучими кроками до приміщення, прибулий поставив на землю валізки й настирливо застукав у двері. На порозі з'явився директор школи і, відповівши на привітання прибулого, запитав:

— Певно, до нашої школи? Я вже чекаю на вас.

Прибулий подав доректорові папірець, у якому на машинці було надруковано:

„До директора Ново-Степанівської середньої школи.

При цьому призначається до Вашої школи вчителя Звонарьова Івана Артемовича на викладача російської мови й літератури в 8—10 класах. Забезпечте його приміщенням і всім необхідним для нормальних умов праці.

Завідуючий Відділом Райнаросвіти

Стадниченко“.

— Дуже приємно! Заходьте до хати, Іване Артемовичу! — і, взявши одну валізку, поніс до середини. З другою валізкою Звона-

* * *

У зв'язу з тим, що всі шкільні мешкальні приміщення були зайняті сімейними вчителями, Звонарьову, як самотньому, директор школи знайшов кімнату в селянина Григоренка. У більшій хаті мешкав сам Григоренко з дружиною (дітей не мали), а другу, меншу кімнату через сіни, відпустив для вчителя. У цій кімнаті була звичайна селянська піч, під стіною стояло незграбне дерев'яне ліжко, зроблене самим господарем, біля вікна стояв невеликий столик, два стільці — це й уся обстановка кімнати для вчителя, де й замешкав Звонарьов.

З початком вересня розпочався навчальний 1929-30-ий рік. Відвідавши кілька лекцій Звонарьова, директор школи побачив, що він не знав ні предмету, який викладав, ані метод навчання. У квартальних плянах навчання і конспектах лекцій було багато грубих орфографічних і стилістичних помилок. Але хиби Звонарьова директор школи прикривав, бо боявся компромітувати перед безпартійними вчителями члена компартії. Сам директор школи теж був кандидатом у члени компартії: ворона вороні око не виклює, як говорить народне прислів'я.

Разом із роботою в школі багато праці було для комуністів і на селі: щовечора збори селян по кутках, часті засідання пленуму сільради, культосвітня праця в клубі, колективізація та розкуркулювання селян, і закрутилося життя Звонарьова в нестихаючому вихорі советської активності, де він найкраще виявив свої здібності.

Смертозгубна московсько-советська пошесть колективізації, як жахлива епідемія, охоплювала українські села і в першу чергу знищувала найкращих тружеників — хліборобів.

На подвір'я Потапенка Гордія прибула ціла підвода тої епідемії у вигляді бригади з комсомольців і активістів на чолі з комуністом-москалем Звонарьовим. Забравши єдину корову, скриню з майном, хліб, картоплю, не залишили навіть одної печеної хлібини на столі. Кістлява примара голодної смерті заглядала в очі подружжю Потапенків та їхній вісімнадцятирічній доньці — красуні Марті. Розваливши комин в печі й вибивши всі вікна в хаті, Звонарьов вважав на цьому тут свою роботу закінченою. Ні відчайдушні прохання, ні сльози старих — нічого не вплинуло на бездушних наїзників. Як виїжджали з награваним добром із подвір'я, Звонарьов утопив звірячої жаги погляд у постать Марти, яка поверталася в той час до спустошеної оселі. Врода дівчини на деякий мент зупинила москаля. Став і, мов зачарований, не рухався з місця.

рвов поспішав у слід за ним.

— Хто це? — запитав місцевого комсомольця.

— Дочка куркуля, — була відповідь.

— Але ж очі . . . очі! . . . Що за краса в одних тих очах! — стояв і дивився з захопленням Звонарьов. Клаптик неба застряв у тих очах, які між берегами густих вій від жаху качалися в боки, ніби волошки в житі під подувом сильного степового вітру. Глянула на побиті в хаті вікна, і росяні перли посипалися з тих очей, залишаючи мокрі сліди на чарівних щоках. Сльози робили її ще вродливішою. Опам'ятавшись, Звонарьов наказав бригаді виїжджати з двора.

Вражаюча краса Марти не давала заснути Звонарьову наступної ночі. Відчував разючий вплив зрошених сльозами волошкових очей. Не думав, що в цього „куркуля“ могла бути така польова русалка. Працював і в школі, а поза його волею з-під густих вій дивилися оздоблені красою польові волошки. Думки про Марту не давали йому спокою.

Голод і нестерпна журба звалили в ліжко старого Потапенка. За два тижні старий Богові душу віддав. У страшних злиднях поневірялися мати й дочка. Вибиті вікна закрили якимсь лахміттям і далі трималися свого насидженого роками кутка. Десь у добрих людей здобували собі якусь поживу й тягнули ляжку свого життя.

Тваринні інстинкти Звонарьова не мали стриму і, перейшовши межі комуністичної моралі, почав ходити й залицятися до „куркульки“ Марти, яка всім серцем своїм ненавиділа його. Терпіла його любовні теревені лише із-за страху, щоб не забив її. Своє переживання висказувала матері, бо більше не мала з ким поділити своє горе. Мати остерігала дочку, щоб уникала зустрічей з убивцем її батька, але що могла зробити дівчина з настирливим вчацанням нахаби. Вибита зовсім із колії життя, Марта не знала, як відчепитися від нового лиха, що загрозою повисло над нею, аж поки не впала одної ночі жертвою тваринних пристрастей москаля і за кілька місяців відчула, що стає матір'ю. Притиснена обставинами до стіни, дала згоду стати дружиною москалеві, бо не хотіла терпіти сорому від матері й людей.

Формальною реєстрацією шлюбу в сільраді закінчилася і вся церемонія весілля. За шість місяців після реєстрації Марта стала матір'ю. Родила дочку в тій же хатині, де спершу оселився Звонарьов. Свою дочку назвав Звонарьов ім'ям Кіма в честь комуністичного інтернаціоналу молоді (скорочено КІМ — від цієї абрєвіатури — Кіма), хоч Марта хотіла дати їй ім'я своєї матері і назвати Ольгою. — Куркульського імені не дам своїй пролетарській дочці і по-твому не буде, — брутально відрізав Звонарьов і, не питаючися згоди дружини, записав у сільраді те ім'я, яке сам хотів.

Одного дня, уже після народження дочки, Звонарьов одержав оповіщення, щоб з'явився до секретаря райпарткому. Коли він прибув до району й переступив поріг комітету, то замість привіту секретар зустрів його такими словами:

— А-а-а, переродженець з'явився! Куркульський поллентач! Ну, сідай, розкажуй, як твоя комуністична ідеологія розцвітає з куркульською квіткою?

— Що це за буржуазні епітети до мене прикладаєте, товаришу секретар? Який я переродженець і куркульський полпентач? Та я куркуля в доску гроблю! Гроблю, як клясу! Що я одружився з куркульською дочкою? Але це не означає ще, що я став на п'ять форму куркуля. Я Потапенка сам розкуркулив, сам і в землю загнав, як клясу, а дочку його відкуркулив і взяв за дружину на перевиховання в комуністичному дусі. Теорія марксизму-ленінізму вчить нас: молоде покоління виховувати в комуністичній моралі. Отже, і з ворога можна виховати активного будівника соціалістичної держави. Дочку свою Кімою назвав, а ви говорите полпентач, переродженець?!

— Ну за теорією Маркса — Леніна — Сталіна ти прав, але на практиці воно трохи не в порядку, бо членові компартії воно якось не підходить зближатися з куркулями. Що ж скажуть другі комуністи?

— Так що ж я тепер маю робити? Брати розвід і платити аліменти куркульській дочці? Тут виникає діалектичне протиріччя: советський закон вимагає платити на утримання дитини аліменти і я, як комуніст, мушу з свого заробітку робити відрахування на підтримку клясового елемента. От ви самі розсудіть, що воно так виходить.

— Ну, добре. У тебе дійсно справа така заплутана, що тяжко з неї знайти вихід. Їдь на село і працюй далі. Там буде видно, як ти свою куркулю перевиховаєш.

Присутні комуністи переглянулися поміж собою, а неприхований сміх їхніх очей жалючою кропивою пік серце Звонарьова. З гіркою в грудях вийшов із приміщення. Підійшовши до свого візника, сердито наказав:

— Поганяй додому.

Сів на віз і настирливо мовчав, поринувши в свої невідрадні думки. Візник щось було запитав, чи не хоче перекусити, побачив не в настрої свого пасажира, вийняв окраєць хліба й став їсти з солоним огірком. Збиваючи копитами дорожній порох, кляча тягнула немазаного воза, який на вибоях ще дужче скрипів, коліскою погойдуючися в боки.

Гнітюча досада перетворювалася у зло й нестерпно допікали Звонарьову. Лютий був на все життя, на жінку, на самого себе. Особлива злість зростала на Марту. Це ж через неї єдині такі неприємності в його партійній кар'єрі. Поки ще немає чергової партійної чистки, ще йому це може безкарно пройти, забутися, а коли почнуть знову перечищати ряди компартії, як він буде обґрунтовувати правоту свого подружжя? Жінка, тільки Марта виною усім прикрошам його життя. Як довга була дорога до села, безмежно довга ненависть зростала до дружини в його грудях. Не думав у той час, що не сама Марта накинута йому, а навпаки — він силою її підкорив собі. Тепер Марта стала поперек дороги його життя.

Коли приїхав додому й відчинив двері, побачив у хаті матір дружини. Гаряча кров сказом ударила йому в голову, і він у нестямі несамовито завив:

— Геть з моєї хати, щоб духом куркульським тут не смерділо!

— Чи ти, Іване, не здурів, чи що з тобою сталося? — заступалася Марта за свою матір.

— Геть і ти з моїх очей разом із нею! — дико заревів у відповідь.

Бачачи вияви диких інстинктів зятя-москаля, стара Ольга хутко вибралася з хати. Тільки єдиний раз, під час народження дитини, була мати при дочці, а то більше ніколи й не заходила, боячися зустрічей із зятем, який пустив її прохачкою у світ. Почувши від Марти, що його немає дома, прийшла Ольга провідати дочку, поглянути на внуку, а головне — поїсти гарячої страви.

Часом таємно від чоловіка Марта приносила матері: то клунок картоплі, то буханець хліба або кілька карбованців, збережених нею спеціально для матері під час покупки на базарі. Часом Звонарьов довідувався від людей, що Марта підтримує свою матір, і не раз бив її за те, щоб не мала зв'язків із „куркулями“. На цей раз теж дісталася Марті так, що кілька днів носила синяки попід очима.

Час минав, Кіма підросла до шкільного віку. Боячись платити аліменти, Звонарьов далі жив із „куркулькою“, яка й далі стояла каменем на його грудях.

Перебуваючи в нестерпних умовах у напівзруйнованій хаті, Ольга вже чотири роки, як виїхала до своїх родичів у село Китай-Город, де й доживала свого віку. Після останніх побоїв чоловіком Марта вже боялася ходити до матері й допомагати їй. Хоч стара Ольга мала ще другу заміжню дочку в Полтаві, але до неї теж боялася їхати, щоб не пошкодити її життю своїм перебуванням у неї.

Звонарьову ще два рази нагадували в партбюро про зв'язки з „куркулями“, але так без наслідків ті нагадування проходили. Помічав тільки, що комуністи почали більше сторонитися від нього. Це впливало на нього так, що він почав ще більше пити: пив дома, пив у товаристві селян. Приходив після п'янок додому і влаштовував дикі оргії над своєю дружиною. Візьме було на руки дочку, показує на матір і питає:

— Хто то?

— Мама моя, — відповідає дівчина.

— Не мама, а кажи — куркулька. Чуєш? Кажи — куркулька!

Своїм дитячим серцем Кіма почувала, що те слово було образливим для її матері, яку вона любила, до якої горнулася. Навпаки, дика поведінка батька, часті сварки й бійка відштовхували дівчину від батька.

— Я так не хочу казати на мою маму, — відпиралася дочка подитячому.

— То геть і ти від мене, куркульське щеня! — і кинув дитину на постіль.

Кіма залилася плачем, а Марта, заспокоюючи дівчину, з неприхованою ненавистю відповіла тиранові:

— То навіщо ж узяв суку за дружину й пустив на світ щеня? Щоб насолоджуватися муками нашими? Ех, ти негіднику! Собака має ласку й прихильність до свого господаря, а ти путнього слова не навчиш своєї дитини. Зібрав у своєму серці увесь сморід, усю гнилизну советської моралі, якою хочеш затруїти здорову душу невинного дитяти! Сором, ганьба тобі, паскудо! На краще слово ти не заслужив. А ще звешся учителем, вихователем?! Хто ж тобі, каліко, доручив калічити сотні молодих душ?! Партія твоя?! Та ж з тебе всі учні, все село сміється! Сміються, як з непросипного п'яноги, як із бездарного педагога, який тримається в школі завдяки партійного квитка та тим, що вмєш добре вислужуватися кремлівським своїм зверхникам, грабуючи та руйнуючи українські села! А нитка з партквитком увірветься — загинеш з голоду в бур'яні під тином!

Слова дружини дошкулили в саме чуле місце педогнилого серця Звонарьова. Кинувши злий погляд на Марту й дочку, грюкнув дверима й подався з хати купати в горілці московську душу.

Настав пропам'ятний 1937 рік. Сталінська мітла чистила від націоналістичного елементу всі установи в Україні. Ежовські рукавиці стікали кров'ю. Викликали Звонарьова й цього року до райкому партії. Невідомо, що йому там говорили, але після того виклику запив ще гірше. Почав п'яний з'являтися до школи. Учні бачили п'яного вчителя, якого не любили, як не любили й предмету його викладання, і в класі створювали страшний гармидер. Звонарьов спершу намагався установити порядок, але побачив, що його крик ще більший викликає сміх в учнів, грюкнув дверима й пішов до вчительської жалітися директорові на недисциплінованих учнів. Бридким смородом алкоголю війнуло на директора школи. Зробивши виговір із попередженням, директор не допустив Звонарьова до наступних лекцій.

Після цього виговору почав Звонарьов робити деякі зміни в сімейному житті та в своїй хаті. Марті наказав відвезти Кіму до своєї матері в Китай-Город, що та зробила з великою радістю. Господарю замовив привезти цегли та глини, щоб із того побудувати в своїй кімнаті плитку для зручнішого варення їжі. Марту готував також на деякий час відіслати до її сестри в Полтаву, про що опублікував усім своїм знайомим.

Одного дня сказав своєму господареві хати, що вечором проведе Марту до залізничної станції, бо поїде вона в Полтаву до сестри на кілька місяців. Кіма вже була в своєї бабусі.

Другого дня вранці Звонарьов гукнув господаря до своєї хати й показав йому збудовану біля печі плитку, промовивши:

— Я вчора провів Марту до станції, а, повернувшись до хати, не хотів спати, то за ніч і закінчив плити, — і при цьому запалив кілька газет і кинув до середини.

Господар похвалив роботу, бо тяга повітря була добра, і плита не диміла.

О першій годині наступної ночі Звонарьов розбудив своїх господарів і сказав, що хоче спати в кімнаті разом із ними. Без Марти чомусь йому стало страшно одному в своїй кімнаті. Господарі не заперечували й Звонарьов, принісши свою постіль, влаштувався спати на полицю. Після цього він уже сам не спав у своїй кімнаті. Запив ще гірше, і ніякі застереження доректора школи не впливали на нього.

Одного вечора прийшов до квартири, як і завжди, з пляшкою горілки. Попросив у господарів солених огірків і, наливши повну склянку, сказав господареві:

— Цієї горілки, що лишилась, щоб ви не пили, бо вона тільки для мене особисто приписана.

З'ївши огірок без хліба, нараз викинув усю склянку й повалився на підлогу. Коли господар кинувся до нього, уже всі ознаки життя були відсутні. Про те, що трапилось, Григоренко дав знати в сільраду.

Другого дня ранком викладач хемії середньої школи заявив директорові, що зламаний замок шафи й відсутня посуда в сірчаною кислотою. Викладач російської мови на працю до школи не з'явився, а натомість до нього з району прибули слідчі міліціонери й лікар.

Виявивши в решті недопитої горілки домішок сірчаної кислоти, слідчі склали акт про самогубство, як наслідок хронічного алкоголізму.

У зв'язку з тим, що не було дружини Звонарьова на цей час дома, впала в слідчих підозра, що може вона в який спосіб замішана в справу самогубства. Від Григоренка узнали про їхні сварки. Для повнішого в'яснення справи самогубства стали розшукувати Марту: їздили в Полтаву до сестри її, яка відповіла, що вже кілька років не бачила Марти, бо її чоловік не дозволяв зустрічатися зі своїми родичами. У Китай-Городі міліціонери знайшли лише дочку Кіму, але Марти більше не було в них від того часу, як привезла дівчину. Дзвонили по телефону в Московщину до батьків Звонарьова відносно Марти, але й там нічого не знали про неї.

Увесь штат райміліції був „на ногах“: шукали Марти по криницях, яругах, глинищах, пустирях, але все без жодних наслідків. Викликали з області слідчих карного розшуку з собакою-шукачем, з якою ходили знову по пустирях, але теж без наслідків. Прибули знову з собакою до хати, де мешкав Звонарьов.

Як відчинили хатні двері, собака обнюхала попід стінами й стала гребтися під плитою. Міліціонери покликали з сільради виконавців, яким наказали розбирати цеглу плити. Знімаючи останній пласт цегли, виконавці побачили під ним біле простирало. Присутній лікар злегка стягнув простирало, під яким у викопаній на людській ріст ямі лежали з прикритими віками волошкові очі Марти. Виразно залишені сліди

пальців душогуба-москаля на шиї нещасної жертви свідчили про жахливу смерть українки. Складений новий акт окупантами про те, що трапилося, був останньою „пошаною“ покійній замість церковних дзвонів і християнських обрядів похорону.

Чорнозем рідного краю назавжди прикривав волошкові очі, коли чорна ніч советської дійсності спускала свої смертоносні крила на село. На західньому обрії неба яскравим світлом спалахнула вечірня зірка, що була єдиною похоронною свічкою Всевишнього нещасній жертві, а живим подавала промінь надії, що Божа правда переможе.

Кров за кров

I.

Сумно шумів осінній вітер у верхів'ях сосен дарницького бору, але серце Лени Карпенко сприймало той шум, як чарівну мелодію пісні, яка надавала їй веселого настрою. Запах соснової смоли та прогулянка поміж соснами в присмерку вечора створювали враження, що вона перебуває в якійсь казковій місцевості. Часом вона зупинялася, тісніше, немов чогось боялася, горнулася до грудей Петра Волошина і, обвиваючи руками шию, жагуче впивалася своїми вустами в губи коханого й надовго завмирала в німому п'яніючому поцілунку, що надавав їй щасливе солодке забуття. Знову прокидалася з того сну-забуття, схилила свою голову на плече Петра і, обійнявши його стан однією рукою, другою бавилася чорним чубом, заглядаючи щасливо в очі милого.

Стомившись від ходіння, сіли на лні дерева. Місячне сяйво часом пробивалося крізь галявини у верхів'ях сосен і освічувало закоханих.

Сповнене коханням серце Лени рвалося вилляти свої почуття весняним розливом слів. Схиливши голову до грудей Петра, Лена говорила:

— Коханий Петрусю! Мені здається, що я найщасливіша в світі, перебуваючи в цей час разом з тобою. Лише одним тобою я живу, про тебе одного повсякчас мрію. Де б я не була, що я не робила б — завжди бачу перед собою твій ясний милий образ; бачу твої задумливо-мрійні очі, милу твою постать. Я ніяк не можу дочекатися тої хвилини, коли ми будемо жити нерозлучно, коли в обіймах ми будемо дослухатися щасливого стукання наших закоханих сердець. Я ввесь час прагну бути разом з тобою, вічно дивитися в темну глибіню твоїх очей, милуватися тобою, пестити тебе, мій голубе! Коли стрічаюся з тобою, в моїх грудях розливається якась приємна теплота, і якісь невідомі сили поривають мене в твої обійми. Цілуючи тебе, я відчуваю, що серце моє на мент зупиняється, а груди спирають бурхливі хвилі почуття солодкого щастя. Життя свого я не мислю без тебе. Адже ти сподобався мені ще з самої шкільної лави, коли ми разом училися. Та, ще дитяча любов, усе зростала й зростала, а тепер вона, як запашна квітка, розцвіла в повній своїй красі. Я серцем своїм відчуваю, що й ти мене не менше кохаєш, що й тобі тяжко жити в розлуці зі мною. Але я одного тільки не можу зрозуміти: чому ти все такий мовчазний, замкнений сам у собі, замислений, мало говориш від серця? Що в тебе є на душі? Що ти ховаєш від мене? Скажи ж, мій доро-

генький! Адже ж ми тільки двоє найближчі одне до одного. Ми не повинні нічого ховати одне від другого. Я ж твоя найближча, найвірніша порадниця. Скажи, мій любий, і я допоможу тобі розвіяти твій смуток, твою тугу. Будь більше відвертий зі мною, поділися своїми думками і ти зразу відчуєш велику полегшу на своєму серці. Може ховаєш від мене якийсь горе, що не дає тобі спокою; може на праці тобі чинять якусь кривду? Не ховай від мене, моє серденько! Я розвію твій пригнічений настрій, твій смуток. Своім гарячим поцілунком спалю твоє горе.

І знову німіла в довгому цілунку.

Нестримне джерело щирості Лени, чуле її відношення глибоко вразили й розчулили Петра. Під впливом теплої подуву ласки дівчини в Петра враз послабла упертість самозаховування своїх думок і настрою. Він не міг далі стримати того тягару, що гнітив його серце. Хотілося розрядитися й зробити полегшу в своїх грудях. Лена ніби відгадала його думки, ніби побувала в його серці. Йому залишилося лише ствердити її здогади й скинути той тягар, що гнітив його. Петро ближче притиснув до себе Лену й заговорив:

— Ти правду сказала, Лено, що я для тебе є найближчою особою. Правда й те, що я теж не менше кохаю тебе, як і ти мене. Хочеш знати, чому я невеселий, навіть при зустрічі з тобою? Адже ж тобі відомо, що з усієї моєї родини залишилися живими тільки я та мій менший брат Іван. Але я не певний у своєму завтрашньому дні, не певний у тому, що мене не заарештують. Чого я сумний? Як же мені бути веселим, коли увесь наш нарід гине в московсько-большевицькій неволі?! Нас, я думаю, тут ніхто не підслухає. Питаєш, чому невеселий? Лено! Серце моє окипає кров'ю, коли я дивлюся на сучасне життя, на ту страшну кривду, що роблять москалі в нашій батьківщині. Візьму для прикладу хоч і мою родину. Защо її так безжалісно по-звір'ячому знищено? Які визискувачі були мої батьки, що їх, як „клясових ворогів“, зліквідували? Мали вони 12 десятин поля. У сім'ї нас було чотири брати і дві сестри. Усі працювали самі, не покладаючи рук. Найманою працею не користувалися, а працювали від сходу до заходу сонця, бо хотіли мати шматок хліба на цілий рік. Були задоволені з того, що мали, хоч розкошів і не зазнали. Але те, що заробили потом і кров'ю, — все в нас серед білого дня пограбували москалі. Хай би вже пограбували, щоб полатати свої московські штани, але завіщо ж людей безневинних знищувати? Моїх батьків, одного брата й дві сестри вивезли на далеку північ, де вони всі в недовгому часі й загинули в концтаборах. Я та мій молодший брат були в школі й дізналися від людей, що робилося в нашій садибі під час виселення на північ. Ми втікли в сусіднє село до своєї тітки, де переховувалися кілька тижнів. Коли повернулися в своє село, то родини вже не застали; з хати було все пограбовано, і я з братом знайшли притулок у свого далекого родича. Потім я влаштувався на працю в дарницькому фанерному заводі, а брат теж заробляв принагідно

на своє існування. Старшого брата, який був учителем на Полтавщині, розстріляли, як петлюрівця. Тепер ти розумієш, чого я сумний, невеселий. Хіба ми живемо? Нас нацьковують один на одного, посіяно заздрість, злість, ненависть. І все це зробив окупант для того, щоб не було єдності серед нашого народу, щоб легше панувати над нами. Я весь час відчуваю, що на мені, як на каторжникові, ганебною плямою висить тавро: „син куркуля“, „клясовий ворог“. Я завжди почуваю себе морально пригніченим. Усі на мене дивляться, як на ворога, обминають мене, уникають розмови зі мною. Окупант так зробив, що українець українцеві ворогом став. Таке життя гнобить мене. Мені навіть невільно піти відкрито в своє рідне село. Часом хочу навідати брата, то мушу вночі, як злодій, підкрадатися до села, щоб ніхто не побачив, і таксамо під прикриттям темряви ночі залишати село. І це ти назвеш життям?! Кому я кривду яку вчинив, що мое рідне село стало для мене чужим, ворожим? А хіба тільки для мене? Для всього нашого народу своя батьківщина стала злою мачухою під гнітом московського окупанта. Лише купка негідних зрадників, що по-собачому служать Москві, задоволена з свого панівного становища, бо допомагають ворогові давити й грабувати свого ж брата. Хіба це життя, коли в кожній людині підозріваєш сексота, який завтра продасть тебе? Тільки ти, серденько, найближча до мене, тільки тобі я довіряю й відвертий перед тобою, але й то мене острах бере за таку мою щирю відвертість з тобою. Ти, Лено, подивися, яка довила панує сваволя комуністів, яке насильство, грабунок, злидні населення? А окупант розпинається, горлає про щасливе заможне життя. Яка брехня!.. Ти поглянь, як під виглядом вигаданої окупантом стахановської праці, ударництва та соцзмагання виснажують на фабриках робітників та по селах колхозників. Поглянь на довгі черги людей біля крамниць, що стоять цілими днями за кілограмом чорного хліба. З колхозів Москва забирає увесь хліб, платячи за пуд збіжжя по 80 копійок, а з того ж колхозника здирають по 90 копійок лише за один кілограм. Та коли б той хліб іще був. А то селянин мусить іти пішки за 15—20 кілометрів до міста або їхати аж до Москви за українським хлібом (як це було під час штучного голоду).

Тепер я тебе дуже добре розумію, мій голубе, — сказала Лена, пригортаючися до Петра. — Я цілком співчуваю тобі, але зовсім безпомічна, щоб підняти твій настрій. Хіба одною своєю любов'ю можу розважити тебе, розвеселити. Ти розповів мені про свою родину, про горе нашого народу, про наїзників на нашу батьківщину. Але ти ні словом не обмовився, з ким ти, крім мене, поділяєш свої думки, чи ти маєш близьких друзів? Чи працює хто з нашого села разом з тобою, чи ти живеш там цілком самотньо?

— Крім Білика Тихона, з яким я дружу, більше нікого немає з нашого села. Але і він живе під фальшивим ім'ям Хоми Василя.

Пізнього вечора Петро проводив Лену до залізничної станції Дарниця.

Відвідавши свого брата в Києві, де він учився в інституті, Лена заїхала побачитися з своїм коханим, з яким мала сердечні зв'язки вже кілька років.

Коли поїзд від'їхав, Петро ще довго стояв на станції й дивився у слід зникаючому в темряві поїздові. А коли сосни й темрява проковтнули останній вагон, він пішов до свого гуртожитку. На серці відчув велику полегшу, а в голові снувалися згадки про Лену й недавню їх зустріч. Згадав і слова брата Івана, який просив його порвати зв'язки з Леною або не бути принаймні з нею відвертим, бо дівчина може все „роздзвонити“, але Петро на це не зважав. Лена зовсім відмінна від інших, а крім того, щиро кохає його. Лена кохає його, їй можна з усім довіритися. Сьогодні ввечері він ще раз переконався у ширості цієї дорогої йому дівчини.

З такими заспокоюючими думками Петро заснув цього вечора. Минуло два тижні з того часу, як Петро мав зустріч із Леною.

Одного разу, коли в гуртожитку вже всі міцно спали, постукано в двері. Робітник, що спав ближче дверей, увімкнув світло й відкрив засув. На порозі стало три енкаведисти, з яких один запитав, де є ліжко Василя Хоми. Робітник показав. Штовхнувши в бока, енкаведист розбудив Василя і наказав негайно вдягнутися. Молодий хлопець, не зорієнтувавшись добре, чи це сон, чи дійсність тремтячими від переляку руками натягав на ноги штани, які заплутувалися і в які ніяк не міг просунути своїх ніг. Нарешті він переміг перешкоди і вдягнувся. Схвативши чергову свою жертву, „чорний ворон“, як несподівано з'явився, так раптом зник. Але в гуртожитку вже до самого ранку ніхто не спав. Робітники були настрашені, бо кожний відчував у собі якийсь страх такої нічної „візити“.

Утрату друга Білика найболучіше сприйняв Волошин Петро, бо родчани обох друзів були репресовані советською владою. Батько Білика перебував на еміграції ще з першої світової війни, а матір розкуркулено, і вона в Києві працювала за наймичку. Білик працював на фанерному заводі за підробленими документами, де зазначалося, що він син середняка Хоми Остапа.

І хто б про це міг узнати й донести на нього? — думав Петро. Їх було тільки два з одного села і, крім його, Петра, та Лени ніхто не знав про його друга. Сумнівні здогади снувалися в його голові довкола Лени. Невже вона могла заявити на його друга? Чим довше виношував ці здогади, тим більше недовір'я зростало до Лени. Згадав випадок із страшим братом, який після війни й не появлявся в своє село. Повернувшись з війська Петлюри, він улаштувався вчителювати на Полтавщині, а в рідному селі ніхто й не знав, чи він навіть є живий. Коли він, Петро, розповів Лені таємницю про свого брата, в скорому часі його було заарештовано й знищено. Подібний

випадок стався і з його другом. Пригадав пораду меншого брата Івана: „Порви з Леною зв'язки, бо вона дівчина непевна“. Петра брав страх, що він був так одвертий у розмові при зустрічі з Леною в бору.

II.

Піонервожатою при Л-ій середній школі була росіянка комсомолка Ольга Захарова, яка мешкала на квартирі в Лени Карпенко. Спільне проведення вільного часу зблизило цих двох дівчат, які й заприятелювали між собою. Захарова завжди була допитливою й цікавою про все дізнатися. Чи Лена куди поїде, Захарова мусила про все довідатися. Коли Лена повернулася з Києва, Ольга вже дізналася від неї про її зустріч із Петром, навіть про те, що з ним вона говорила. Проговорилася Лена й за друга Петра — Білика Тихона, з яким працює разом і який називається тепер Хомотою Василем. Прізвисьце Білика було вже відоме Захаровій, але вона не знала про місце перебування його і ось зараз довідається. Щоб не викликати в Лени ніяких підозр, Захарова удавала, ніби їй байдуже з ким приятелює коханий Лени. Але в грудях Ольга відчула велике задоволення з того, що нікому іншому, а лише їй удалося дізнатися про сина емігранта, якого розшукує НКВД. Сказавши Лені про те, що їй ще потрібно написати звіт до райкому комсомолу про піонерську працю при школі, Захарова пішла до своєї кімнати, де й почала займатися писанням.

Наступного ранку, наспіх поснідавши, Захарова пішла до школи. Лена почала замітати кімнату, де мешкала Ольга. Прибираючи, вона звернула увагу на малюнок обкладинки журналу „Піонервожатий“, що лежав на столі. Лена стала переглядати журнал і звернула увагу на лист, писаний Ольгою. У закам'яній німій позі Лена перебігла очима по листі, в якому Ольга написала:

„До Б-го НКВД.

Цим доводжу до Вашого відома, що розшукуваний Вами мешканець с. Л. Білик Тихон, син емігранта, працює при Дарницькому фабричному заводі під кличкою Хома Василь, про місце перебування якого я маю точні дані.

О. Захарова“.

Почуття страху опанувало Лену, коли довідалася про це.

— Ось які звіти про піонерську роботу пише її подруга, ось чим вона часто заклопотана, ось чому вона така допитлива й цікава про все дізнатися!.. У серці враз обірвалися всі нитки, що в'язали її з Ольгою в приятельські стосунки. Лена зрозуміла, чому від часу перебування Захарової в селі, так збільшилися арешти серед мешкан-

ців. Ольга вивідувала в дітей школи про настрої їхніх батьків і все це передавала в НКВД. Москалі навіть не гребують такими ганебними засобами, як використання дітей для ув'язнення їхніх батьків. Ось кого Лена має в своїй хаті!..

Щоб не накликати на себе біди, Лена поклала лист на попереднє місце й кінчила прибирати в хаті. Своїй матері дала натяк, щоб була обережною в розмовах із Ольгою, бо вона співпрацює з НКВД.

З того часу, як Лена довідалася про таємну роботу своєї подруги, стала уникати зустрічей і розмов із Ольгою. Захарова теж помітила зміну у відношеннях Лени до неї, але не могла знайти причини. Гадала, що переміни в настроях Лени були зумовлені якимись змінами в зв'язках її з Петром.

Довідавшись про роботу Ольги, Лена поїхала в Дарницю й про все розповіла Петрові, який дуже жалів, що через свою щирість віддав друга в руки НКВД. У серці його клекотіла гаряча жадова помсти над Захаровою, але про цей свій настрій ні слова не сказав Лені.

III.

Тривожною луною відгукнулася жовтнева ніч від дзвону в рейки при колхозах села Л. Із великим запізненням поспішали пожежники до колхозу „Червона зірка“, де горіла кінська стайня. Пожежники не могли затушити стайню, лише вживали заходів, щоб не поширилася пожежа на сусідні будівлі. Більше половини коней люди, що вчасно наспіли, врятували, але 15 коней таки згоріло. Наступного дня вияснювано причину пожежі, але так і не дізналися. Сторож стайні сказав, що пожежа почалася з причілкової сторони. Це свідчило, що підпалено з навмисною метою. Винуватцями підпалу стали „клясові вороги“ на селі. У справі цієї пожежі було заарештовано п'ять осіб, репресованих советами, а саме: Кубрака Остапа, Білика Степана, Копача Сергія, Волошина Якіма і Волошина Івана. Останій був рідним братом відомого вже нам Волошина Петра.

Вістку про пожежу в селі й про арешт брата Петро почув другого дня. Втрату останнього свого брата пережив дуже болюче. З нетерпінням чекав суботи, щоб поїхати в село й точніше довідатися про обставини, при яких заарештовано брата. В суботу ввечері Петро всів до поїзду і їхав до станції Б., звідки мусів йти до села пішки 20 кілометрів. Темрява ночі сприяла йому, бо в такий час ніхто з селян не міг його побачити.

У хаті Волошина Прокопа вже всі спали, коли Петро постукав до них у вікно. Пізнавши Петра, господар відчинив двері, закрив з середини вікна в хаті й засвітив каганця. Тут дізнався Петро, що всі заарештовані селяни в справі пожежі були з санкції Захарової. У цьому не мав сумніву Петро, бо знав від Лени про функції Захарової на селі.

Перебувши в stodолі Прокопа увесь наступний день, пізнього вечора Петро вийшов до залізничної станції, щоб у понеділок не спізнитися на працю. Дорогою думав тільки про Захарову, яка виказала на його старшого брата, на його друга і через неї впав жертвою і його найменший брат. Чим більше думав про неї, тим глибше зростав у ньому гнів і непереможне бажання помсти, лютої помсти над своїм запеклим ворогом. Але його думки враз обірвала постать, що наблизилася йому назустріч у темряві. Ступивши кілька кроків уперед, з несподіванки скрикнув:

— Захарова! . .

Саме в цю пору вона поверталася з району, а зустріч на безлюдному шляху немало настрашила її, коли впізнала Волошина. Захарова кілька разів бачила Петра в хаті Карпенків. Хоч і спокійний він був, несміливий, але зустріч з ним вночі вразила її до глибини. Як застукана дика тварина, якій усі дороги перетято, яку загнано в глухий кут і немає куди втікати, Захарова закам'яніла на одному місці й тільки видавила з себе слова:

— Це ти, Петре?! А я спершу так налякалася, думавчи, що це хтось чужий . . .

Але нечисте її сумління у відношенні до Петра і оклик її прізвиська нагнали на неї такий переляк, що вона дрижала всім своїм тілом. Намагалася не виявляти свого переляку, бути спокійною, але їй це не вдалося.

Під впливом свіжих переживань зустріч із своїм ворогом викликала в Петра гостре нервово збурення. Ніби сама доля послала йому в руки того, до кого має непереможне бажання лютої помсти. Ця щаслива нагода вплинула на нього так, що він тремтів, як у пропасниці. Зі спертим у грудях диханням Петро щільно підійшов до Захарової і сильно стиснув її руки вище ліктів. Відчув, як кров палила йому обличчя, по голові ніби хтось бив молотом. Хотівся діяти рішуче й швидко.

Побачивши незвичайну поведінку Петра, Захарова зі страху запитала:

— Що з тобою сталося, Петре? Що ти хочеш від мене? Ти якийсь інакший, як завжди.

Слова Ольги ще більше піддали вогню в його серце. В пориві виношеної лютої помсти він утопив свій погляд на свого ворога і, здавалося, чорні зіниці його очей фосфоричним вогнем засвітилися в темряві ночі, як у розлученого звіря.

— Такий, як бачиш, падло! — була відповідь Петра і запитав:

— Ти, гадюко, віддала в руки НКВД мого брата Івана? Кажки, бо роздавало тут тебе, як жабу!

— Що ти, Петре? Звідки ти це взяв? . .

— Ти ще не признаєшся, нещасний виродку! — скипів Петро.

Опанований інстинктом дикої помсти, напруженням своїх м'язів звалив Захарову на землю і руками, як пазурями тигра, стиснув горло своєї жертви. Знявши руки від горла, притиснув плечі жертви до землі, міцно натиснув коліном у живіт і повторив:

— Скажи тепер, гадюко, бо задавлю!..

Світ обертом повернувся в голові Ольги; блискавкою шугнула думка, що Петро про все дізнався і, зібравшись із силами, протогнала:

— Так, я виказала на твого брата, але про тебе ні слова не говорила, бо хотіла бачити тебе в парі з Леною.

— У парі з Леною? — перепитав Петро. А тепер бачиш, що я в парі з тобою, падлю! Ти присмокталася до зраненого українського тіла, як гадина, і смочеш із нього невинну кров. Але зараз тобі горлом вийде та кров. Ти виказала на старшого мого брата, Білика та інших заарештованих селян?

— Так, я, але це востаннє, більше цього не повториться.

— Ти вгадала — це буде востаннє, бо кров невинно вбитих тобою жертв кличе мене до помсти. І за ту невинну кров ти заплатиш своєю гадючою кров'ю. Здихай же, падлю!

* * *

Коли лежала перед ним нерухома колода, Петро відірвав свої руки від жертви. Глянувши востаннє на непорушну постать на землі, Петро пішов у протилежну сторону від рідного села, в якому зазнав стільки страждань.

Не доїхали

Хто не знав красуні білоруски Віри? Та її добре знали всі мешканці табору, які жили в Мюнхені на Кірхенштрассе ч. 11.

Волосся кольору волокна льону хвилями спало на її шию, грайливо повзало по плечах. Густі рісничі чарівними вусиками квітки обрамляли півкулі чудових очей, які світилися блакиттю чистого неба. Симетричні закрути брів на тлі ніжно-білого обличчя виділялися виразно серпиками півмісяця. Рожеві тонкі губки виглядали ніжними загибами пелюсток квітучих тюльпанів. Рівний носик доповнював прекрасний малюнок обличчя Віри. Засміється при зустрічі — здавалося ясне сонце бризне своїм сяйвом у серце. Ніхто не міг устояти перед її усміхом, щоб не відповісти своїм. Чаруюче обличчя, граціозна фігура привертала увагу не тільки чоловіків, а навіть жінки задивлялися тій красі.

Відколи НКВД забрало її батька, як „ворога народу“, від того часу по ньому і слід пропав. Утікали німці зі сходу, Віра з своєю матір'ю Лідою Михайлівною також виїхала з Симферополя до Німеччини. Боялися, щоб після повороту москалів до Криму не зникли й вони по невідомому шляху свого батька.

Суворий режим таборового життя в Мюнхені не подобався Вірі. Але мусила примиритися з такою долею.

Чаруюча краса Віри, певно, вплинула й на лагерфюрера Штількравта, який влаштував її на працю санітарки при медичному пункті табору. На цій роботі вона працювала до вступу американців до міста.

При вступі до міста американські вояки відкрили німецькі крамниці й роздавали з них все для населення. Таборяни роїлися біля тих крамниць і все здобуте несли до своїх валізок. Не втрималася і Віра перед такою привабливою спокусою. Як тільки з'явилася вона десь біля крамниці, вояки самі закликали до себе чудову блондинку, щедро наділяючи її різними речами. Ласкаво підморгнувши, молодий американець злегка поклав на її плечі дороге цінне хутро. Віра не певна була, чи то він їй дав, чи просто пожартував. Коли вояк показав рукою, щоб несла додому, потім повірила, що хутро для неї. Несла до табору, а серце зайчиком стрибало в грудях від тої радості. Усі валізки були повні.

У пишних убраннях Віра виглядала ще прекраснішою. Модерний капелюх, парасолька додавали їй ще елегантнішого вигляду.

На станції інших міст стали прибувати поїзди, що мали маршрути на „родину“. Частина таборян на Кірхенштрассе була охоплена єдиним

поривом — вернутися до свого рідного краю. Змучена замкненим від зовнішнього світу табором життям, охоплена тугою за своїм краєм, Віра забула на той час про долю свого батька й за прикладом інших ув'язувала мотузками туго набиті валізки. Серце Ліди Михайлівни наповнював відчай і страх перед невідомим майбутнім. Але рішуча упертість дочки їхати додому, збирання в дорогу інших послаблювали материне серце до спротиву. Але настоєженість не покидала її, бо бачила, що не всі збиралися їхати. Віра зовсім не думала про майбутнє, що могло грозити небезпекою в її житті. Навпаки, те майбутнє малювалося в її уяві в якихось рожевих фарбах. Приїде ось вона в свій Симферополь. Хай позаздрять тоді їй подруги й знайомі, як вона зодягнена. О, вони позаздрять їй хутру, що його вона має. Жодна з них, що сиділи дома, не має чогось подібного. Вона всім їм носа втре. От тільки б погрузитися на той поїзд та скоріше приїхати додому. А одягу вистачить їй до самої смерті. Першого ліпшого вона вибере за чоловіка. Думала, й квітуче майбутнє розгорталося в її мріях. Скоріше б сісти до поїзда.

Москалі теж не зівали, і на поїзд поворотням довго не прийшлося чекати. Так очікуваний поїзд (але товаровий) прибув і до станції Мюнхен. Усі, хто плекав надію затишного життя дома, з візочками й пішки рушили з табору до станції. Повезла візочком свої валізки й Віра. За нею слідом ішла прибита страхом її мати.

Проковтнувши багатий вантаж і людські жертви, паровоз гучно свиснув і, з місця набравши велику швидкість, помчав на схід. Ніби злодій з накраденим добром, втік і не зупинявся, так ешелон ніде не зупинявся на американській зоні Німеччини. Уперше став на советській зоні Німеччини на станції З. Люди почали виходити з вагонів. Але енкаведисти, які супроводжали ешелон, закричали:

— Назад до вагонів! Стріляти будемо!

— Води наберемо. Пити хочемо, — протестували пасажери.

— Ми вас напоїмо, фашистські гади, — пролунала зла відповідь.

Та не зважаючи на погрози, деякі жінки намагалися добігти до крана з водою, щоб набрати напитися для своїх спраглих дітей. Черга з автоматів роздерла повітря, а настрашені жінки забули про воду й зникли в переповнених людьми вагонах.

Твердим камінем упали ті постріли на гарячі серця тих, хто лелівав якнайскоріше дістатися до свого домашнього затишку. У вагонах загомоніли: і церкви відкрили й пагони наділи, але нас називають фашистськими гадами. Видно, що дуже помилилися, що довірили поголокам, що в Советах щось змінилося.

Веселий настрій, рожеві надії потьмарилися і в серці Віри. Холодною гадюкою вповзав у груди жах неминучого майбутнього. Знову тепер пригадала свого батька.

Коли поїзд прибув до Ляйпцігу, наказано було всім виходити з речами. Багаж мусили взяти тільки той, що могли донести в руках.

Швейні машинки, мотоцикли, патефони та лишні валізки залишилися у вагонах. Люди надівали на себе якнайбільше і щонайкоштовніше. Віра вдягнула хутро. У руки взяла по дві валізки з матір'ю.

На прибулий поїзд на станції вже чекала озброєна група військ НКВД. Вистроївши пасажирів по чотири в ряд, енкаведисти оточили колону й пішки погнали до бувших військових казарм. Батьки, які мали дітей, несли їх на руках і зовсім мало могли забрати з собою багажу. У масі чулося нарікання, плач жінок і дітей. У казармах чоловіків розмістили окремо, а жінок і дітей теж окремо. Запанував тюремний режим. Ліжок було мало. Більшість спала просто на підлозі. Харчували баландою. Казарми охороняли енкаведисти. Виходити з казарм до міста було рішуче заборонено.

Так пройшло два тижні. Почалися нічні виклики чоловіків. Багато з викликаних назад уже не поверталися. Інші не поверталися за другим викликом. Між людьми говорили, що викликаних десь розстрілюють. Це стверджувалося ще тим, що енкаведисти приходили за речами тих, хто вже до загальних приміщень не повернувся.

Одної ночі енкаведист забрав кудись і Віру. Це був перший виклик із жінок. Серце матері віщувало щось недобре.

Ведучи довгими коридорами, енкаведист відкрив одні двері. На зустріч ударило яскраве світло, яке заливало добре мебльовану кімнату. За столом сиділо троє стршин НКВД. Один із них (видно найстарший чином) мав розбиту колись верхню губу, яка виглядала дуже смішно, бо була дуже подібна до заячої. Другий безперестанку кліпав віками очей. Третій мав бабське лице, на якому ніколи не вживалося бритви. Коли говорив, пишав жіночим голосом.

Краса Віри, певно, вразила цих потвор, які чомусь переглянулися між собою. Заяча губа запропонувала Вірі сісти в крісло й почала робити допит. Після питань біографічного характеру енкаведисти перехресними питаннями почали допит московською мовою:

— Маєш батька? — запитала заяча губа.

— Мала, — боязко відповіла Віра.

— Де він зараз?

— Ви повинні краще знати, бо ви його забрали.

— Як відповідає, — поглянула на своїх колег заяча губа. — Зразу видно фашистське зілля. Ми тобі допит робимо, чи ти нам? — гримнула заяча губа.

— Я нічого про батька не знаю.

— Чому добровільно поїхала до Німеччини? На фашистів робити? Ворогові допомагати? — запищала бабська пика.

— Мене німці силою вивезли, — відпиралася дівчина.

— Брешеш, падлюко! Нам добре відомо, що ти виїхала з матір'ю по своїй власній волі.

— Мати їхала, то де ж мені діватися? Поїхала і я за нею.

— Скільки ти видала комуністів до рук фашистів у Симферополі, — домагався моргосліпий.

— Я до того діла не мала ніякого відношення. Може хтось видавав, але не я.

— Чому без провини перед батьківщиною втікала до німців?

— Батька забрали, то мати боялася лишатися.

— Брешеш! Фашистам прислужувала. Нам відомо, що ти в зондерфюрера вбирала приміщення бюро. Це правда?

— Я ніде в німців не працювала.

— Чому ти була на привілейованій роботі в таборі Мюнхена? Чим ти це заслужила в німців? Ціною крові кращик синів і дочок нашої „родіни“?

— Назначили мене санітаркою — я й робила, — була проста відповідь.

— Які ти знаєш в Мюнхені націоналістичні організації білорусів або українців і їх керівників?

— Цього я нічого не знаю, бо до політики я не втручалася.

— Брешеш, контрреволюція! Ти все знаєш, але не хочеш сказати. Але ти ще нам скажеш!

— Говори прізвиська німецьких запродавців, які побоялися справедливого правосуддя „родіни“ й залишилися на службі американських імперіялістів.

— Я людей в обличчя знала, але прізвиськ їх не пам'ятаю, бо їх було понад шістсот у таборі. Думаю, що вони всі сюди приїхали.

— А цих зрадників ти знала?

Заяча губа почала читати довгий список неповортців з Мюнхену.

— Декого з них знала, але не всіх, бо всіх я не могла знати.

— Де ці падлюки-націоналісти, яких я назвав? — з піною на губах просичала заяча губа.

— Я не знаю. Ви краще знаєте за мене.

— Ну, ти ще нам скажеш. Не знаєш за других, то говори за себе, — запищала бабська пика. Скажи, з якого часу завербували тебе американці до своєї контррозвідки?

— Я не знаю, що то є.

— Ти знаєш дуже добре. Таких красунь, як ти, американці даремно не спускали зі свого зору. Які вони давали тобі завдання, посилаючи в глибокий тил нашої країни?

— Що ви від мене хочете? — з сльозами на очах питала дівчина. — Ніяких завдань ні від кого я не одержувала. Я їхала просто додому в свій Симферопіль, де я зросла.

— Не удавай з себе невинного ягняти. Ми вже ловили на гарячому таких пташок, як ти. Кажі тут усю правду, і тобі „родіна“ все простить. Додому поїдеш.

— Я ні в чому не винна. Що я вам буду говорити те, чого я не робила.

— То я тобі скажу, які ти одержала завдання від американських імперіялістів, — сказала заяча губа. — Ти одержала завдання

від контррозвідки закохатися в советського штабного офіцера, вивідати від нього побільше таємниць военного характеру й передати все те на дану тобі адресу. Правду я сказав? Дай нам ту адресу.

— Нічого я не одержувала, ніякої адреси я не маю. Що ви від мене вимагаєте те, чого вам самим хочеться?

— Не відпирайся, фашистська мордо! Ти ще будеш заперечувати? Дістала ти це хутро, що на тобі, від американської контррозвідки? Якою ціною заплатила ти імперіялістам за хутро? Думаєш продати за нього нашу соціялістичну батьківщину? Не вийде так дешево. Ти ще поплатишся за це своєю гадючою кров'ю!

Цього для Віри було вже занадто. Спазматичний плач рвонув її тілом і, сховавши лице в комірі хутра, нестримно тіпалася в тяжкому риданні.

Вибивши дівчину з рівноваги, заяча губа наказала:

— Ну для тебе сьогодні досить, можеш іти до свого гуртожитку.

Як відгук тяжкої долі приречених, відбивалося луною глибоке схлипування в довгому порожньому коридорі, по якому йшла напівпритомна Віра. Довго ще не могла заспокоїтися при матері, яка весь час не спала, чекаючи на вирок долі для її дочки.

Другої ночі енкаведист знову забирає Віру в штаб НКВД. Коли перед нею розчинили двері, побачила ті самі лица, що минулої ночі мучили її. Але в кімнаті була вже інша обстановка: на столі лежав накраяний білий хліб, ковбаса, а кілька пляшок „водки“ доповнювали декорацію стола. Енкаведисти були вже випивші, бо замість вчорашньої суворости, в їхніх очах світилися веселі бісики. Моргосліпий і бабська пика сиділи за столом, покурюючи, а заяча губа ходила по кімнаті. У тому марші виявлялась якась внутрішня нервовість, бо не було в ньому ритму зрівноважености.

Як тільки вступила Віра, всі три чемно привіталися. Заяча губа запитала, як їй спалося останньої ночі, і запропонувала сідати до столу. Учора вони були трохи суворі до неї, але сьогодні можна все те заглядати. Заяча губа налила в склянку всім „водки“ й запропонувала Вірі випити разом із ними, щоб забулося вчорашнє.

— Я горілки не п'ю, — рішучо відмовилася Віра.

— А чого ти хочеш? Вина? Знайдемо і вина.

— Я нічого не буду пити, — твердо відрізала дівчина.

— То бери їж, — припрошував моргосліпий.

— Я вже вечеряла. Більше їсти не можу.

— Уперта, — завважила заяча губа.

— Але нічого! Піддасися! Ми бачили ще не таких.

Енкаведисти переморгнулися. Заяча губа виключила електричне світло. У кімнаті зробилося темно, як у льосі. І раптом Віра відчула, що відірвалася від крісла, злетіла на дужих руках угору, ноги повисли. Упавши спиною на софу, відчула на своєму обличчі бридку пику заячої губи. Боронячися, вкусила в лице. У відповідь одержала удар кулаком у голову, після чого знепритомніла.

Коли розплющила очі, в кімнаті вже було світло. Енкаведисти продовжували п'ятикою своєю дику оргію. Побачивши, що Віра прийшла до свідомости, заяча губа розпорядилася:

— Можеш іти в свій гуртожиток.

Зібравши останні сили, встала й вийшла за двері. Почула в кімнаті дикий регіт, який пронизав її холодним вітром. Боліло зганыблене тіло. Гірке почуття сорому й огиди палило її груди. Куди тепер діватися? . . . Що тепер робити? . . . Зійшла в коридор четвертого поверху. Глянула на вікно. Так . . . Туди — в чорну безодню вниз головою. Подивилася вгору. Погляд привернули дверця на горище. Ні! . . . Так буде краще. Зайшла до гуртожитку. Усі спали. Навшпиньки підійшла до матері. Зморена безсонницею попередньої ночі, під музику хропіння інших, мати теж спала. Віра взяла обережно пасмо волосся матері, притулила міцно до своєї щоки і, поцілувавши його, кризь плач прошепотіла:

— Прощай, мамо!

З мотузком від валізки вибігла навшпиньках у коридор.

Ранок піднявся над табором сірою нудьгою. По гуртожитках почав ворухитися мурашник, збудилася і Ліда Михайлівна. Серце стиснула відчайдушна тривога, коли не знайшла біля себе дочки. Ходила в штаб НКВД. Сказали, що відпустили. Питала вартових, ніхто нічого не знав. Шукали в підвальних приміщеннях — ніде не було. Згори гукнули, що відчинені дверця на горище. Люди кинулися туди. Зняли з шиї мотуз, але вже Віра була холодна. Прибігла засапана мати. У заламах її брів лежала глибока печаль. Побачивши на підлозі дочку, ластівкою припала до неї. Цілувала холодні уста, щоки, вмивала сльозами. Підняла догори голову й завила вовчицею. Уставши, сказала:

— Кінець . . . Усьому прийшов кінець . . . Зараз будемо, доню, знову разом, — докінчила останні слова тихіше й швидко вибігла з горища.

Присутні спершу не усвідомили значення останніх її слів, а коли почули брязкіт розбитого скла, здогадалися й кинулися в слід за нею.

Тіло матері вже тіпалося в смертельних судорогах під мурами казарми. Від рота по бруку слалася темно-червона стрічка.

Останні події зовсім приголомшили людей. Тиша поклала на уста приречених палець, спинила свій віддих. Кожний думав про свою долю.

Коли два енкаведисти вийшли з гуртожитку з валісками, що належали до покійних, молодиця з замріяними очима безнадійно похитала головою і ніби сама до себе вголос промовила:

— Не доїхали, — сказала й замовкла.

— До кого? — запитала її сусідка.

— До білих ведмедів не доїхали.

— Куди? — цікавилася далі сусідка.

— До вершин „щасливого й заможного життя“.

— А може вони мають більше щастя від нас, що за один раз муки покінчили. Із нас іще багато-багато не доїде до білих ведмедів,— завважила сусідка.

Замінованою скелею повисло життя над головами приречених, яка в кожную мить готова була зірватися й розчавити всіх під собою. Думки відчаю безпорадно тіпалися в їх головах, ніби спіймана муха в павутинні.

Тираспільська трагедія

Кривавою рукою війни змалював березень трагічні картини смертельних днів українського народу в 1944 році.

Нестримний гураган війни гнав німецьких окупантів назад до Райху. Московські наїзники зі сходу насували в Україну, наводячи невимовний жах на мирне населення. Частина тих, що вибрали волю й хотіли зберегти своє життя від закривавлених кігтів московського чедмеда, їхала на захід, несучи в своїх серцях іскру надії на порятунок. Безконечний потік підвід, чоловіків, жінок і дітей заповняв усі шляхи, що вели в західньому напрямку. А десь позаду цього потоку гриміли гармати, палали в морі вогню українські міста й села. У напрямку Тирасполя усі шляхи були забиті евакуйованими в більшій частині з Кіровоградщини, Миколаївщини та Одещини. Безконечний потік підвід згромаджувався за Тирасполем на побережжі ріки Дністра біля дерев'яного мосту. Німецька охорона мосту в першу чергу перепускала через міст військові частини, а цивільні муіли чекати на відповідний для себе час.

Грім ар'єргардних боїв із кожною годиною все наближався до Дністра. Деякі чоловіки добували дерево, зв'язували докупи й на таких плотах переправлялися на протилежний берег. Тисячна маса в тривозі чекала на переправу через міст. Нервово напруження людей доходило кульмінаційної точки. Здавалося, час зупинився в своєму ході. Гармати били все сильніше й сильніше. Чути було кулеметні черги. Сидячи на возах, жінки в тривозі тиснули до грудей своїх дітей. Подихом холодного вітру віяв відбиток смертельного страху з кожного обличчя. Кожний відчував, що негайно щось станеться жахливе. Та раптом біля ріки відчувся жвавий рух. Підводи з цивільними, як вода крізь лійку, сплинули на міст. Підбадьорений натовп замотався, як розворушений мурашник. Відчулося зразу нервово відпруження. Уже авангард підвід із цивільними розпливався на протилежному березі Дністра, як раптом у натовпі щосили хтось закричав: Червоні!.. Москалі!..

Ці страшні слова, ніби величезною мітлою, вдарили по натовпі, голови якого обернулися до міста.

Перекидаючи вози, ламаючи й чавлячи гусеницями все, що попадало, в напрямку мосту їхав танк. Червоний колір гостроконечної п'ятикутної зірки на танку, як холодним списом наскрізь проймав серця втікачів. Усе разом рухнуло на міст до ріки. Тяжко було щось розібрати. Коні тиснули на передні вози, які спліталися докупи. По-

вітря сповняв крик і плач жінок та дітей. Хтось голосно лаявся, десь кричали допомоги. А танк сунувся вперед, давячи вози, жінок і дітей. І раптом сталося щось неймовірне. Не стало чути ні крику, ні галасу. Страшнний вибух потряс повітрям. Луна від того вибуху прокляттям понеслася над плесом води і зникла в синій далині. Увесь міст із кіньми, підводами й людьми рухнув у воду. Побачивши танк, німці зірвали замінований заздалегідь міст, незважаючи на жертви.

Танк сунув до ріки, давячи все, що було на дорозі. Для людей це вже було над міру. Озвірілі у відчаї чоловіки, яких жінки й діти були роздушені танком, хватили уламки з возів і кидали на гусениці під зубчасті колеса. Тріщало дерево, а танк їхав. Але хтось кинув на гусеницю ціле колесо від воза. Танк заскреготав, мов хижа тварина зубами. Щось тріснуло, і права гусениця доріжкою послалася по землі. Танк скрутив ліворуч і став. Але ніхто з нього не показався. Підбадьорені своєю перемогою чоловіки закричали:

— Вилазь!

З середини ніхто не відповідав. Із натовпу хтось знову закричав:

— Вилазь, бо будемо палити!

Зверху вежі відкрився отвір, і через нього стала вилізати обслуга танку. Чотири члени екіпажу стояли зверху танку, з острахом поглядаючи вниз на розхвильоване море натовпу. Озброєні голоблями, дрючками, чоловіки тісним колом оточили танк, погрожуючи смертю екіпажові. Дехто мав вогнепальну зброю.

— Палями забити всіх на місці, — ревів розлючений натовп.

Але з-поміж танкістів вийшов українець Запорожець, який на рідній мові звернувся до людей:

— Хлопці! Я теж українець, як і ви. Я нічого не винен. Уся вина за вчинені жертви лежить на цьому катові командирові танку Лаптеву, груди якого прикрашує орден. Ганяючись за наступним орден, цей блазень, щоб догодити „матушке Москве“, хотів забити двох зайців разом: захватити цілим міст і передати „ворогів народу“, які втікають на захід. Він у всьому винен. Його бийте!

Кажучи останні слова, Запорожець щосили штовхнув Лаптева в бік. Командир танку, розмахнувши руками, упав у натовп. Це був початок до розправи.

— Хлопці! Не бийте його! Це мала кара для душогуба! — гукнув сильний голос.

— Повісити гадюку! — закричав хтось.

— Мало муки! Спалити ката! — додав хтось збоку.

— Повісити й спалити разом! — залунав над натовпом новий голос.

Маса заревла схвально:

— Вірно! Повісити й спалити гадюку разом із танком! Спалити разом із танком!

Десятки рук схватили Лаптева й піднесли в повітря. Запорожець потягнув командира знову на танк. У слід за Лаптевим скочило з де-

сяток чоловіків і тримали його в тісному колі. Запорожець поліз до середини танку і довгу цівку гармати з фронтової сторони повернув разом із вежею в бічну сторону. Шибениця враз була готова до вжитку. Через отвір Запорожець подавав догори баньки з бензиною. Чоловіки повернули Лаптева спиною до цівки гармати, за яку заклали йому руки, скрутивши їх дротом і зав'язали кінці на животі. Ноги Лаптева повисли в повітрі, а туловище скорчилося на гарматі мізерним кажаном. Найбільше за всіх працював Запорожець: він спершу добре облив бензиною свого орденоносного командира, а потім поливав увесь танк. Коли він зіскочив на землю, з гурту чоловіків один звернувся до жалюгідної постаті Лаптева:

— Признавайся, гадюко, хоч перед смертю, завіщо подавив наших жінок і дітей?

— Заціта родини без жертв не биває, — була коротка відповідь.

— То згинь же, нікчемний виродку, в ім'я своєї родини! Хлопці, почепіть йому до золотого ще й наш гарячий український орден, — продовжував той самий голос.

У слід за цими словами на танк полетів запалений віхоть. Танк спалахнув високим полум'ям, яке щільно оповило й командира. Маса людей втікала геть від танку. За кілька хвилин вибухи амуніції рознесли і танк і його командира.

Але під час руху людей двох танкістів (москалів) уже ніхто не бачив. Скориставшись нагодою, вони десь зникли.

Запорожець знайшов у розбитих возах сіряк, шапку й швидко передягнувся в цивільного. Зв'язуючи до купи знайдене дерево, робив собі пліт. Кліщун та ще один чоловік середнього віку допомагали йому. Усі чоловіки на побережжі були зайняті такою ж роботою, бо іншого виходу не було. Відчувався великий брак матеріялу для плотів. Змонтувавши нашвидку пліт, Запорожець разом з помічниками стали спускати його на воду. Коли зійшли на нього б'рєох, пліт захитався і пропустив воду. Здобуті з полудрабків дошки служили хлопцям за весла. Крутячись на воді, пліт помалу віддалявся від берега. У той час, як причалювали до протилежного берега, зі сторони Тирасполя почувся рев моторів. На березі створився великий переполох. Зі сторони міста показалася колона танків з червоними зірками. Чоловіки спускали на воду з поспіхом незакінчені плоти, сажали на них жінок і дітей. Багато таких плотів допливало до середини ріки, переверталися швидкою течією води, а всі, що були на них, зникали під водою. Лише одні плоти, як чорна тінь смерті, спливали на поверхню води.

Розташувалися в фронтову лінію, танки відкрили по евакуйованих гураганний кулеметний вогонь. Крик умираючих і покалічених створював неймовірний жах. Поранені коні зривалися від возів або й з возами разом і давили тих, що лежали на землі, рятуючись від куль. Охоплені відчаєм, деякі чоловіки разом із кінями кидалися в крижану воду, намагаючись дістатися до протилежного берега. Не

досягнувши його, багато з них з кіньми або самі гонули в ріці. Ча-
стину з них доганяли в ріці кулі з танків. Жінки, забитих на їх очах
чоловіків, прив'язували до себе своїх дітей і разом з ними кида-
лися у воду.

Навколо віяв подих жахливої смерти, яка домінувала над без-
захисною масою. Час-до-часу з-за Дністра стріляли німецькі гармати
по танках, але більше влучало в евакуйованих, добиваючи поранених.
Кишки з коней та людей розвішані були по возах, як біле паву-
тиння восени.

Коли настав вечір, все ущухло. На небо виповз кривавий місяць
і освітив страшну картину побережжя Дністра, яке було вкрите тися-
чами трупів у переважній більшості жінок і дітей. Поміж тими трупами,
неподалеку розбитого й спаленого танку, ходили два танкісти-мо-
скалі й розшукували рештки падла свого орденосного командира.

З пароплава на волю

Аж на шведськiм суходолi
Вибрав шлях вiн знов до волi.
Л. П.

Замислився Петро Григорович. Глибоко замислився. Уже другу нiч не може заснути та все думає. А було над чим подумати. Два днi тому одержав листа з України вiд рiдної дочки Марусi. Пише, що вже їм краще живеться, як було ранiше. Хай батько приїжджає додому i не поневiряється на старостi лiт у далекiй Англiї серед чужого оточення. Вона вже дома догляне батькову старiсть, буде кому очi прикрити, могилу сльозою зросити. А на чужинi навiть води хворому немає кому подати.

Перевернувся на м'якому лiжку з боку на спину i втопив погляд у темряву кiмнати. Думав: правду пише дочка. Перед його очима повстала щоденна надокучлива праця на фабриках Брадфорда, а вiчно захмарене англiйське небо з частими дощами вбивало в серцi iскру радості, потiхи. Не живеш, а животиєш. Серце змучилося вкрай.

Думки ластівкою перенеслися на Полтавщину в рiдне село до Марусi. Згадав весняний вечiр i залитi мiсячним сiявом квітучi сади. Поблизу хати соловейко витьохкує, а з болота з-за левади дзвiнкою луною вiдбиваються на селi веселi жаб'ячi хори. Приємна вечiрня прохолода, сповнена пахощами квітiв бузку та матiолiв, до оп'янення спирала груди. Прокотиться по небозводi зiрка й яскравою полосою, нiби смичком, потягне по чулiй струнi твого серця. I в тому серцi грала чарiвна симфонiя ночi весни. А чи згадати наш український раниок. Та чи можна знайти тут, на чужинi, щось подiбне йому? Та тут i лелеки нашого не побачиш. А там, в Україні, зозуля кує, не стихаючи, а десь iз пенькiв, нiби молоточками по цимбалах серця, б'є одуд своїми уд-ду-ду. Жалiбний плач чайки на луках, бадьорий сiв жайворонкiв, безхмарне небо до болю посилювали тугу по рiдному краю. Втомлений журбою заснув.

Коли вранцi прокинувся, ще раз перечитав листа вiд дочки Марусi. Споений глибокою тугою за рiдним оточенням, без усякого вагання написав до советськoї амбасади в Лондонi листа про дозвiл на повернення додому.

У скорому часi Петро Григорович одержав iз амбасади вiдповiдь, щоб був у всякому часi готовий до виїзду на „родину“. Як тiльки прибуде пароплав, його сповiстять негайно, щоб прибув до амбасади.

Уже після цього сповіщення Петро Григорович залишив працю в текстильній фабриці. Купив три валізки, купив ще два нові костюми собі, два для дочки. Накупив різного матеріалу на убрання, готового взуття, шкіри на кілька пар чобіт, різних консервів на дорогу тощо. Усі три валізки були набиті повнісінько. А коли прийшов день від'їзду, господиня дому з поширеними від здивування очима запитала:

— Куди це ви зібралися, Петре Григоровичу? Ніколи жодним словом не згадали і раптом їдете! . .

— Іду назад до Німеччини, бо англійське підсоння погано відбивається на стані мого здоров'я, — збрехав у відповідь.

Розплатився, попрощався з господинею і поїхав.

Як тільки прибув до советської амбасад, зразу посадили його з речами в своє авто й повезли до порту. Там стояв пароплав із поворотцями з Аргентини, до яких було приеднано ще десять осіб із Англії, які затужили за рідним краєм.

Коли морська синява проковтнула береги Англії, до залі пасажирів зайшов капітан. Побачивши дванадцятирічного хлопчика, він запитав його:

— А ти чому їдеш?

— У нас в Аргентині великі податки на землю, тяжкі умови життя. А ми чули, що Україна вільна, землі й роботи досить, то ми й поїхали, — відповів хлопець, ніби дорослий.

— То правда. У Советському Союзі досить землі, яку дають у безплатне користування, а також роботи скільки хочеш, — зауважив капітан і вийшов геть. Слова його були холодні й скупі.

Одного разу Петро Григорович їв англійську ковбасу з білим хлібом, коли через залю проходив матрос. Порівнявшись з Петром Григоровичем, матрос зупинився і довго мовчки вдивлявся. Потім ще ступив один крок уперед і промовив:

— Та це ж справді ви, дядьку Петре!

— Я. А ви ж звідки мене знаєте?

— Та я вашого сусіда Сидора син, Олекса. Я був ще десятилітнім хлопцем, як ви покинули рідне село. Ви мене може й не пізнаєте, але я вас добре пізнав.

— Та таки й не пізнав тебе, — зникновівши промовив Петро Григорович.

— А куди ж це ви їдете? — вже тихим голосом запитав Олекса.

— Жив у Англії, а тепер їду додому до своєї дочки Марусі, від якої недавно дістав листа. Просить, щоб хоч перед моєю смертю побачитися зі мною.

— Вам, дядьку, не бачити ні домівки, ні Марусі, як зараз своїх ушей, — ще тихіше почав говорити Олекса, підсвівши ближче до земляка. — Вас везуть до Ленінграду, де вже є побудовано на 50 тисяч таких, як ви, сортировочні табори. Там поділяють людей на три категорії. Ви, як емігрант із часів другої світової війни, будете зарховані до тої категорії в'язнів, яким треба буде відробити трирічний

термін тяжких небезпечних робіт на пробиванні тунелів у горах. Якщо ви витримаєте й не загинете, то після відбуття цього терміну вас вишлють в Алтайський Край, що вже робили з іншими поворотцями. А синього неба України і своєї Марусі вам уже до самої смерти не бачити. А цих нерозумних аргентинців повезуть не туди, куди вони хочуть, а на освоєння цілинних земель у диких безлюдних степах Казахстану. Там і земля і праця — усе безплатне. Куди ви, дядьку, ідете ще раз питаю вас? — розпачливо зі співчуттям у голосі запитав Олекса.

— А що ж мені тепер робити? — збентежено запитав Петро Григорович.

— Думайте самі, а я вже тут вам нічого порадити не можу, — відповів Олекса і, похитавши головою, пішов виконувати свої службові обов'язки.

Чорними хмарами облягли думки Петра Григоровича, коли почув таку вістку від свого земляка. Вірив, що Олекса не брехав. Ні. У серці Олекси він відчув великий жаль за майбутню долю свого земляка. Знову пригадав своє життя в Англії. Тепер йому здалося, що небо англійське було багатіше прозоріше від тих хмар, що згромадилися над його головою. Пригадав усе: білий хліб, ковбасу, масло, яйця й молоко, яке чекало на нього під дверима кожного ранку. А там, на схід сонця, чекає на нього щоденна советська баланда й непосильна каторжна праця. Обдурило зрадливе серце. Послухав його голосу, а розумом, своєю головою не зважив усього добре, не поміркував. От тепер і піймався на гострий гачок. Поглянув косим оком на тугу набиті валізки, куди він уклав усю свою працю, і немилі вони стали йому. Ніби сама смерть його була схована там. Обридли вони йому.

Одного дня в морській синяві показалася пляма землі, яка з кожною годиною все зростала й зростала. Пароплав наближався до суходолу. Поворотці з Аргентини захоплено раділи, що приїхали до країни, де безплатно дають землю. Петро Григорович занепокоївся ще в більшій тривозі.

Коли пароплав причалив до порту, то вияснилося, що це ще була Швеція, де зупинився пароплав на чотири години. Ця вістка окрилила Петра Григоровича новою надією. Почав ходити по пароплаві та вивчати ситуацію. Часто на берег виходили матроси. На варті при виході стяв Олекса. Під серцем Петра Григоровича приємно залоскотало. Побачив, як до виходу направилися два матроси. Набравши повні груди повітря, приєднався позаду них і рішуче покрокував. Як проходили, Олекса чомусь повернувся в протилежний від них бік і глядів на море.

Під своїми ногами Петро Григорович відчув твердий камінь суходолу й швидко щез у людському натовпі порту. Відчув, як важким тягарем скотилася небезпека з його плечей. Прибоєм хвиль припливала енергія до ніг. Чим далі ішов від порту, тим більше зростала упевненість на сподівану волю.

Коли Петро Григорович довідався, що пароплав відплив, звернувся до поліції. При допомозі перекладача поліція запропонувала посадити його в швидкохідний моторовий човен, щоб догнати пароплав, але він від цього відмовився. Захотів знову повернутися під захмарене небо, але на цей раз так бажаної Англії, куди й дозволено було йому повернутися черговим пароплавом.

Немало була здивована господиня дому, коли побачила знову Петра Григоровича без валізок у руках.

Та Петро Григорович відчув на серці велику полегшу, незважаючи навіть на те, що йому, крім утрачених валізок, треба ще відробити п'ятнадцять фунтів за проїзд пароплавом із Швеції до Англії.

Приліг на м'яку софу, а приємна насолода радості теплотою розливалася по перемучених його нервах за недавно пережитий час.

„Виправдане“ вбивство

Зірвавшись під Сталінградом, німці відступали на захід. Посувалася лінія оборонних боїв, а за нею хвилювали в морі вогню українські села й міста. Що тільки встигли награтити, німці грузили на вагони й відправляли ешелон за ешелonom у глибину своєї країни.

Але слідом за західним окупантом сунули сараною в сплюндровану Україну озвірілі орди східнього окупанта. Решту худоби й продуктів, що не встиг забрати німець, грабили московські опришки, не залишаючи нічого для цивільного населення.

В окупованих територіях України московські наїзники зразу ж оголошували масову мобілізацію до війська чоловіків від 17 до 50 років. Змобілізованим не давали ні військового одягу, ні зброї, бо вони були приречені на загибель. Московські комісари говорили до них:

— „Родіна“ кров'ю стікає, а ви тут воюєте, заховавшись за жіночі спідниці! Кинули фронт і фашистам допомагаєте?! Не знали дороги в ліс, до червоних партизанів, щоб громити ворога ззаду?! Тяжку провину перед „родіной“ викупите тільки своєю відвагою в боях із фашистами. Загубили свою зброю — мусите тепер здобувати її від ворога і нею ж його бити. Виправдаєте себе перед „родіной“ — вона вам простить усі провини.“

Боячись залишити в своєму ненадійному запіллі чоловіче населення України, москалі забирали його з собою. Без зброї, в цивільному одязі гнали московські орди сотні тисяч чоловіків-українців у самі найнебезпечніші місця фронту, а особливо на форсування Дніпра. Сотнями кулементних цівок та гармат оскалилась до них смерть спереду — з правого берега Дніпра, а ззаду ліс скоростріль був наготові сипнути смертоносним дощем металю. Кому вдалося вихопитися на правий берег Дніпра — всі були перебиті німцями. Густо всланий трупами берег був тому доказом. Тікати ж назад не було куди, бо хто пробував це зробити, був забитий москалями, які перегороджували шлях до втечі. Паніка, створена кулеметним і артилерійським вогнем німців, прискорювала темпи смерті: човни переверталися, з поромів люди теж плигали у воду, рятуючись від куль, але смерть їх находила на дні ріки.

Москалі з своїм завданням справилися чудово: німець постріляв українців, а їх руки „чисті“. Для Москви було головне — знищити внутрішнього ворога й забезпечити за собою надійне й міцне

запілля, щоб усі свої сили кинути на наявного ворога-німця. Так вони робили по всій Україні.

Але масове вбивство українського населення Москва робила і в інших окупованих нею країнах, де наїзники змогли захватити українців до своїх рук. Переїнявши від німців тактику кільцювання під час наступу, москалі робили кільцеві оточення на території Німеччини. І в одно з таких советських кілець попало було 23 квітня 1945 року німецьке місто Потсдам, де були табори цивільного населення. Один із таких міжнаціональних таборів, де було скупчено до тисячі осіб, також став жертвою советського оточення.

Зразу ж після захоплення м. Потсдаму до табору прийшли вантажні й легкові авта з советськими військами. Війська оточили навколо табір, а дві легкові автомашини заїхали на подвір'я. Усім мешканцям була наказано зібратися на площі табору. На площу виснесено було стіл, що служив за трибуну, на яку вискочив військовий. На площі відразу запанувала мертва, насторожена тиша. Сяйво золотих пагонів на плечах військового засліпило публіку якоюсь магічною силою. Крім того, зовнішній вигляд його наганяв на публіку якийсь затаєний страх. На ремінці звисав з правого боку в дерев'яному кобурі великий німецький „Мавзер“. З лівого боку висіла шкіряна торба. На грудях теліпався великий військовий далековид. Маса людю різної національності чекала від нього розв'язки своєї долі. Що то він скаже?

Повернувши голову ліворуч, потім праворуч, військовий окинув своїм гострим поглядом публіку. Без жодної передмови чи вступу він нагло почав:

— Я — генерал-майор Ніконов. У цей спішний час я зібрав тут вас не для мітингів, а оголосити накази воєнного часу. Усі мої розпорядження — для вас закон. Ото ж слухайте: поляки, литовці, лотиські, французи розходьтесь додому до своїх країн. „Рускіє“ (так назвав він українців і білорусів), які хворі, старі й жінки з дітьми валишаються в цьому таборі до окремого розпорядження, а потім будуть гнати на „родіну“ худобу (коні, рогатий скот, вівці). Решта „рускіє“ зараз формуються у відділи й сьогодні ж відправляються на штурм Берліну. І штурмувати так, як ми б'ємо фашистів від самого Сталінграду до столиці Німеччини. Допомогали Гітлерові, тепер змийте своєю брудною кров'ю ту провину. Виправдайте себе перед „отчізной“ хоробрим штурмом на фашистів у Берліні. Виб'єте фашистів, — ви одноразово струсите з себе німецьку заразу. А зараз усі „рускіє“ чоловіки відійти в лівий бік.

Як нагло почав, так раптово й закінчив свою промову генерал-майор. Зіскочивши з стола, він щось сказав підвладним своїм офіцерам, які відразу стали з публіки відбирати в окрему групу українців і білорусів.

У натовпі людей відчувалася тривога, замішання, рух. Складалося враження, що ця маса людей знаходилася в становищі худоби, що її загнано в глухий кут, з якого вихід був тільки в одному напрямку — на явний убій, в м'ясорубку. А советчики, відібравши до трьох сот чоловіків, подали команду й погнали їх з табору в напрямку Берліну „виправдовувати“ себе

Невідомо було, чи залишився хто з них живий після того штурму. Але певніше те, що яка доля українців стрінула на Дніпрі, така ж і під Берліном. Із тих старих та німецьких, що залишилися в таборі, лиш окремим одиницям удалося з великим ризиком для життя вирватися на Захід. А тих нещасних, яким приречено було гнати пішки тисячі кілометрів худобу з Німеччини на „родіну“, якщо не стрінула їх смерть від виснаження в далекій дорозі, то певно на „широких пространствах родіни своєї“.

Такі методи масового „виправданого“ вбивства українців застосовувала Москва під час другої світової війни. Свідками ж тих кривавих подій є лише ті, яким доля судила вирватися у вільний світ і сповістити його про жахливі вбивства українців московським окупантом.

„Родіна“ жде

(Спогад з часів примусової репатріації)*

Щоб знищити явних свідків кривавого режиму, советські людологи застосовували по війні різні методи для знищення цих утікачів із советського „раю“. Коли в перші часи після договору в Ялті советчиком було ще вільно полювати за своїми жертвами на окупованих американцями та англійцями територіях Німеччини й Австрії, то пізніше ця можливість для них зникла. Але від свого прагнення — знищити свідків кривавого більшовицького терору, які знаходяться у вільному світі, советчики не відмовилися. Ще не так давно вони утворили в східній частині Берліну „Комітет за повернення на родину“.

Засобами фальшивої пропаганди й приманливих обіцянок „комітет“ з усіх сил намагається заманути в свої смертельні тенети навіні несвідомі елементи.

Усі засоби добрі, що виправдують мету. Так і советчики: заснували ще одну отруйну павутину, в яку намагаються заплутати випадкову жертву. Того, хто побачив інше життя поза залізною заслоною, Москва прагне знищити. Комітетчики „за повернення“ навіть добре не зашифрували своєї мети, пропагуючи: „На родині і умереть легко“. Це є подібне їхній пісні, де вони стверджують: „Сібірсь вєдь тоже руская зємля“.

Про те, як „обітателі етой необ'ятной сибірской землі“ приймали (й прийняли б) нас, я і розповім спогад мого знайомого Клименка Панаса.

* * *

У першій половині вересня минає рівно десять років, як трапилася зі мною ця неприємна історія, при згадці якої ще й тепер у мене поза шкірою пробігають мурашки.

Працював я у німця на фармі в англійській зоні недалеко міста Нінбург. Довідавшись, що советчики вільно їздять по цій території та насильно хватають на „родіну“ людей, я дуже стурбувався за власну долю. Щоб урятувати своє життя, вирішив залишити працю на фармі й виїхати до табору неповоротців, що знаходився в місті Делменгорст, недалеко Бремену. Я домовився зі своїм знайомим Ткаченком Олександром, щоб його брат-шофер Петро Ткаченко у визначений день

*) У зв'язку з тим, що персонажі цього спогаду перебувають у вільному світі, а їх родини залишилися на батьківщині, прізвища їх тут прибрані.

приїхав автомашиною до ферми й забрав мене з речами до табору в Делменгорст, де було значно безпечніше. Про своє хвилювання й намір я розповів ще двом знайомим руським, які працювали на сусідній фермі і з якими майже щодня я зустрічався. Пізніше виявилося, що мої знайомі-москалі зголосилися повертатися на „родину“ і, прислуговуючись своїм братам, сповістили советчикам мою адресу й про мій плян виїзду з ферми.

У визначений день, коли я очікував Петра Ткаченка, до ферми підїхало авто, якому я й вийшов назустріч. Але яке велике почуття переляку охопило мене, коли замість Петра, з авта вийшли у військовій уніформі три советчики. Морозом обсіпало все моє тіло, руки й ноги ніби спаралізувало. Втікати вже не було куди. Нічого не питаючи, мене схватили за руки і вкинули до авта. Певно мої знайомі русаки добре їм описали мій зовнішній вигляд. А в той саме час, коли мене тручали до машини, до мене поспішав велосипедом Олександр Ткаченко, щоб сповістити мене, що його брат заїде на ферму за дві години пізніше. Уздрівши мене в оточенні советчиків, Ткаченко кинув на шляху свій велосипед і щосили став утікати через городи. Побачивши втікача, два людолови миттю кинулися за ним. Лейтенант залишився вартувати мене. За деякий час советчики вели зі зв'язаними ремінем руками Ткаченка й штовхнули його з силою до мене.

Нас привезли до советського табору (біля міста Нінбург), який був розташований у лісі. Народу різної національності і віку було тут скупчено до 25 тисяч. Більшість із них добровільно прибула сюди, щоб скоріше виїхати за колючі дроти „широкої страни родної“, а частину спіймали людолови й силою зброї примушували чекати на чергові транспорти в східньому напрямку. Сваюля і розперзаність советчиків у таборі не мали меж. Частину спійманих жертв озвірілі московські садисти закатовували тут же, в таборі й закопували в лісі, замітаючи за собою сліди. Представники окупаційної влади не мали тут жодної контролю над вчинками знахабнелих душогубів. У цей табір смерти привезли й мене з Ткаченком.

Коли авто зупинилося біля дверей одного таборового будинку, лейтенант вискочив з машини й зник за дверима. За кілька хвилин він появився знову на порозі й подав нашим „тілохранителям“ знак рукою, щоб вели нас до середини. У груди ніби хто наклав льоду, як підходили ми до дверей того будинку. Нас завели в кімнату, за столом якої, виблискуючи погонами, сиділа потвора в чині капітана. Коли тільки ми стали серед кімнати, як ця тварина в людській подобі, з налитими кров'ю очима, як у хижака, раптом накинувся на Ткаченка. Не стримуючи руки бив револьвером по голові, по плечах, по спині, незважаючи на несамовиті крики своєї жертви. Лейтенант із другого боку кулаком допомагав своєму начальству. А коли Ткаченко, залитися кров'ю, звалився на підлогу, капітан бив чобітьми в голову, в груди, в живіт. Жертва вже не кричала, а стогнала й корчилася на підлозі.

Чекаючи такого самого собі, я почував себе напів мертвим, все в мене в середині помліло.

Відсапнувши повітря, капітан раптом покинув бити Ткаченка. Повернувши спітніле лице в мій бік, наказав:

— Сідай! — і сам уместився на стільчику, заглядаючи в мій військовий білет, що я мав його ще з дому.

Чи то він знесилився над моїм колегою, чи моя велетенська постать відстрашувала капітана, що він зразу почав зі мною справу з допиту. Хоча в моїй воєнній книжці було моє прізвище, вік і домашня адреса, але він ще усно запитав про це саме мене, списуючи мої відповіді. Коли довідався від мене, що дома в мене лишилася дружина, дорослий син і дочка, він по-гадючому засичав:

— Жінка вдома витрачала останні копійки на розгром фашистів, платячи держподатки, а ти, уникаючи війни, прислужувався ворогові, працюючи на зміцнення обороноспроможности на його території. Можливо, твій син за хоробрість і відвагу в боротьбі з фашистами має всі груди у вітчизняних почотних орденах, а батько загруз у пригноблений воюючий ворога.

Потім, почервонівши по вуха, встав із стільця і, спершись руками на стіл, перегнувся в поясниці в мій бік і по-звірячому заревів:

— Українські націоналісти! Зрадники! Бандити! Продали нашу батьківщину! Мільйони народу загинуло через вас, а тепер хочете втікати від нас?! Нікуди від нас не втічете! На дні моря ми вас знайдемо!..

Але йому мову перебив лейтенант:

— Не будемо з націоналістами довго возитися. Я пошлю в ліс людей, щоб викопали яму, і постріляємо цю підлоту.

— Замкнути їх у підвал, а завтра вони й самі для себе зуміють викопати яму.

Нас відвели й замкнули в підвал, який знаходився під приміщенням кухні. Було нас тільки два. Попід стінами стояло чотири залізні ліжка, посередині стояв стіл і кілька стільців. Замість вікна була в стіні діра, закрита зверху важкою чавунною решіткою, яка була замкнена зверху двома ланцюгами, зацементованими в мурі.

Наша зустріч із звіроподібними советчиками нічого доброго для нас не віщувала. Ми прийшли до рішення: або негайна смерть або воля. Стали ходити по підвалі, обмацуючи все навколо. На наше щастя я знайшов кусок залізної труби, який лежав у куті за ліжком.

Була приблизно одинадцята година ночі, коли я став пробувати розгинати кільце ланцюга.

Заклавши трубу в кільце, я став тиснути догори, уперши короткий кусок труби в мур. Проба вдалася добре, бо при незначній затраті сили кінець ланцюга витягся з муру. З другим ланцюгом прийшлося довго попрацювати, але й він піддався. Я став на підвіконня і спробував плечима піднімати плиту. Декілька моїх зусиль, і плита відкри-

лася. А за хвильку часу дерева лісу проковтнули нас. Смертельний переляк важким камінням зсунувся з грудей. Промінням ясної зірки заіскрилась спіймана воля в наших серцях.

І ось ще й тепер — у десяту річницю від часу примусової репатріації — я чую з етеру звернення людоловів до українців, що перебувають за межами рідної землі:

„Повертайтеся на родину: вона вас жде. Вона вам усе прощає. На „родіне“ і вмерти легко“.

Але мені зміст тих слів цілком зрозумілий: повертайтеся вмирати. Ям не будете копати самі, бо вони заготовлені для вас руками ваших же поневолених братів.

Василь відвідав „родіну“

3 переживань вояки-полоненого

Липневий ранок 1945 року. Сонце виповзло понад пощерблені війною дахи німецького міста Пірмазенс, і ніби оглядало, чи все на місці. Від закінчення останніх бомбардувань Пірмазенс лежав у руїнах, і жодних змін у ньому цього ранку не було. Жахливий гураган війни чорною пеленою смерті пролетів понад місто, і в ньому запанувала мертва тиша. Стояли мовчазно сірі корпуси вцілілих фабрик та заводів, завмер жвавий рух по вулицях, що були завалені цеглою. Чорними отворами вікон дивилися на вулиці мешкальні доми, що стовбичили після пожарищ, як кістяки, наводячи своїм виглядом на вцілілих мешканців страх недавнього минулого.

Але не все місто нагадувало велетенського зраненого звіря, що лежав, конаючи.

У таборі військовополонених „остівців“ цього соняшного ранку відбувався жвавий рух. До табору під'їжджали вантажні авта і зупинялися. Американські старшини подавали якісь накази своїм воякам, які були заклопотані роботою біля машин, то з рушницями поспішно забігали в приміщення табору. У таборі теж ніхто не спав: полонені вкладали своє лахміття в саморобні з фанери валізки й виносили вантажити на авта.

Василь і Фріда

Василь Підгурний не мав багато клопоту з своїми речами. Одна валізка — то було все його майно за роки полону й праці в Німеччині. Замкнувши замок, кинув ключ до кишені, поставив у авто валізку, на яку й сам уместився, а спогади роєм охопили його голову. Згадав взуттєву фабрику в Пірмазенсі, де працював, голодував, терпів наругу і знущання „юберменшів“. Не жаль було з ними розлучатися і втікати світ-за-очі від них.

Але в грудях щось скребло, наче він сам собі наступив на серце.

Не всі німці робили йому кривду. Згадав німку Фріду, з лагідних очей якої світився шматочок українського блакитного неба. Та блакить очей полонила його, він увесь тонує, розставав у ній. Робила Фріда разом із ним на взуттєвій. Чи жаль до людини, чи любов схилила її до Василя. Кожного дня біля свого робочого місця Василь

знаходив „бутерброди“, загорнені в папір. Тільки Фріда врятувала його від голодової смерти. А зараз так раптом усе склалося, що не прощавшись з нею, мусив їхати в Гамбург для відправки на „родину“.

Незважаючи на гарний соняшний ранок, перспективи були туманні, як осінні далі, а сучасні події гнітили його. Піддавшись загальному настроєві, поплив з масовою течією, що несла його до рідної оселі, батька, матері, сестри, а чи може в якусь неволю — гіршу за німецький полон. „Що громаді, те й бабі“ — згадав рідне прислів'я і здався на Божу волю.

В дорозі на Схід

Пролунала команда страшини, і колона навантажених авт рушила з табору. Рух машин, звуки сирен на деякий час вигнали з голови згадки про Фріду. Перед його очима слалася нова далека дорога до зустрічі з своїми рідними, яких не бачив роками і з якими не листувався. Згадав про батька, матір, і щось тепле розлилося в грудях від тої згадки. Певно, давно його вважають покійником, а тут він так раптом стане перед їх очі. Від згадки дві сльози мимо волі випали з очей і горохом упали на штани.

У Гамбург привезли поворотців просто на залізничну станцію і завантажили в поїзд, що спеціально для них був приготований. Дехто з полонених ще напередодні відправки повтікали з табору й розійшлися по Німеччині малими групами. Василь утікати не думав, бо туга за своїм краєм і родиною перебороли страх і небезпеку невідомого майбутнього.

Коли поїзд рушив на схід, поміж поворотцями почалися жваві розмови.

„Батько ж Сталін сказав тримати останній набій для себе, а в полон не здаватися. Чи ж хіба він забув свої слова, не помститься на нас за невиконання його наказу?“ — повисло запитанням в вагоні над головами приречених.

„Певно, що не забув, бо коли полонені інших країн одержували допомогу з червоного хреста, то нам советська влада фігу з маком дала, бо ж Сталін сказав, що його полонених ніде немає“ — potwierдив хтось інший, що сидів у кутку вагона, випускаючи через ніс хмару тютюнового диму.

„Усе це було, але відійшло в минуле. Війна скінчилася і разом із нею прийшов кінець тим наказам. Нічого нам боятися не треба: родина нам усе простила. Це ворожа пропаганда — залякувати нас до повороту на родину. Чесним трудом на благо родини ми виправдаємо свою провину“, — заспокоював інших колишній советський старшина, жуючи американську гуму.

На тему покарання велася між поворотцями розмова по всіх вагонах ешелону. Щоб надати своєму виглядові советського змісту та закраски, багато полонених десь відшукали червоні зірки, інші самі

зробили з червоної тканини й поначіплювали їх на вилоги своїх жакетів або на кашкети. Під керівництвом колишніх комісарів прикріпляли до лозин червоні шмати і вистромяли їх з вікон вагонів.

„Настречу родині“

Ешелон набрав якогось парадного вигляду, але в серцях поворотців був прихований смертельний страх перед новим майбутнім, що чекало на них, хоч назовні ніхто того нічим не виявляв. Навпаки, щоб більше прислужитися своїм хлібодавцям, до яких поверталися, щоб зафарбувати в червоний колір своє сумління, колишні комісари навіть зорганізували в дорозі ешелону стінгазету під назвою „Навстречу родині“. Комісари везли в своїх кишенях списки „ненадійного“ елемента з особистими характеристиками. Усе це робилося ними ще перед від'їздом і в дорозі, щоб ще заздалегідь підготувати матеріяли на право свого особистого виправдання перед акулами советської родини.

Ці хижакі з пощербленими полоном зубами хотіли викупити своє жалюгідне животіння смертю сотень інших, на яких вишукували плямуючі обвинувачення, що хтось щось погане колись сказав на адресу советської влади.

„Фашистські собаки!“

На станції Лінц поїзд зупинився. До вагонів підійшли озброєні автоматами советчики й наказали всім із речами виходити з поїзду. Коли всі поворотці були вилаштовані рядами вздовж ешелону, советські старшини стали проходити й робити поверховий огляд.

„Хто тобі, зраднику, дозволив носити „красноармейскую звезду?“ — люто накинувся старшина на одного полоненого і, взявши поміж пальці зірку, рвонув так, що разом із зіркою вирвав шматок жакета. Полонений проковтнув слину, що набігла в роті, нічого не відповів і дивився вниз на носки своїх черевиків, ніби хлопчина, вліяманий на шкоді. Старшини йшли перед рядами, зриваючи зірки, червоні стрічки та інші советські відзнаки, що їх дехто мав.

„Ми кров свою проливали на фронтах відчизняної війни, а ви, зрадники, ховалися по затинках та працювали на німецьких фашистів, допомагаючи їм у боротьбі проти советської родини, а тепер зраду родині прикриваєте советською зіркою?! Фашистські собаки!“ — з піною на губах кричав советський старшина.

Врешті впала команда стати по чотири, взяти валізки і... кроком руш.

Ця коротка промова гнітюче приголомшила поворотців. Почували себе розчавленими, знищеними. Від такої зустрічі „родині“ настрій у всіх упав. Навіть комісари зі списками в кишенях втратили веселий вираз своїх облич і з устромленим в землю поглядом мар-

шували в колонах. Згадали про американців. Ці хоч автами підвозили до станції, а „свої“ пішки, як отару, женуть. Хто мав дві валізки, одну залишив на дорозі, а другу клав на плече й під непосильною вагою ледве волікся за другими в колоні. Жалюгідне харчування в німецькому полоні забрало молоді сили. Лише за короткий час американської окупації полонені трохи віджилися, одержуючи калорійні пайки.

За колючими дротами

Дорога до табору була далека. Щоб не мучити себе, багато покидало геть усі свої речі. Позаду колони їхало вантажне советське авто й підбирало всі ті залишені речі, які до їх власників ніколи вже не вернулися.

Валізка Василя була легка, і він про неї не думав, а знову чомусь згадав за Фріду, і невимовний жаль стиснув його серце. Перший зустрічний холодний подув вітру „родіни“ заморожував і його надії на зустріч із своїми рідними. Коли побачив навколо табору колючі дроти, за які заводили поворотців, Василь відчув гострий біль у грудях. За німців сидів за дротами, „родіна“ знову запроторила за колючі дроти. Це така зустріч „своїх братів“. Німці були вороги, „свої“ — вороги, а де ж таки наш справжній нарід, що не карає, а приймає, як сім'янина?

У таборі не було ні ліжок, ні постелі. Так на підлозі й розташувалися полонені. На вечерю дали якийсь смердючий капустак і по малому куснику чорного хліба. Це було все. Вечеряючи, згадали поворотці білий американський хліб, консерви, шоколяду. Розмови не в'язалися, тільки нижче опускалися голови, а очі уникали зустрічі з іншими очима. Василь прослав під себе жакет, під голову поклав рушничок і так заснув.

На допиті

Ніч пройшла спокійно. Другого ранку після голодного сніданку почався допит поворотців. Три старшини в уніформі МВД допитували Василя: в якій частині служив, прізвище полковника, де попав у полон, де жив і що робив у Німеччині, про соцпоходження і багато інших питань. Коли дозволено було виходити, Василь був увесь мокрий від холодного поту.

Три доби робили допити полоненим. Частина допитуваних десь зовсім зникла, частина попала в окремий ізолятор, а Василя з групою інших забирали кожного дня на розбирання (демонтаж) машин на німецьких фабриках і заводах. Частини машин вантажили на авта і відвозили на залізничну станцію для відправки на схід.

Життя в таборі було під озброєною охороною, до роботи гнали пішки під охороною, на праці також під охороною озброєних наглядачів. Шість днів на тиждень праця, а кожної неділі військова муштра.

Німці роботою та голодом не доконали мене, дякуючи Фреді, то ці „брати“ вже доконають, — думав Василь, втративши всяку надію на життя.

„Зрадників не лікують“

Таємно кружляли в таборі чутки, що частину полонених під кличкою буржуазних націоналістів та фашистів постріляно. Ночами вивозили десь за місто. Бувші комісари виправдовували свою провину перед „родиною“. Від виснаження в праці та від голоду почали поворотці вмирати. Ніякої медичної допомоги не було. Зрадників не лікують. Василь чув, що були окремі випадки втечі полонених. Сам на це не ризикував, бо не бачив можливості здійснити такий плян.

Усю зиму тяжко працював Василь при розмонтовуванні німецьких фабрик. Холод, голод, нуджа, бруд надзвичайно дошкуляли. Сам не вірив, як могло триматися життя в його виснаженому тілі. А воно животіло, тліло, як та іскра, в купі перегорілого попелу.

На рідній землі

У квітні 1946 року пройшла чутка, що поїдуть додому. Одні вірили їй, інші вважали, що це брехня, пущена навмисне, щоб краще працювали. Але одного вечора старшина оголосив приготуватися всім для відправки додому. Було багато розмов, майже ніхто не спав усю ніч. Василь силою вдіганяв думки від рідної оселі та рідних, але не міг заснути. Так, не спавши, і ранку діждався.

Вилаштувавши по чотири в ряд, пішки погналі поворотців до залізничної станції. Жодної валізки ніхто вже не мав. Але настрої поворотців був веселий. На цей раз завантажили в пасажирський поїзд. На станції видали трохи харчів на дорогу, і поїзд від'їхав. Весело стукотіли колеса на стиках рейок, а з вагонів неслася пісня, наче повисла в повітрі позаду поїзду, і з клубами сірого диму з паровоза припадала до землі, танула і зникала в спустошених війною полях Німеччини.

Не спавши всю минулу ніч, під заколихування вагона Василь міцно заснув. Прокинувся від міцного поштовху в його стегно. Своїм кулаком його сусід сповіщав, що вже їдуть землями Галичини, а скоро будуть і дома.

На станції Кам'янець-Подільський Василь вийшов із вагона. Ні автобусів ні таксі ніде не було видно, і він знайомою дорогою пішки пішов до рідного села Думанів Орининського району. Щось приємне, переплітаючися з навколишнім неприємним, лоскотало в нього коло серця. Там у яру маленька річечка Смотрич розділяє його село на дві частини. У знайомому вишняку під гіркою і його біленька хатина гостинно чекає на нього. Скоріше б, швидше б до неї! Напружував ноги і не йшов, а майже біг.

Село — попелище

Дійшов над яр — село, як на долоні. Лише виглядало якось до невпізнання. Хати стояли зрідка, більше чорніли латками попелища. Наглядів і свій вишняк, хати не було. Побіг просто на вишняк, у якому під гіркою запримітив двері, до яких і порямував. Постукав. У землянці щось зашаруділо, щось упало, простогнало, а потім зі скрипом прочинилися двері, на порозі яких стояв кістяк, обтягнутий жовтою шкірою.

„Маріє, сестро, це ти?“ — закричав у розпачі й упав у обійми. „Що з тобою сталося? Де ж батько, мати?“ — як з мішка засипав питаннями, коли зайшов у землянку.

Від радощів та від плачу Марія не могла спершу ні слова промовити. Щось у грудях здавило й мову відібрало. Заспокоївшись трохи, ледве промовила:

„Василечку, братіку рідненький, звідки ти взявся? Я давно вважала тебе за покійника“.

Розповіла, що під час боїв із німцями, які відступали, згоріло село і їхня хата. Прийшли червоні й забрали всіх чоловіків на фронт. У 1944 р. під Берліном забито й їх батька. Вона з матір'ю викопали під гіркою землянку. Але мати не перенесла втрати нашого батька й сина й весною 1945 р. померла на атаку серця. „Тут тепер голод, як то було в 1933 році. Чоловіків на війні побили та покалічили, а жінок та дітей голодом знищують. Усе їстівне, що мали, пограбили німці та москалі. Тепер у хаті кусника хліба не маємо. Картопля мене тільки й тримає на білому світі, а то давно була б уже разом із нашими батьками“.

Марія поставила перед братом картоплю, а сусідка, що нагодилася в ту пору до землянки, принесла мисочку квашеної капусти. Переживши таборове життя, Василеві такий обід смакував надзвичайно.

Голод і допити

Цілий місяць прожив Василь у темній вогкій землянці разом із сестрою. Живилися однією лише картоплею. Ходив до району, щоб приписатися на військовий облік. Поставилися до нього з недовір'ям і вороже. Повторилася там та ж сама процедура заповнювання анкети, що робилося і в советському таборі. Як скінчилися допити та записи, почував себе на лаві підсудного. Тільки й того, що не замкнули, сказали іти. Хоч руки й не були зв'язані, але серце було скуте в залізні ланцюги. З тягарем у грудях повернувся до землянки.

Запаси картоплі доходили до кінця. Кістява рука голодної смерті тягнулася до землянки Марії.

„У Москві є наш український хліб, картопля, м'ясо й сало; там його треба шукати“, — сказав Василь до сестри. „Туди наші люди їдуть за своїм хлібом, рятуючися від голодної смерті. На рідній

землі — смерть, на землі ворога можна врятувати ще своє життя. Поїду і я в Московщину. Можливо, там знайду працю, щось зароблю і тобі, Маріє, пришло допомогу. Іншого виходу нам немає“.

Сестра не перечила братові.

Другого дня, взявши в торбину кілька картоплин, Василь попрощався з сестрою і пішов до станції Кам'янець-Подільський. Не мав жодного шеляга в кишені, але думав якимось „зайцем“ доїхати до тої країни, де люди не знають, що це є голод. У обідню пору прибув до станції. Про квиток не думав, а присів на лавці і спостерігав за рухом людей та поїздів. Запримітив, що на запасних коліях їдять товарний поїзд то вперед, то назад. Шугнула думка, дістатися на той поїзд. Зустрівши одного залізничника Василь запитав:

— Куди цей поїзд має їхати, прошу вас?

— Цей поїзд формується для далекого слідування, — відповів той і подався геть.

У поїзді „далекого слідування“

„Оце мені такого й потрібно“, — подумав Василь і попростував до вагонів. Вибравши зручний момент, коли поїзд зупинився, прочинив двері, скочив до середини й щільно засунув двері за собою. Вагон був порожній, на підлозі валялися стружки та солома, що залишилися від опакування. Вибравши місце в кутку, положив біля себе торбину й сів, спершися спиною в стіну. Поїзд їздив сюди й туди, грюкав буферами, зупинявся, то знову рушав. Така їзда нервувала Василя. Нарешті поїзд зупинився і довго стояв. Хтось ходив попри кожного вагона і стукав молотком по колесах. Нарешті й це притихло. Здавалося знову довго стояв. Потім пролунав довгий гудок паровоза, і поїзд поїхав у одному напрямку. На серці Василеві стало веселіше, нерви відпружилися, бо пляни його склалися на добре. Під заколихування вагона міцно заснув.

Прокинувся після сильного поштовху вагонів, коли поїзд зупинився. Хотів подивитися у віконце, але воно було високо. Через маленькі віконця знадвору заглянула ніч, освітлена електричними лампами якоїсь станції. Де саме став поїзд, Василь не знав. Відчувши в шлункові дошкульний голод, дістав з торбини картоплю і, почитивши, почав їсти. Дошкуляла жадоба пити, але води не було, не догадався взяти з собою. Десять здалека хтось перекликався, але розібрати не можна було.

Поїзд знову рушив. Василь ліг на підлогу і думав про незнайому Москву, працю й добрі харчі. У вікна поволі продирався світанок, пізніше влилися до середини перші промені сходячого сонця. У вагоні стало видно, і Василь не почував себе таким відтятим від світу, як було в темряві.

Поїзд зупинявся дуже рідко. Настала знову ніч і знову ранок. Торбина була вже порожня, спрага дошкуляла Василеві більше за

голод. При першій зупинці вирішив вийти з вагону. Хоч і не в самій Москві, то бодай на московській землі, де можна буде роздобути щось поїсти, а головне — напиться води вволю.

Щаслива несподіванка

Коли поїзд зупинився, Василь вибрав момент, коли поблизу вагона не було людей, прочинив двері і скочив на землю. Перейшовши кілька колій, повернув у сторону станції та розшукував води. Недалеко станції побачив кран для питтєвої води, біля якого з пляшками стояло кілька жінок.

Підійшов і став у чергу. Коли передня жінка наповнила свою склянку і хотіла відійти, Василь звернувся до неї, щоб дозволила покористуватися її склянкою. Жінка обернулася і не розуміла, що цей чоловік хоче. Василь показав на склянку. Жінка догадалася і подала. Випив ту, налив ще, потім ще одну. З великими очима від здивування дивилася жінка на чоловіка, що так жадібно припадав до води. Щось запитала, але Василь не розумів того питання. Його дуже здивувало, що чує не московську мову, але якусь чудернацьку слов'янську. Завченою добре німецькою мовою запитав, як зветься це місто.

„Прага“, — була відповідь.

Подякував німецькою мовою за склянку і отетеревів. Що ж тепер робити? Замість Москви заїхав у Чехословаччину. Повертатися назад? Не добре. Зловлять, скажуть, втікав на Захід до фашистів і зашлють туди, де Макар телят не пасе. Сестри вже йому однаково не бачити, чи повертатися, а чи залишатися десь тут. Вирішив іти на зустріч новій долі. Безпечніше жити серед чужого народу, як під постійним страхом за своє життя поневірятися в поневоленій батьківщині під смертельною опікою „старшого брата“.

Поївши вдоволь картоплі в своїй батьківщині, твердим кроком рушив Василь у напрямку німецького міста Пірмазенс.

Спогад Ф а у с т а К у д р и к а

Великоднє яйце

Голодний Великдень 1933 пам'ятного року. Україна корчилася і вмирала в муках жажливого голоду, штучно створеного окупантами.

Опухле, конаючи з голоду село Л. на Київщині відзначало перший день Великодня інакше, як це було в попередніх роках. Ті, кого кістлява московська рука голоду притиснула до ліжка, зовсім ніяк не ругували ні на свято, ні на оточуюче життя. Вони до всього були байдужі і з дня-на-день чекали на свій кінець. Але були й такі, що трималися краще й могли ще ходити. Переважну більшість таких становили жінки, які чомусь виживали краще. Ні страхіття голоду, ні шал смерти, що лютувала навколо, не вбили в них віри в Бога. Хто що мав, готував і ніс на освячення до церкви. Одна молодиця несла затриманих до цього дня десятків печених картоплин, друга — пару варених цукрових буряків, інша — кусень макухи. Траплялися дуже рідкі випадки, що можна було побачити якийсь сурогат хлібини. Які були „паски“, такий був і настрій людей, що принесли святити ті „паски“. Сіре ранкове небо впливало гнітючо ще більше на пригноблений настрій напівживих тіней-людей.

Прийшла до церкви й Демидиха. Помолитися прийшла. Не принесла з собою нічого для освячення, бо нічого й не мала. Але на всякий випадок всунула до кишені невеличку порожню торбинку. Може хтось щось дасть . . .

Коли кінчалася освячення, Демидиха стала біля церковної брами. Стара, згорблена, знесилена від голоду оперлася плечима до брами й понуро дивилася в землю. Соромно було очі звести на людей . . . Соромно . . . Хоч сама не винна в тому, а соромно. Мала господарство, достаток. А прийшла люта дика орда з Москви, все пограбувала, господарку зруйнувала й з насидженого місця, як собаку, вигнала геть. Тепер у одній вдови знайшла тимчасовий притулок. Сама була господинею, а тепер стала жебрачкою, прохачкою. Від цієї думки Демидисі було соромно. Але пекуче відчуття голоду перемогло гірке почуття сорому. Потупленим у землю поглядом стояла нерухомо, чекаючи на людську милість.

Коли скінчилося посвячення і люди проходили крізь браму, Демидиха не підводила погляду очей. Побачила лише перед своїми очима протягнуту до неї руку, в якій лежало біле куряче яйце. Взяла це яйце і піднесла свій погляд, щоб узріти жертводавця, але побачила лише спину якоїсь молодиці, що виходила на майдан. Не пізнала.

Заховала яйце до кишені, подумала, де могло взятися на селі

яйце? У кого могла в цей жахливий час залишитися курка. Усі собаки, коти, дохлі коні були з'їдені геть! Не вірилося Демидисі. Ще раз витягла з кишені, обертала на всі боки, оглядала — яйце. Справжнє куряче яйце. Запевнившись у правдивості, як найдорожчий скарб, поклала знову до кишені й прикрила торбинкою.

Тіні людей розстали в сірій млі Великоднього ранку. Село знову огорнула тиша й безвиглядність. З єдиним яйцем пішла Демидиха до чужої хати — свого тимчасового притулку. Відчинила двері. Хата була порожня, як було порожнє навколишнє життя. Не замикала господиня хати, бо віяло в ній пустою й голодним подихом смерті. Ця смерть встигла забрати в неї чоловіка й двох дітей-хлопчиків. Залишилася з восьмирічною дівчинкою. Тепер, у день Великодня, пішла десь роздобути поживи, щоб надалі протягнути дні свого голодного відчаю.

Роззувшись, Демидиха сіла на припічку, дістала з кишені яйце і ще розглядала його. Потім поклала яйце собі в пазуху. Погляд її упав на діру в дощці, з якої випав сук. Так і життя її випаде одного дня, — подумала.

Безвиглядна самотність і сум огорнули її. Згадала Великодні свята минулих років, коли ще на столі був повний достаток свяченої поживи, коли овіяні святою радістю обличчя великої родини сповнювали радістю її материнське серце. Але з великої родини загубилися десь у широкому світі дві дочки. З чотирьох синів зостався лише єдиний наймолодший. Діти загинули. Одного сина замордували у в'язниці, інших двох убили голодом. Великодня не діждали. . . А вона, як тінь великої колись родини, ще сновігає на цім білїм світі. Дай же, Боже, побачити хоч ще раз мого єдиного сина, а потім уже легше й смерть прийняти!

Згасаючий погляд очей, в яких світилася безвиглядність і голодний відчай, звернула на зігнуту під тягарем хреста на стіні постать Спасителя в терновім колючім вінку на голові. Її попелясті, схожі на печену картоплину губи, набожно шепотіли:

— Христе! Сину Божий! Прийняв ти страшні муки задля спасіння людей! Рятуй нас! . . Не дай загинути повільною жахливою смертю голоду! . . Диявол у людському образі зруйнував нашу країну, пограбив наш хліб, наші пожитки . . . Рятуй нас, Христе, від голодної напасти! Дай мені сили дожити тої хвилини, щоб могла я хоч ще раз глянути єдиному синові в очі! . .

Рипнули двері й у мертвій тиші хати пролунало:

— Христос воскрес, мамо!

Нестримним потоком ринули сльози з очей матері. Пізнала знайомий голос сина. Останні сили покинули її, і не могла підвестися з припічка. Усією постаттю похилилася, як лоза під подувом вітру, до сина й промовила:

— Воістину воскрес, сину!

Упали в обійми. Змішані сльози омивали обличчя матері й сина.

Хоч син учителював у сусідньому селі сім кілометрів від матері, але не можна було йому відкрито відвідувати рідну неньку, яка з ганебною плямою „куркульки“ трагічно змагалася з голодною смертю. Ішов до матері не шляхом, а як злодій, навпростки полями, щоб нікого не стрінати. З колгоспу давали йому на місяць пуд відвійків з проса, як пайок службовцеві, який мусів власними руками молоти на жорнах, як людина, що жила за кам'яної доби. Не пересівав і спік з того кілька коржів. Тепер на свято Великодня приніс два коржі своїй матері, щоб мала чим розговорітися.

Узявши в руки коржі, мати поцілувала їх і довго-довго тримала біля свого обличчя, вдихаючи живодайні їх пахощі. А коржі пахли степом, чорним масним чорноземом, ласкавим літнім сонцем. Ще поцілунок вітру не зійшов з них. Пшоно! . . . Це ж не стара пліснява макуха і не мука з кори, а таки справжнє пшоно, що своїми оп'янюючими пахощами так приємно лоскоче в ніздрях. Не знала з радощів, де подіти їх. Заховала спершу на припічку під подушкою, ніби боялася, щоб хтось не видер їх у неї. Потім дістала знову й положила собі на колінах. Не квапилася їсти, ніби одним поглядом на них була сита. Заспокоївшись, пригадала про яйце. Заіскрилися очі, коли витягала з пазухи яйце. Має й вона чим у цей голодний Великдень погостити сина. Без жодного вагання дала синові яйце.

Очі сина поширилися, і він запитав:

— Мамо! Де ви взяли те яйце? Та ж на селі немає жодної курки. Кору з дерев пухлі люди поздирали та поїли, а кажете яйце . . . То ви, певно, пожартували й дали мені якесь штучне?

— Бери, сину, та їж. То справжнє яйце.

Ніяково було синові забирати в матері єдину її поживу, але здивованість і цікавість перемогли. Побив, обчистив від шкаралупи . . . яйце. Справжнісіньке варене яйце . . . Розрізав пополам, дав половину матері, а другою розговлявся сам.

Мати вломила коржа, їла з яйцем. Син розжовував, намагався ковтати, а воно чомусь застрявало в горлі, давило, не міг ковтати. У грудях стиснуло, до горла підкотилася гіркота.

Мати! . . . Старя, виснажена, напівжива, конаюча з голоду, але до останньої хвилини свого життя — мати. У найкритичніші моменти життя серце матері не згасало любов'ю до рідної дитини. Загроза голодної смерті ще більше підсилювала ту любов. Без жодної затримки, без усякого вагання вона — мати . . . голодна мати віддала все, що мала, увесь свій найкоштовніший скарб — порятунок свого життя — єдине подароване їй яйце, своєму синові.

Такими матерями багата наша земля. Ні дикий терор, ні тортури ворога-окупанта не вбили нашої матері. У найжахливіші, найчорніші, найтрагічніші часи голоду в Україні християнська мораль нашого народу стояла вище понад голод і смерть. Мати-українка відриває від голодних ротів своїх умираючих дітей яйце і в день Великодня жертвенно дарує його такій же обездоленій голодній жінці-матері.

Московські колядники

— Нова радість стала, яка не бувала, — захоплено колядувала Білик Марія, готуючи страви на сьогоднішній Свят-Вечір.

Дзвінкий дискант її голосу сповнював хату, бився вільною хвилею в шиби вікон і луною котився далеко поза межі її подвір'я.

Навіть сусідка Христя, увійшовши знадвору в свою хату, розвела руки в сторони і здивовано запитала свого Гната:

— І що воно трапилося з Марією? Завжди була така пригнічена, ніби горем пририта, а сьогодні так розспівалася?

— Чого тут дивуватися? Діждали свята, то й колядує. Коли ж людині й повеселитися, як не на свято, — поважно зауважив своїй дружині Гнат.

Але сьогодні Марія має не одну, а подвійну радість. На серці було так весело, рухи були такі легкі, ніби в неї крила відросли. Господарила, бігала по хаті — ніг під собою не відчувала. Та як же не радіти, коли сьогодні вранці одержала з Франції листа від свого чоловіка — Матвія, про якого дванадцять років не було жодної чутки — оце і є перша радість. А друга радість — Світле Свято Різдва Христового міцно обнялося з хвилюючою вісткою про чоловіка.

Серцем чула, що Матвій не загинув, живий, що може колись і повернеться. Довгі роки чекала все на вісточку про нього. Люди граплялися, а стримувалася — вдруге заміж не виходила. Забіг був на кілька годин додому попрощатися, як відступали з України полки С. Петлюри. І нарешті аж сьогодні той листочок-вісточка легеньким крилом ластівки торкнулася її серця.

Ганнуса та Миколка допитувалися, де їхній тато. Казала, що живе в далекім Сибірі. Хай не знають, що живе за кордоном, бо ще когось про це розкажуть. Хоч вони вже й розуміють усе (Ганнусі 15-ий рік пішов, Миколка має 13), але ще діти.

За турботами та роботою не зоглянулася Марія, як і вечір підкрався. Діти поприходили зі школи й допомагали їй прибирати в хаті. А коли вже все було зроблено, вдягли чистіший святковий одяг.

Надворі мороз отягнув небо рожевою краскою, і воно горіло далекою загравою. Місяць піднявся вище над обрієм і білим сяйвом залляв біле село. Під місячним промінням сніжинки запалювалися, іскрилися, миготіли, то знову потухали. Під вагою пухкого снігу віти деревгнулися вниз, час-від-часу струшуючи з себе надмірний срібно-білий

тягар. Сивий мороз зазирає крізь вікна, торкався їх льодовими руками вправного маляра, і шиби зразу вбиралися білими квітами. А крізь проміжки тих квітів виднівся клаптик неба, цяткований зорями.

Марія засвітила перед образами лямпадку. Потім узяла велику свічку, припала до вогню лямпадки й застромила в піріт.

Коли вже всі страви були приготовані, всі стали на колінах перед образами, а Марія вголос переказала молитву. Сіли до столу й стали споживати вечерю.

В цей час на подвір'ї товченим склом заскрипів сніг під чіємись ногами. Думала, що колядники йдуть і готувалася їх чимсь нагородити. Але ішли не до вікна, а просто до дверей. Заскрипіли сінешні двері, і на порозі хати стало два енкаведисти та місцевий голова сільради, Вітрогон. Один був тонкий і високий, майже на цілу голову вищий за свого колегу. Мав на петлицях по одній шпалі. Другий був товстий, кремезний, з двома шпалами — відзнаками.

Побачила Марія екаведистів, і ніби віхола в груди снігом війнула. Серцем відчула — відвідини в цю пору таких „колядників“ відчували для неї щось дуже недобре.

Не привітавшись, високий по московському запитав:

— Здесь живьот Марія Білик?

— Це я буду, — дріжачим голосом із зупинками відповіла молодича.

— Ат каво ти получаєш пісьма? — продовжував допит високий.

— Ніяких листів я не одержую, — стала було відпиратись Марія.

— Врьошь! Севодня получила. Сейчас поїщем, — заревів басом кремезний і став копатися на полиці поміж підручниками дітей.

Марія тепер уже догадалася, що вони не тільки знають за лист, а й читали його раніше неї. Але вже нічого не говорила. Видно було, що їх ще цікавило щось інше, опріч листа.

Високий відкрив шухляду стола і знову засунув. Потім виліз чобітьми на лаву за столом і став чогось шукати поза образами, відхиляючи від стіни кожний. Не зауваживши, головою зачепив висячу на стелі перед образами лямпадку. Вона перекинулася й потухла. Уся олива виллялася на спину енкаведиста. З піною скаженої собаки на губах екаведист, як держав у руці, так і зірвав зо стіни образ Христа і брязнув ним об долівку. Слідом за образом полетіла і лямпадка. Вилаявшись брудною московською лайкою, зліз із лавки й заревів:

— Давай больше света!

— Не маю я більше що засвітити, — відповіла Марія, піднесла з долу розбитий образ, поцілувала й положила на столі. Усе тіло в неї дрижало, неначе нею трясла лихоманка. До горла підкотилася якась гіркота. Почула себе обезчещеною, зганьбленою, розчавленою. Почуття обурення сповнило її істоту до тих, хто так ганебно потоптав святощі і її спокій. Що далі робити їй — не знала. Проти трьох

озброєних бандитів почувала себе безсилою. Зрівноважитися, взяти себе в руки ніяк не могла. Якись невідомі сили стали сповнювати її істоту, опановувати її. Кермо над собою поволі втрачала.

Високий узяв зі стола свічку, й усі вийшли до присінка, де стояла скриня. Самі перелякані діти лишилися в хаті.

— Атрой сундук, — наказав кремезний молодиці.

— А що ви туди поклали, щоб я вам відчиняла скриню.

Кремезний вийняв пістолю, заклав цівку в кільце замка і скрутив. Кільце зламалося, а замок покотився на підлогу.

Через цих самих іродів чоловік покинув і батьківщину свою. Якщо вони прийшли так швидко слідом за листом, то їм щось інше потрібно в мене, — подумала Марія і дивилася на дальші дії сьогоднішніх „колядників“.

Викидали зі скрині сорочки, свитки, полотно. Високий знайшов золотий хрестик на срібному ланцюжку й поклав до кишені. Ніби на виправдання цього грабунку, крізь зуби процідив з докором:

— Бил приказ сдать государству всю золото, а ти, контрреволюція, в сундуке прячешь?

— А ето што? От каво ето пісьмо?

Марія мовчала. Почувала, що ось-ось тигрицею накинеться на високого й зубами упнеться в його горлянку.

Скриня порожніла далі. Розмотувалося з сувоїв полотно і в безладі падало на долівку.

— Так вот где петлюровская собака зарита! — з радістю вигукнув високий і показав кремезному Тризуб (Український Герб), що був заправлений в рямці під склом.

— Вот где петлюровщиной пахнет, — вторив йому в унісон кремезний.

І в скрині знайшли прокляті, — подумала Марія. А коли чоловік відходив, то зняв Тризуб зі стіни й сказав:

„Коли цей Герб буде висіти в кожній хаті, в кожній установі — тоді український нарід заживе вільно й щасливо в своїй незалежній державі. А покищо — заховай його, Маріє, добре. Діждемося ще кращих часів, тоді повісимо назад на попереднє місце“.

От і діждалася. А в грудях, ніби холодна гадюка круто повернулася.

Не викидавши назад до скрині речей, раді енкаведисти ввійшли до хати.

— Собірайся с нами, — наказав кремезний Марії.

— Куди збиратися? Я ж іще і Свят-Вечері не їла?

— В районе міліції тебя накормлят. Бистро собірайся!

— Чекайте, хоч дітей нагодую.

В печі в цей час щось засичало. Згадала, що забула від жару забрати узвар. Відгорнула коцюбою вогонь, узяла двома тряпками в руки горня і стала нести до столу. Узвар ще клекотів у горняті. Високий загордив дорогу молодиці і подивився до горняти.

Почуття невимовного гніву тріпонуло всім тілом Марії. Не подумавши про наслідки того, що робить, напружила м'язи й блискавим рухом рук линула кип'ячим узваром у твар високому.

— Ось тобі, гадюко, більше світла, — встигла промовити.

Кремезний швидко вийняв пістолі і думав стріляти. Але вроджений йому садизм узяв верх над дикими його почуттями і він, далеко закинувши назад руку, з усього розмаху вдарив Марію пістолією по голові.

Не скрикнувши, з розкряним черепом, повалилася молодиця на підлогу. Квітами червоної рожі розцвіталася червона пляма навколо голови Марії. Діти з жахливим криком кинулися до матері, не реагуючи на дикий рев варварів. А коли пролунав постріл і у хаті загасла свічка, вони заховалися в кутку на печі, стримуючи в собі тяжкий плач.

Вітрогон засвітив свічку. Кремезний вніс до хати сніг і дав до рук високому. Той натирав снігом очі, що вогнем горіли. Коли кремезний підніс свічку до тварі високого і розтулив йому віка, — півкулі очей були такі ж білі, як сніг.

Зав'язавши хусточкою до носа очі високому, кремезний взяв його під руку й повів з хати до саней, що стояли на вулиці біля двору.

В цей час у сусіда Гната під хатою заспівали колядники:

„Ой видить Бог, видить Творець,
Що мир погибає . . .“

Голос колядників заглушив скрипіння снігу під саннями, що від'їжджали геть.

Різдвяна зустріч

Із чотирьох кутів і стін старої хати виглядали жахливі злидні. Під стінами погризені роками трухляві дві лави, ноги в столі були розхитані, як і саме безталанне життя нещасної вдови. Мисник у куті біля дверей з щербатою череп'яною посудом в основному завершував усю обстановку в хаті Ганни Іваненко. Оточуючу убогість посилювали погляди очей образів Ісуса Христа й Матері Божої. Під вагою багатьох років стіни погорбилися, як спина столітньої бабусі. У місцях трьох розбитих шиб у вікнах від довгого часу засіли туго заткнені ганчірки. На простінку між двома вікнами стирчав довгий ржавий цвях, на якому висіли густо пофарбовані мухами рямки з фотокарткою Гната — чоловіка Ганни. Зграї мух роєм кружляли по хаті й чорними плямами вкривали на столі місце, де залишила Ганна рештки від рідкої поживи.

Задивившись на фото батька, Павло (єдиний син) запитав у матері:

— Кілька років тому ви, мамо, казали, що мій батько загинув під час бомбардування з повітря німецькими літаками. Але ви ніколи не говорили, де саме загинув батько. Я хотів хоч раз відвідати батькову могилу.

— Коли ти був менший, я тоді так говорила, сину. Тепер ти вже виріс, став свідоміший, то я розповім тобі про твого батька те, що я знаю. Ти вже тепер зумієш тримати язик за зубами. Отож слухай. Коли відступали москалі під німецьким натиском, твого батька разом із іншими визначили евакуювати колгоспну худобу в глибокий тил Московщини. Але десь за Лубнями німці танками перетяли шлях евакуюваням. Німаки затримали худобину, а всіх чоловіків загнали в табір полонених. З того табору їх навантажили в вагони й у 1943 р. вивезли на працю до Німеччини. Хоменку Петрові з нашого села якось пощастило втікти вночі з того поїзду, в якому їхав разом і твій батько. Він мені все й розповів про себе й батька. Але потім за батьком і слід пропав. Невідмо, чи живий він, а чи десь на чужині загинув. А говорила я, що батька забито тому, щоб москалі не довідалися, що він перебував у Німеччині. Коли б дізналися, — оголосили б і нас „ворогами народу“. Грузин Сталін сказав, що руських полонених ніде немає. А коли де і є, то всі вони зрадники „родіни“. А ти, сину, тепер і сам добре бачиш, що роблять москалі зі „зрадниками“ та їх родинами. Тому я похоронила твого батька тільки так, на словах. Можливо, що він іще й живий десь.

Павло уважно вислухав розповідь матері, але погляду свого з фотокартки ще довго-довго не зводив.

* * *

Набравши розгону в віках, роки вскочили в число 1955. Холодний день величався в повній білій красі. Мороз потягнув небо рожевою фарбою, і воно горіло далекою загравою. А згодом зникла й заграва, лише вгорі мигали зорі, мільйонами іскор відбиваючи свій блиск на білій поверхні снігу. Мороз уночі міцнів і робив сухе повітря давучим.

На межі між східною і західною зонами Німеччини в советській уніформі ходив на варті прикордонник. Час-від-часу він зупинявся і довго вдивлявся в білу пелену західної сторони. Якись неспокійні думки міцно тиснули в виски, і тоді він рішуче й скоріше ходив по вказаному йому маршруту. Внутрішнє хвилювання заставляло його зупинятися і вдивлятися в простір на заході, який недалеко зникав у білій млі морозної ночі. Правою рукою поліз до спідньої кишені, що була напроти серця. Намацав листа, якого вчора одержав, і заспокоївся, що лист був на попередньому місці. Думки скупчив на листі. Лист від тітки цілком забрав його попередній спокій і вибив його геть із рівноваги життя. Тітка пише, що одержала листа від його рідного батька. Той лист адресований був на її покійного чоловіка, але вона одержала його. Батько з мотивів обережності адресував листа на ім'я покійника, хоч москалі вже знають і ці хитрощі. Запитує на вздогад, чи жива дружина і син його. Не знає сердешний, що мама вже покійниця — пером їй поневолена рідна земля.

Людожери!.. Недолюдки прокляті!.. Батька рідного від мого серця відірвали і ньеньку загнали передчасно в могилу. І якраз пам'ятаю кінець листопада, коли під час вітру й морозів заставили матір цукрові буряки з мерзлої землі копати. Вітер пронизував усе тіло, заморожував кров у жилах. Пальці на руках подубіли. Але мусила під страхом кари тюрмою робити, щоб не дати загинути соціалістичному московському врожаю на нашій віковичній землі. І докопалася ньенька. Від тих буряків злягла, кашляла-кашляла і за тиждень часу і її закопали. Та хіба тільки її одну стрінула така „ласка“ „старшого брата“? Половину людей у нашому селі в концтаборах, в'язницях та на каторжній колгоспній роботі вимордували москалі. Та не тільки в селі, а всю Україну нещадно знищено. Варвари! Нарід мордують, батька і ньеньку від мене відібрали, а я в одягові тих катів повинен оберігати їхні імперіялістичні кордони! Тут біля мого гарячого серця адреса мого рідного батенька. Батько зробив москалям добру оцінку, коли не повернувся додому. А де батько, там місце і його сина. Я ж зараз так близько від свого родителя. Лише рукою кинути, і я на другому боці — вже вільному світі. Коли ж для цього шукати кращої нагоди, ніж тепер? Варто лише захотіти і я буду разом із батьком. А в один соняшний день, коли настане відповідний час, я разом із ним з кінця

світу прилинемо звільняти свою поневолену Україну. Але не в цьому осоружному одягу ненависного окупанта — Москви. У своєму національному військовому однострої я з батеньком низько вклонимося могилам замученого нашого народу й могилі моєї рідної неньки.

Сніг під ногами рипів, а йому здавалося, ніби людський голос промовляв до нього: р-р-рви, р-р-рви з кор-р-рдону!

Зробивши в думках остаточне рішення, прикордонник повернувся обличчям на захід і рішуче покрокував... Біла мла ночі скоро проковтнула його. Лише на рівній поверхні снігу залишилися глибокі сліди, які вказували, в якому напрямку зник прикордонник Павло Іваненко.

* * *

Повернувшись з церкви, Іваненко Гнат смачно пообідав і ліг відпочити. Різдвяний веселий перелив дзвонів, урочиста Служба Божа, святоково-натхнений спів церковного хору приємною теплотою розливався в розчуленому серці Гната. Цей святковий настрій довгий час не покидав його. Думки перенеслися геть під укриті срібним пухом солом'яні стріхи України. Кожного дня згадки його навідували рідне село, убогу милу хатину, але в цей день зокрема з якимось святковим натхненням спогади летіли до рідної оселі, до родини. Згадав грудневий передсвятковий пахучий дим із коминів, що так приємно лоскотав у ніздрях. Згадав різдвяні колядки, які дзвоном жалібних струн ударяли до самої глибини серця і витискали з очей гарячі сльози радості з нагоди Різдва Христового. Кохана дружина, незабутній синочок, брати, сестри, рідне довкілля м'якою пеленою огортало його всю істоту. Усе те було миле, дороге, гріло й пестило його душу. І ці незабутні згадки світлом яскравого сонця виринали в цей день серед захмареного неба чужини. Із року-в-рік усе чекав повного прояснення блакитного неба над Україною. Але небо тьмарилося все далі, як і надії на шкоре повернення у вільну Батьківщину. Від свята Різдва до Великодня і знову до наступного Різдва чекав на якісь кращі зміни для свого поневоленого народу, але так і не дочекався. Ось уже минуло 12 років, як нидіє серцем за Україною, за рідною родиною... Але червона московська гадука своїми отруйними зубами перекушує й далі горло свободолюбних народів, які боряться за своє визволення. Під впливом несприятливих вісток записався на виїзд до ЗДА, хоч надія на повернення в Україну ніколи не згасла й не згасне. А що ж там дома? Чи жива дружина, син, брати, сестри? Написав листа до покійного чоловіка жінчині сестри, а відповіді ніякої. Син... єдина моя надія в житті... Кров моя... Чи прийдеться мені хоч раз глянути в глибоку блакить його ясных очей?! Чи кинуть руки сина грудку землі на батькозу домовину в рідному краю? А чи чужі люди в далекій стороні пригорнуть важкою землею чужини?

Закривши очі, Гнат перескакував від одної згадки до другої і думки знову чомусь поверталися до сина. У двері раптом хтось голосно постукав. Гнат блискавично скочив на ноги й автоматично випалив німецькою мовою: „Герайн!“

На порозі кімнати з'явився високий красивий чоловік з червоними від морозу щоками, в уніформі советського прикордонника. Побачивши уніформу держави людоловів, Гнат на мить оторопів, а мороз посилався від плечей до самих п'ят. Прикордонник деякий час також стояв непорушно в якомусь ваганні. Але свого батька пізнав відразу, хоч мав холодну витривалість. Крильцями метелика затріпотіли його довгі густі вії, з очей викотилися дві блискучі перли й дзвінко впали на підлогу . . . На вустах застиг щасливий усміх.

Але Гнат, як зачарований, стояв на одному місці. Швидким рухом руки Павло скинув свій кашкет і з огидою кинув собі під ноги. Ясним промінням веселки кинулася в очі Гната червона плямка-родимка на низько стриженій голові Павла. Та пляма ніжним крилом ластівки торкнулася серця батька. Сумнів і страх розвіялись вміть. Широко розвівши до об'ємів руки, Гнат, як підрубаний столітній дуб, всією своєю постаттю повалився в сторону сина. Батько й син упали в міцні обійми. З грудей батька ще вирвалися слова:

— Павлюсю! . . . Сину! . . . Надіє моя! . . . Та ж це не сон, а дійсність! Адже я не сплю! . . .

Нестримний спазматичний плач радості рвонув його тілом, і батько не міг від щастя далі говорити. Тіло його хиталося від схвилювання й одноразово розгойдувало сина.

Під надмірний стукіт двох збуджених і переповнених щастям сердець у маршовому темпі під акомпаніємент різдвяних дзвонів лунали в грудях батька й сина слова української колядки:

„Ой, радуйся земле,
Син Божий народився!“

На Свят-Вечір

Одна за одною витікали сльози з її очей, із затримками на борознах шкіри скочувалися вниз і, зірвавшись, падали в сніг. Двадцять кілометрів засніженої дороги слалося їй від села до міста Дарниці, де мешкала єдина ще з усієї сім'ї дочка. Ішла Ярошиха до неї на Свят-Вечір, бо більше не було до кого прихилитися.

Вага семидесяти літ вигнула горбом її спину й примусила дивитися в землю, ніби там, у тій самій землі, шукала вона відповіді за змарновані роки свого животіння. Семидесятиліття війнуло на неї, зморщило та потемнило їй вид. Стара латана свитина мало затримувала тепло її кістлявого тіла. Подерті чоботи розпалися б геть, коли б не позв'язувала передки зверху онучами. Порвані чоботи тряпками залічила, але для пошматованої вкрай душі ні ліків, ні способів не знайшла.

Безкрає, вкрите снігом поле, боляче давило на очі своєю сліпучо-білою поверхнею, а чорні важкі думки гайворонням обсідали її голову, чіплялися одна за одну, збивалися в заплутаний вузол ниток, тьмарилися, залітали в темний кут, з якого не було ніякого виходу. І з цих переплутаних, як тенета, думок випливали наверх спогади минулих років життя.

Дівочих літ ніби й не зазнала. Потім замужнє життя. Тяжка праця вдома й на полі. Пішли діти. Робила з чоловіком, то мала хату й біля хати. Свій кусень хліба завжди мала на столі. Та прийшла нова лиха година з Московщини й посіяла заразу й серед нших людей.

— Куркулі!.. Глитаї!.. Павуки!.. Кров із нас віками пили! — як страшна кара звучать в її вухах і досі ці слова голови сільради Прокопова. Добре й не розуміла значення цих слів, але вони важким обухом били по її голові.

Пізніше прийшло страшне: сина розстріляли... Кусок серця виврвали. Двох інших у Сибір загнали, а чоловік у тюрмі загинув... Зосталася на старість одна... Та ж не могла спокійно дідатися своєї смерті. Прийшли до хати... Чула — „клясовий ворог“... Що то воно є — не знаю й тепер, але було щось недобре для мене. Забрали з повітки корівчину, з хати скриню. Мене з свого двору вигнали... Вигнали, як собаку... Благала, молила, плакала, руки до неба здіймала — не допомогло... Мокла під дощем. Ніхто в хату не впускав... Боялися. „Клясовий ворог“ — падало страхом на всіх. Ночувала попід чужими хлівами, в бур'янах... Ходила по селах, їсти просила... Старчихою зробили...

— Де ж люди? . . . Хто має Бога в серці? . . . Завіщо з нами таке зробили? . . . Навіщо наше життя зруйновано вкрай? . . . Кого ми скривдили, вбили, зарізали? — сама питала себе. Куснем хліба ділилася з тими, хто потребував його. Тепер маю в торбинці десяток печених картоплин та вузлик солі, що дала одна добра жінка. Може, дасть Бог якось добреду до дочки на Свят-Вечерю, а потім . . . не знаю, куди від неї піти. Боїться мене в себе довго тримати. Стежать і за ними. Отаке побачила життя на старість. Рідні діти цураються своїх матерів. Матері ж бояться зустрічі з своїми дітьми, щоб не заподіяти їм цим якогось лиха. Але моя дочка не така. Вона приютить, погостить, обійме, заплаче і просить:

— Ідть десь матусенько! Ви уже старі, трохи пожили на світі. А я ще не бачила життя, щойно до нього вступила. Хотілося б ще подивитися, що з того вийде. Ідть десь, матінко! Не губіть своєї рідної крові. Може хоч я ще діждуся кращих світлих днів.

Подумаю я, що дочка правду говорить, та й знову з сльозами на очах іду поміж чужі люди.

Чиплялися так спогади за спогадами, а втома брала своє. Відчуття голоду нагадало про бараболю в торбинці. Зійшла з шляху вбік і сіла під ожередом колгоспної соломи. Було тут затишніше, і втома поволі втікала з ніг. З'їла кілька картоплин, засунула руки в рукави свитини, щоб зігріти, і спину щільніше притиснула до соломи. По спині розливалось якесь тепло, що спливало до рук, ніг і живота. Ставало приємніше. Втома десь зeszла. Але рухатися не хотілося. Віки очей ставали важчими, клонило на сон.

І ось війнуло раптом у голову якоюсь дійсністю. Сидить вона в своїй таки хаті за столом з усією родиною. Серед стола горить велика воскова свіча, а всі вони споживають Свят-вечерю. Десь на селі чути голос колядників. Знову почула церковні Різдвяні дзвони, звуки яких розливалися в серці приємною заспокоюючою теплотою. Робилося в грудях приємно, затишно. У роті відчула солодкий присмак недавно з'їденої куті. І бачить вона, що це не її хата, а церква. Сотні вогнів від свічок і лампадок зогрівають її щоки, уста, руки. Золоті зірки на стелі затріпотіли і стали мигати якимсь сліпучим світлом. Тонесенькі голоси хору янголів спадають згори, їй робиться легко-легко на серці. З образу на стіні сходять ціла постать Христа з хрестом у руці й наближається до неї. Ярошиха клякне на коліна перед Христом, схрещує на грудях свої руки і низько-низько схиляє свою голову. Перед святою Постаттю Христа, що сліпила білим сяйвом, не зміла звести вгору своїх очей . . .

Потоптавши святі традиції українського народу, його культуру, звичаї, релігію і свята, кривавий московський окупант примушував рабів підяремних колгоспів працювати й на перший день Різдва.

Коли колгоспні конюхи приїхали за соломою, псбачили під ожередом замерзлу сидячу жінку з похиленою на груди головою.

На цей Свят-Вечір Ярошиха не дійшла до своєї дочки.

Різдвяна ялинка

Яскраві прикраси, різнокольорові вогні ялинок приваблюють зір кожного глядача, створюючи в нього урочисто-святковий піднесений настрій. Уже за декілька тижнів до Різдвяних Свят ялинки виглядають крізь вікна майже кожного дому мешканців міста, ялинки в крамницях, великі пишні ялинки грають іскрами вогнів на багатолюдних площах міста. На Заході, зокрема в Англії, Свято Різдва у великій пошані, а ялинка — найефектовніша прикраса цього Свята. Різдвяна ялинка глибоко впливає на естетичні почування людини, навіває їй святковий настрій. Дивлячись на розкішні ялинки в сучасні мирні роки, по асоціації пригадуються мені передріздвяні „ялинки“ шостого січня 1945 року на український Свят-Вечір у таборі Німеччині в Мюнхені.

Великий чотириповерховий будинок школи при Кірхенштрассе німці використали під час війни на приміщення табору для „унтерменшів“, яких мешкало там коло сімсот осіб. Серед інших мешканців більше ніж половину становили українці. Напроти школи-табору був невеликий сквер, за яким стояла церква. Два будинки, що межували з подвір'ям школи, під час бомбардувань згоріли. Залишилися від них самі руїни цегли та вцілілі льохи, куди мешканці табору втікали під час алярмів.

Шостого січня мешканці міста не мали спокою: алярмове ревище сирен з невеликими перервами впродовж цілого дня ганяло їх рятувати своє життя в льохах під будинками та в спеціально збудованих для того бункрах, де годинами в страху мусили чекати, поки сирени знову заревуть „відбій“. Старші люди та діти ховалися в льохах близько табору, молодші бігли за 300 метрів у льохи великої лікарні, де всі підлоги поверхів були грубо бетоновані. На даху лікарні червоною фарбою намальовано величезний червоний хрест. За весь час бомбардувань жодна бомба не впала близько тої лікарні, тому всі вважали, що там найбезпечніше місце для переховування. Рев сирен, поспішна втеча до льохів, чекання в них докраю напружувало нерви й перевтомлювало людей.

Коли темрява ночі вкривала землю, зморені мешканці табору пішли спати. Жодний вогник ніде не блимав, навіть сигаретки на відкритому повітрі заборонено було курити, щоб не демаскувати міста. Про будь-яку ялинку ніхто навіть і не думав у той час, коли думки кожного снувалися навколо врятування власного життя.

В десятій годині вечора, коли весь табір спав, у восьмий раз цього дня заревіли сирени. Поспішне тупотіння гриміло на сходах коридорів. Зважаючи на те, що під час попередніх алярмів жодного бомбардування з повітря на Мюнхен не було, на цей раз я вирішив не втікати до льоху й залишився на своєму ліжку. За декілька хвилин у таборі запанувала мертва тиша. Але нервові напруження, викликане ревом сирен, не послаблювалося, і сон геть утік від мене. Минуло з двадцять хвилин. У тиші й темряві напружений мій слух зловив далекий рев моторів літаків. Я ще не вірив, що буде бомбардування, і далі лежав у ліжку. Раптом страшні вибухи бомб струсонили стінами школи. Як кинений пружиною, я скочив з ліжка. Уже не пам'ятаю, як я надівав штани, черевики, але з накиненим на плечі плащем вихором летів по сходах із другого поверха вниз. Коли відкрив двері, надворі було ясно, як вдень (під час війни всі вікна закривалися щільно чорними шторами). На всьому небосхилі міста висіли в'язанки вогнів яскравих і страшних „ялинок“. Перебігаючи через подвір'я, я перестрибував вогні фосфору запальних бомб, що горів на камені фаерверком, густо сіючи в усі боки іскрами. Почуття страху затьмарило всю красу яскравих вогнів у повітрі й на землі, і я швидко вскочив у двері до льоху. Таборовий поліцай зустрів мене словом „сакраменто“ і, турнувши кулаком у мою спину, з грюкотом закрив двері. Сидячи в льоху під приміщенням лазні, я зашнуровував свої черевики, приводив до порядку одяг. Вибухи важких бомб трясли стінами льоху, з яких спадала штукатурка. За десять хвилин зайшов до льоху поліцай і став підбирати для чогось чоловіків. Усі догадувалися, що вже є щось нове, якась небезпека. Я теж зголосився до тої групи.

Забравши десять чоловіків, поліцай повів нас сходами на горище цього приміщення, де переховувалися в льоху люди. Уже на сходах чути було сморід від диму. На горищі в різних місцях горіли куски фосфору. Ми брали пісок, якого було там у достатній кількості, і засипали ним горючий фосфор. Дерев'яні частини горища, що вже горіли полум'ям, заливали водою. Своєчасні наші заходи в боротьбі з вогнем урятували будинок.

Покінчивши з цим, наша група вийшла на подвір'я, хоча відбою сирен ще не було. „Ялинки“ вже зникли, літаків теж не було, але надворі досить видно; місто виглядало палаючим пеклом, дихати було тяжко. Дах табору-школи вкрила велика вогняна корона; троє вікон четвертого поверху вистромили надвір величезні червоні язики, які лизали темряву ночі. Поліцай повернувся до льоху й дав людям дозвіл виходити й рятувати свої злиденні речі.

Мурашник табору розповзся по подвір'ї і по кімнатах табору, виносячи до скверу своє таборове лахміття. У одній кімнаті четвертого поверху було все в полум'ї, куди вже ніхто не міг зайти: всі речі, що належали мешканцям тої кімнати, згоріли.

До школи-табору прибули з машинами пожежники й стали рятувати вцілілі поверхи будинка. Дах згорів, а кам'яна коробка чорніла дірами вікон, які геть винесло повітрям від вибухів.

Похмурий задимлений ранок Різдва мешканці табору зустрічали в сквері, сидючи зажурені на своїх клунках. Місто далі тріщало вогнем, дим і попіл крутилися в повітрі. Мешканці власними силами боролися з стихією вогню, бо бракувало пожежних машин. Вулиці й площі завалені були меблями й речами; вода потоками лилася по вулицях із розбитих водопроводів. Усе місто виглядало суцільною руїною після страшної стихії передріздвяної ночі.

Перший день Різдва мешканці табору затушковували чим могли отвори вікон, упорядковували свої речі й ліжка, вимітали з кімнат побите скло. Без даху з закритими вікнами будинок виглядав на бункер. Єдиною поживою на Різдво були зварені макарони, які два рази впродовж дня привозила до табору пересувна кухня німецького Червоного Хреста. Напівголодні, у непалених холодних темних кімнатах недогорілого будинка, з невідрадними думками й тяжбою на серці проводили ми перший день Різдва далеко від рідної Батьківщини.

Сидючи тепер у теплій хаті поруч чудової ялинки, мимоволі згадується Свят-Вечірня Ніч 1945 року, коли в повітрі падали „ялинки“ війни, які сіяли смертоносними вогнями, навіваючи жах на міське населення.

Кара Божа

Сніг падав і падав. У передсвятковій тиші, повільно балянсуючи в повітрі, злітали з сірої хмари білі грудневі метелі, вкриваючи товстим пластом дерева, кущі, дахи будівель, які мали чарівний вигляд у тому новому святочному серпанку. За два дні до Різдваєних Свят сніг перестав падати. Із-за сірої хмари, що поволі посувалася до обрію, на синю безодню неба в усій своїй пишній красі випливало яскраве сонце. Під зливою сліпучого проміння, що заливало світ, усе навколо виглядало чарівним, невпізнаним; кожний був захоплений тією святковою красою Всевишнього. Яскрава білина снігу якось приємно давила на очі, давила до солодкого болю.

Раділи селяни села Л. на Київщині: не вимерзне під білим товстим кожухом озимина в полі; а це вказувало на добрий врожай на наступне літо 1922 року. Скориставшись ясною погодою, чоловіки з захватом взялися до праці надворі: прокидали в подвір'ях стежки, рубали дрова, порядкували біля худоби. Жінки білили та мили в хатах, прали, готували страви до Свят-Вечері, оздоблювали рушниками образи та стіни, надаючи їм святкового вигляду.

Напередодні Свят-Вечора Іващенко Трохим, прокидавши лопатою стежку від подвір'я в садок, під березою очищав ще від снігу площу. Стомившись працею, застромив лопату в сніг, помахав руками навкруги коло себе, щоб зогріти їх, похукав у долоні й, набивши люльку тютюном, запалив. Синій дим злетів догори й маленькою хмаркою розпливався в морозному повітрі. Трохим ще раз оглянув очищену площу, зміряв кроками й зробив висновок, що місця вже вистачить: потрібно ще сюди принести дров, а потім буде влаштовувати й самогонний апарат. Глибоко затягнувшись люлькою, випустив з рота хмару диму. Разом із димом понеслися в давнє-минуле і його солодкі згадки за роки парубкування, коли він з такою радістю і молодечим завзяттям ходив із своїми однолітками колядувати по селі. Пригадав, як під час таких колядок запізнався з своєю Ольгою, яка при їх зустрічі кинула на нього з своїх очей пасмо теплого ласкавого проміння, подарувала йому соняшний усміх, що впродовж п'ятнадцять років їх спільного життя прослався дорогою щастя. Того року, як побралися, і берізьку він оцю посадив. Ач, як виросла. Та й він уже батько, сім'янин: має дочку й двох синів, які доглянуть його старість. Почуття самозадоволення сімейним щастям приємною теплотою розливалося в його грудях. Здава-

лося, померзлі руки стали теплішими. Дав Бог Свято — треба провести його так, як наші діди й батьки справляли. Коли б удався самогон, покличе своїх рідних та друзів і будуть у сімейному колі славити народжене Немовлятко Боже, співаючи колядки.

Узявши в руку лопату, пішов на подвір'я і став під березу носити дрова. Коли скінчив з дровами, зайшов у хату. Дружина готувала пироги та різні страви, дочка Галя допомагала їй. Побчивши Трохима, занепокоєна дружина сповістила:

— Оце недавно була в мене сусідка Марина. Казала, що в наше село ввійшов озброєний загін москалів чоловік двадцять. Приїхали „викачувати“ в селян продрозверстку. Розташували їх по дві особи по заможних селянах, які мусять їх годувати, поки не вийдуть до іншого села. Що ж тепер будемо робити з нашою самогонкою? Далі й відкладати не можна, бо перекисне брага, а також небезпечно, щоб не зловили на „гарячому“.

— До нас вони не прийдуть, — потішав дружину Трохим. — Належний з мене плян продрозверстки хліба й городини я вже виконав. Чого їм до нас сунутися?

— Та хіба ж у москалів є совість? Хіба в них один плян? Сьогодні ти виконав, а завтра тобі принесуть додатковий плян до виконання. І так без кінця. Це ж не перший раз так роблять вони, прокляті душі! — настоювала на своєму дружина.

— Боятися не треба, Ольго! Я варитиму самогон у садку під березою, а коли б і прийшли, то зайдуть до хати. Коли б побачили дим, то ж перед Святами багато людей свиней смалять, то що ж тут є страшного? — уговорював дружину Трохим.

— Та страшного немає, але коли тебе спіймають з самогоном, що тоді буде? Ти ж знаєш їх антихристів. Добре, якщо самогони заберуть, а коли ще й тебе в тюрму посадять: які то будуть Свята для нас?

— Та ж до Свят майже кожний господар гонить самогон, то чого ж мені боятися? Відколи запанувала в нас оця московсько-большевицька пошесть, то по крамницях не продають горілки. А які ж то Свята, яка радість, коли трохи не випити?! Москалі самі позаливають очі самогоном та й спатимуть по теплих хатах. Що громаді, те й бабі, — відповів прислів'ям Трохим і почав з комірчини виносити начиння для самогону.

Ольгу брало передчуття остраху, що чоловік не залишає свого наміру, але сама бачила, що пропадуть наслідки їхньої праці на підготування закваски, тому не перечила дуже чоловікові.

Трохим улаштував на цеглинах самогонний бак, залив закваску, приладив рурки. Підклавши дрова, запалив, щоб до заходу сонця усе закінчити.

Палали сухі дрова, полум'я з усіх боків лизало чорні боки бака, який в середині став оживати. Трохим насторожився; тепер треба

бути обережним, щоб у рури не побігла закваска. Частину дров відсунув у сторони, зменшуючи цим силу вогню. У кінці рурки захарчало, показалася пара, а за нею в лійку потік перший струмок чистого самогону. Дно пляшки покрила прозора рідина, рівень якої підіймався все вище й вище. Трохим підставив під рурку ложку, яка наповнилася перваком, і підніс до вогню; спирт спалахнув синім полум'ям і поволі згас. На дні ложки не залишилося нічого: ознака міцної самогонки. Щоб перевірити її смак, Трохим наповнив чашку до країв, понюхав і, піднісши до рота, за кілька ковтків випив. Відкашлянувши, поставив чашку на сніг і став закурювати. Тепла рідина вогнем розплилася по шлункові й покотилася теплом до кінцівок ніг і рук. Усе тіло зробилося легким, у серці відчув відлигу, в голові легкість думок. Затягнувшись димом, поправив вогонь і спостерігав за зростаючим рівнем у пляшці. У грудях відчув теплий затишок, приємність. На крилатому коні знову понеслися мрії та спомини про своє минуле. Раптом його тиху замріяність обірвав грубий голос:

— Ти, гад ползучій, що здесь делаєш?

Не встаючи з колоди дерева, Трохим підняв голову і побачив озброєного москаля, що стояв напроти нього. Дві кулеметні стрічки, нанизані набоями до гвинтівки, навхрест перетинали його груди. Здавалося, два щелепи зубів величезної тварюки вчепилося в незграбну постать з рябою пикою, яка в руці тримала гвинтівку.

— Та ж бачите, що капає . . . Випийте чашку заради Свята, — і протягнув до нього руку з чашаю самогону.

Москаль ударив по руці, чашка полетіла в сніг. Трохим устав із колоди.

— Какое свято (московська лайка). Рускій народ Поволжья картошкі не імеет, с глоду вимірает, а ти, контрреволюція, драгоценний хлеб на водку унічтожаєш? — почервонівши, кричав, як навіжений. Заховавши в кишеню пляшку з самогоном, прикладом гвинтівки москаль перекинув бак; гаряча закваска швидко з'їдала сніг, пара вкрила березу, яка заплакала рясними сльозми.

У серце Трохима ніби сам сатана ківш пекельного жару всипав; кров молотом ударила у виски, в ухах задзвеніло, шалений гнів розпирав груди. Почуття гіркої кривди перелилося враз в нестримне почуття жадоби, лютої помсти, яка хвилево рвонула його тілом. Втративши рівновагу стримання, забувши в тому часі за жінку й дітей, Трохим схватив рукою за вільний від вогню край палаючої головошки й широко розмахнувся нею в повітрі; не встиг кинути нею в ціль, як ліва рука блискавкою відкинулася вбік, і він хрестом упав на м'який сніг. Постріл сатанинською луною пронісся над селом у морозному повітрі, але Трохим його вже не почув. Гаряча кров витікала з рота й грудей і червоними квітами рожі розцвітала на снігу.

Почувши постріл, Ольга миттю вискочила з хати й побігла в садок. Серце її віщувало, що сталося щось жахливе. Бракувало повітря для грудей, руки й ноги були, як не її. Як побачила Трохима на снігу — усе враз зрозуміла; світ у очах потьмарився, і вона напівпритомна впала на груди чоловіка. Напівроздягнені діти в страшному відчаї плакали над трупом батька. Дружина зраненою чайкою билася над трупом чоловіка; рвала на собі коси, підіймала голову Трохима, яка знову падала на сніг без жодних ознак життя. Збіглися сусіди, москаль зник.

— Бачите, яке „визволення“ нам принесли москалі? — сказав Павло своєму сусідові. — Приходять непрохані до нашої хати й за нашу тяжку працю, за наше власне жито життя наше відбирають.

— А це є нам наукою, щоб знали, як треба боротися одностайно з ворогами за свою волю, за самостійну Україну, — відповів сусід.

Ввечері цього дня в сільраді складено було акт такого змісту: „23 грудня 1921 року під час виконання службових обов'язків боєць Клімов Іван зазнав нападу з боку громадянина даного села Іващенко Трохима. Захищаючись від нападу, який загрожував смертю, товариш Клімов на місці злочину застрілив Іващенко Трохима, а тому звільняється від притягнення його до судової відповідальності, про що й складено цей акт“.

Акт підписали: командир загону Давихохлов і голова сільради Лиходій.

Другого дня свій вчинок Клімов запивав самогоном, а Ольга хоронила свого чоловіка. Сусідам та родичам, що зійшлися на похорон, веліла в садку копати яму, промовивши:

— Тут пролито його невинну кров — тут повинна бути і його могила, а з двору виносити свого чоловіка нікуди не дам. Буду ходити на його могилу й питатиму поради для свого серденька.

З берези, яку посадив Трохим у рік їхнього одруження, веліла зробити хрест; не дозволила знімати й кори, яка нагадувала б їй ту пору, коли навіки відійшов її Трохим. Священик, церковний хор, рідні й сусіди спровадили Іващенко в день Свят-Вечора в останню його путь.

Як закінчився похорон, Ольга взяла лопату, відгребла з-під снігу куц зеленого барвінку, з якого в хаті сплела вінок, перевивши його ягодами калини. Краплями пролітої крові виглядали ті ягоди на зеленому фоні вінка. Навскоси перев'язавши хрест, Ольга зв'язала кінці вінка і в страшному розпачі сама вінком повисла на хресті, здрігаючися всім тілом від важкого плачу. Діти в її ногах горнули свої голови в спідницю матері, змочуючи сирітськими сльозами її одяг.

На безхмарному вечірньому небі гордо повис над селом повний круг ясного місяця. Яскраве сяйво зливою лилося на сніг, який миготав.

тів, переливався льодяними скельцями-іскрами. Невидима рука Всевишнього засівала небозвід золотом зірок. Маляр-мороз гаптував на шибах непереревершені мистецькі узори, в яких срібними нитками перепліталися промені зірок та місяця.

Тої святочної краси Ольга за сльозами не помічала цього вечора. У серці тиснув нестерпний біль. Ще вчора вранці мріяла разом усією сім'єю засісти до Свят-Вечері, а тепер не знала, що їй і справляти: Свят-Вечір чи поминки по покійному. Від горя і тяжких переживань ледве ходила по хаті. Жінки сусідки допомагали їй ладнати страви до столу; були тут і чоловіки — родичі та сусіди Івашенка. Перед образами горіла лямпадка, на столі застромлені в хлібині палали три воскові свічки.

Коли все було готове до Свят-Вечері, всі присутні стали перед образами до молитви. Але перед молитвою „Отче наш“ Ольга, сповнена смертельної скорботи, впала на коліна й словами нестерпних мук благала Всевишнього:

— Боже єдиний! Боже праведний! Боже милосердний! У цей Свят-Вечір, коли в серця християнського люду Ти влив світло радості, лютий ворог з серцем сатани покритив мое життя непроглядною темрявою, забрав сімейний спокій, відібрав життя батька оцих напівсиріток. Прийми, милий Боже, мій дар — мое розбите серце, щирі сльози мої, які я виливаю передє Тобою в широку долину плачу, але благаю Тебе: скарай убивця такою ж наглою смертю, яка відібрала життя в мого чоловіка!

Звертаючися з мольбою до образу Матері Божої з Немовлятком Христа, просила:

— Заступнице наша! Пресвятая Богородице! Небесная Ненько! Усі надії покладаю на Тебе, Пречистая Діво Маріє! На Тебе уповаю; у страшному горі й журбі благаю Тебе захисти оцих сиріт від усякої напасти! Скарай ворога мого лютою смертю! Прошу Тебе, благаю!

Кинувши свій скорботний погляд на образ Христа в терновому вінку, молила:

— Христе — Сину Божий! У цьому часі, коли думки всього християнського люду кружляють навколо Твоєї Світлої Постаті, ворог посіяв у мое серце жагучу печаль, полонив мою радість. Спасителю наш! Плоть моя немощна і дух підупадає... Допоможи мені! Ти заповідав нам: „Прийдіте до мене всі, що маєте тягар і біль у серці, я вас успокою, потішу“. Ти, Всемогучий, можеш розв'язати ту безодню розпуки, що оповила мое зранене серце. Благаю Тебе, успокій мене: відплати моему ворогові кров'ю за кров! Хоч як темно в моему серці, але ясне світло Вифлеємської зірки проникає в нього в цей Свят-Вечір, напередодні Твого народження. Я вірю, що мій немощний голос, мої сльози, сльози сиріт дійдуть до Тебе і Ти покараєш те зло, що посіяло в душі моїй таку невідрадну печаль!

Здавалося сама ніч прислухалася до тих благань нещасної вдови. Потім усі в голос проказали „Отче наш“ і сіли до Свят-Вечері-поминок. По вечері Ольга взяла миску куті й поставила на могилі чоловіка.

Сонцесяйними Пелюшками Немовляти Христа красувалися небо й земля на перший день Різдвяних Свят. У церкві вдарили дзвони; Різдвяні дзвони сповістили світові про народження Божого Дитяти. Їх благовісний перелив луною плив у морозному повітрі над селом і наповнював людські серця радістю і вдячністю. Ольга з дітьми пішла до церкви. Верталася зі Служби Божої з великою полегкістю в грудях. Богослужба, як цілющими ліками, зрівноважила розхитаний стан її душі, влила полегкість на хворе серце.

Дзвінкими пташиними голосами — колядками дівчата відгукнулося село по Службі Божій. А коли впав на землю зоресяйний Різдвяний Вечір, село залунало переливами колядок дівчат та хлопців.

Доходячи до двору вдови Ольги, колядники вагалися заходити до неї. Але розважний парубок Василь порадив:

— Зайдемо й заколядуємо: Ользі буде легше на серці.

Під десятками ніг зарипів сніг у дворі вдови, й колядники хором запитали:

— Заблагословіть колядувати!

Заскрипіли морозом сінешні двері, і з хати вийшла пририта горем Ольга й сказала:

— Бог благословить! Заходьте колядувати в хату, розважте мене.

Гурт хлопців і дівчат з гомоном увійшов у хату, а в слід за ними крізь розчинені двері вкотилася хмара морозного повітря і білою пеленою послалася по долівці. Ставши колом посередині хати, колядники заспівали:

„Добрий вечір тобі, пане господарю!
Радуйся! Ой радуйся, земле,
Син Божий народився“.

Нагородивши колядників, Ольга щиро подякувала їм, що не оминули її хати в той час, коли вона переносить тяжкий хрест по забитому чоловікові. Колядники співали під вікном сусідньої хати, а їх натхненні слова хмелем перепліталися з власним горем удови, яка від того відчула велику полегкість у грудях.

* * *

Під керівництвом учителів сільський драмгурток ще за місяць до Різдва готував дві комедії М. Старицького — „Різдвяна ніч“ та „Як ковбаса та чарка...“ Кошти збору з глядачів призначалися для поповнення художньою літературою бібліотеки сільської школи. За тиждень до Різдва по селі було вивішено оголошення, що вистава відбудеться ввечері третього дня свят у залі місцевої школи.

Ще до темряви подвір'я заповнилося жвавою молоддю села. Аматорський гурток готувався до постановки, даштуючи куліси та гріми. Розпорядчики почали впускати глядачів, між якими без квитків всунулось п'ять озброєних москалів, слідом за якими повіяв сморід від самогону. Коли зала була заповнена, після третього дзвінка відкрилася завіса. Глядачі не могли добре бачити за спинами своїх сусідів, що сиділи спереду, й висідали на верхні дошки шкільних парт, щоб було видніші. З напруженою увагою слідкували сотні очей за грою аматорів. І раптом серед тої тиші грімкий постріл струсонув повітрям зали. Щось важке, як лантух, звалилося на підлогу. Перелякані глядачі разом кинулися до вихідних дверей. Але один із москалів стримав панічний настрій публіки, закричавши:

— Успокойтесь, товарищі. Всьо в порядку. Вистрел проізошол через неосторожність.

Два москалі виносили чиесь тіло до хати селянина, що мешкав поруч школи. Разом із москалями пішов один із учителів. Під час чергового антракту між діями комедії учитель, що повернувся, оголосив публіці:

— На смерть застрілився москаль Клімов. Колега, що сидів поруч Клімова, сказав, що він пересів на верхню частину парти, а курком гвинтівки вдарив у сидіння парти, щоб для зручності опертися на цівку гвинтівки. Курок не було взято на забезпечений скіс коробки, стався вибух і куля, пронизавши груди Клімова, застрягла в стелі.

— Кара Божа! — загомоніли глядачі в залі, знаючи, що цей москаль забив Івашенка.

— Кара Божа! — загомонило все село, коли глядачі розійшлися по домівках.

— Кара Божа! — заговорили сусіди, що були на Свят-Вечорі в удови Ольги. — Вислухав Господь Милосердний мольби й благання нещасної вдови, зглянувся на півсиріт і покарав убивця наглою смертю.

А сусідка Варка говорила своїй кумі:

— Так ми всі плакали, як молилася вдова, просячи в Бога кари за смерть чоловіка, що світло свічок померкло за нашими сльозами. На образі в самого Христа з ока скотилася сльоза. Сама бачила.

Пограбована коляда

Уже шостий тиждень не встає з постелі Гордіїха. Як голодного 33-го року напередодні жнив відвезли колгоспною підводою до спільної ями на кладовищі її чоловіка Гордія, з того часу й вона звалилася з ніг і не могла працювати ні в хаті, ні в колгоспі. Ще провела чоловіка до ями, вкинула на нього грудку землі, перехрестилася на схід сонця і з важким у грудях жалем помалу почвдала додому.

Довгий постійний голод убив у неї в грудях глибокі переживання, і вона, як закам'яніла істота, споглядала, як усе село вигибає; думала, що то кара Бога на людей упала. Не могла доміркуватися, що її хліб-піг і кров усього села — пограбувала Москва, а трудівникам українського села лишила жадливу повільну голодну смерть.

Гордіїха знала певно, що незабаром настане той день, що і її повезуть цією дорогою і усупільнять у колгоспній ямі, як і її Гордія. Смерть чоловіка й своїх сусідів сприймала байдуже, ніби це було щось закономірне, щось таке, чого не обминути, що повинно обов'язково прийти, на що треба було чекати. Лише в глибині серця закрадався жаль за дочкою Секлетою, яка ще була дівкою й ходила на працю до ненависного голодного колгоспу.

За сином Іваном вона вже не мала журби, бо він писав із Московщини, що випасає череду в совхозі й на кожний день має кусень хліба; про голод, як в Україні, там люди нічого не знають. Але доньку Секлету треба якось рятувати. Як рятувати? — сама не могла відповісти на те питання.

Часом дочка приносила з поля в кишені жменю зернят пшениці, вим'ятих із колосків нишком під час праці (що робили всі голодні, бо часом на полі їх і поїдали), то Гордіїха зварить якоїсь куті, сама не їсть, для доні залишає. А коли вже ноги налилися водою, лице опухло, руки не стали її слухати, Гордіїха залягла на полику та переверталася з боку на бік. Кинеться часом звестися, щоб по хаті пройтися, але всі сили покинули її, і безсила падає на постелю.

— Хто забрав мої сили? — питала сама себе. — Вони ж повинні ще бути в мене. Ще ж тільки переступила п'ятий десяток років. Чи це вже й кінець мій? . .

І знову, як у тумані, думки її зникали, паморочилися . . .

Настали холодні осінні дні листопада. Смерть селян потягла за собою й загибель урожаю на полі. Не підготовлено було ріллі під зяб, не засіяно всієї озимини, бо бракувало тяглової сили, яка гинула

від браку кормів, як і нещасні люди. Труп коней валялися по луках та дорогах, а напівживі пухлі люди, які могли ще рухатися, різали ті трупи та ними рятували своє животіння.

У першій частині листопада випав перший сніг і прикрив незібрані на полі цукрові буряки й картоплю. Щоб рятувати ситуацію, Москва кинула у вимерлі села міських людей з житлокоопів, які робили в полі під час жнив і восени. Також місцева влада примусом виганяла на поле всіх голодних, що ще не доконали й сьак-так рухалися. Не витримавши непосильної селянської праці, частина житлокоопівців із міста повтікали назад, а частина, найбільше відданих комсомолу та компартії, залишилися далі працювати, поділяючи всі невгоди селянської роботи разом із недобитими напівживими тіннями колгоспників.

Секлету, яка ще могла ходити, теж вигнали копати з-під снігу цукрові буряки. Не хотіла йти в такий холод, спиралася, що мати вмирає, але ніхто на те не зважав і силою потягнули.

Холодний вітер із Москви до костей пронизував виснажені голодом тіла колгоспників. Мокрі від снігу руки костеніли, що тяжко було розігнути пальці, крізь дрәне взуття пробиралася волога до ніг.

— Не домучили голодом, то домучать холодом, — думала Секлета й з усієї мочі натискала ногою на заступ, щоб хоч трохи зігрітися.

У обідню пору міські люди мали привезений спеціально лише для них хліб, цукор, рибу, тощо, а колгоспникам навіть гарячої води не нагріли; хто мав у „мундирах“ печену картоплю та солоні огірки, тим і живився. Не було ніякого захисту від вітру, а так сидючи на мокрих купах буряків, і обідали. Дехто ще ховався за високими купами буряків, щоб захистити себе від колючого вітру, але для всіх не доставало того захисту.

Безсила, виморена, вся мокра, дрижала від холоду та голоду Секлета, чистячи чергову картоплину від лушпиння. Закоцюбілі пальці не розправлялися, не слухалися її, і Секлета залишила ту роботу й кусала картоплину так неочищену.

На землю впав мокрий сірий присмерк осінньої голодної ночі, коли колгоспники та житлокоопівці залишали роботу на полі. Треба було пішки йти додому, бо засобів транспорту ніхто не давав. А йти додому було далеченько. Секлета очистила від снігу, землі та гички один цукровий бурячок і всунула до кишені. Зварю солодкої юшки для хворої неньки, — думала вона, — бо ж цукру вже кілька років і в хаті не було, не то що в роті. Може мати, попивши солоденького, на ноги здійметься. Але на нещастя те побачила московка з житлокоопу комсомолка Постреляєва й потягнула Секлету до сільради. Там витягли Секлеті бурячок, поклали, як речевий доказ обвинувачення, на столі і склали на „злодійку“ акт про розкрадання колгоспної соціалістичної власності. Силою примусили Секлету підписати той акт і відпустили додому.

Із прикладу над іншими колгоспниками в таких випадках Секлета знала, що їй грозить кара до п'яти років важких таборів у Си-

бірі. З важкими чорними, як осіння ніч, невідрадними думками брела вона по снігу до своєї хати. Коли відчинила двері, Гордіїха піднесла голову й запитала:

— Чого ти, доню, так довго барилася на тій роботі? Адже на дворі вже глуха ніч.

— Зараз розповім усе, мамочко! Дайте перше переберуся з мокрого одягу та запалю в печі.

Засвітити в хаті не було чого, бо не мали ні смальцю, ні олії до каганця. а про гас, то й думати нічого. Коли горіло в печі, то від вогню і в хаті видко було.

Коли Секлета готувала щось на вечерю, то й розповіла матері свою історію з цукровим буряком. Немічна мати ще більше побивалася за долю своєї доньки і почала схлипувати.

— Не плачте, мамо! Ідучи з сільради додому, я намітила такий плян: незабаром надходять свята Різдва Христового, а в нашій хаті немає ані крихітки хліба. За кращих часів життя ми розговлялися в це свято салом та ковбасою, а тепер хоча б кусочок хліба роздобути. Поїду я, мамо, в Московщину до братіка Івана, то може там щось заколядую, а тим часом може пройде мимо мене й та напасть з бурячком. Я попрошу свою сестру Уляну (що була заміжня), то під час моєї відсутности вона догляне за вами. Інакше ми загинемо. Усі ті, що їздять у Московщину, щось там здобувають і повиживали, а хто сидів дома — загинули. Треба якось рятуватися, мамо!

— Роби, доню, як знаєш, аби врятувала себе, а про мене не думай, бо я вже трохи набідилася на цім білім світі, то мені вже й не страшно й померти, а тобі ще треба пожити. Як хочеш їхати, то їдь за колядою, а я якось обійдуся і без тебе. Уляна хоч і має свої діти, то ще в змозі навідатися до мене, бо їй же не так і далеко.

— То я, не відкладаючи, завтра вирушаю в дорогу, бо як ще довше покопаю ті буряки, то й сама ляжу разом із вами. А тоді що на нас чекає? . .

— Я не перечу тобі, доню! Їдь!

Секлета зварила собі в дорогу десяток бараболь до огірків, приготувала дещо для матері й пішла до сестри. Уляна не відмовилася доглянути матір, бо Секлета обіцяла і їй привезти до свят якогось гостинця з коляди.

Ще до схід сонця, поцілувавши матір, Секлета вийшла з дому. Грошей жодної копійки на квиток не мала, але вони й не потрібні їй були, бо однаково селянам з України не видавали квитків на залізничних станціях. Видавали квитки тільки по особистих командировках від советських установ та організацій. А такі командировки діставали члени комсомолу й компартії та часом деякі службовці установ. Для українських селян шлях до залізничного транспорту був закритий. Хай вмирають на рідній землі, плоди якої загарбав окупант.

Секлеті на цей раз пощастило. На станції Дарниця їй без перешкод удалося влізти до вагона поїзду, що їхав на Москву. Не ма-

ючи ніякого багажу, вона легко поповзла під лаву й лягла. Подорожні сиділи на лаві, то із-за їх ніг не видно було під лаву. Деякі пасажири бачили „зайця“, але були байдужі, певно, співчували тій біді, що творилася в Україні. Так „зайцем“ Секлета приїхала до місця свого призначення.

Совхоз, де пас череду брат Іван, був поблизу залізниці, й Секлеті пішки були йти недалеко. При зустрічі брат ледве пізнав змарнілу від голоду свою сестру. Іван був червоний на обличчі, й здоровим подихом степів віяло від його постаті. Тут уволою їв хліб, та й до хліба мав приварок. Привітавшись з сестрою, Іван зразу запитав про здоров'я своєї матері. Довідавшись, що ненька лежить хвора від голоду, брат засумував; сіре покривало глибокої печалі впало на його ясні очі, смутком покрило недавно радісне його обличчя. Дізнавшись про мету приїзду сестри, Іван сказав:

— Я тебе влаштую на тимчасову роботу тут при совхозі, то ми разом щось постараємось та роздобудемо для нашої матері.

Секлета влаштувалася мешкати в одній малій кімнаті разом із братом. Другого дня її прийняли в совхозі на тимчасову працю по перечищуванні збіжжя на зерноочищувальних машинах. Хоч і курна робота, але не на снігу й не на вітрі, як було в колгоспі. Брат Іван теж працював разом із сестрою, бо робота на пастівнику скінчилася. Оплату праці в совхозі робили грішми, при чому платили дуже мало, але Секлета з тим не рахувалася, бо треба було тут роздобути хліба. У робочі дні вона збирала в їдальні зі столів залишені кусочки хліба й сушила їх на сухарі, а в неділю ішла в сусідні села „колядувати“ — просити милостиню для хворої матері. Іван теж допомагав сестрі збирати кусочки хліба в їдальні.

З кожним тижнем мішок сухарів усе зростав і зростав. Секлеті пощастило ще вимінати на селі за вишиваний рушничок кусень доброго сала. Також роздобула рукавець гречаних крупів та пляшку олії. За три дні до Свят-Вечора мішок з „колядою“ був уже повний. Секлета одержала свої зароблені гроші, попрощалася з братом і пішла до залізниці. Тепер уже купила квиток до станції Баришівка, бо в Московщині командировок в Україну не вимагалось. „Зайцем“ проїхати назад було тяжче, бо великий мішок заважав для такої їзди. Була задоволена й щаслива; в своїх мріях леліяла приємну думку, як зрадіє її ненька, коли вона прибуде з таким багатством. Справлять і вони по-людському свято Різдва, а може цим мішком і матір поставить на ноги. Ще брат передав для матері трохи грошенят, то може й дома за них щось забідують. У зворотній дорозі додому вже не голодала та й під час роботи в совхозі за кілька тижнів підживилася.

Молодість та харчі проявили себе, і коли Секлета вийшла з вагона та врізалася назустріч холодному вітру, то на її щоках навіть рум'янци загорілися квітучою рожею. Добре, що брат роздобув їй ще й чоботи, то по снігу тепер йти було їй добре. Перев'язавши мішок

своїм поясом, Секлета скинула його собі на спину, бо треба було ще пройти пішки 14 кілометрів до свого села.

Вишневим цвітом здався їй сніг, що вітром порошив під ноги, але Секлеті була та забавка вітру приємною, бо за спиною несла добру безпеку свого та материного життя.

На білому фоні снігу ввечері показалися околиці сумного, але рідного села. Ось вступила Секлета в першу Слобідську вулицю села й натиснула ще більше на зморені ноги, бо їй хотілося ще цього Свят-Вечора щось приготувати смачного для ньеньки з цієї коляди.

Місяць стояв уповні й розливав ясне проміння на село, окутане білим покривалом. Сніг іскрився, бавився промінням, а вкриті ним дерева виглядали чарівними, якимись казковими. Секлета тепер ніби вперше в житті побачила красу української Різдвяної ночі. Ця романтична краса зимової ночі якимсь таємничим способом збудила молоду снагу крови, скоріше гонила її в жилах, а в свідомості спалахувало непереможне бажання жити.

Спереду на дорозі показалася якась темна постать, що йшла назустріч Секлеті. Якись неприємні почуття в грудях рвонули тілом дівчини, й вона швидко звернула вбік, щоб заховатися в найближчому подвір'ї. — Стій, стріляти буду! — роздався грізний голос в морозному повітрі. По голосу пізнала Секлета комсомольця Кіндрата — московського яничара. З переляку дівчина не зупинилася, а просто впала навznak на сніг, щоб своїм тілом закрити мішок за спиною. Серце стрибнуло, як підстрелений птах, і упало в глибоку безодню, коли вона побачила перед собою людську постать з собачим серцем. Від того окрику моторошно билосся і завмирало її серце і душа клякла малою дитиною на морозному повітрі. Ураз зникла вся краса ясного вечора, в очах потемніло, тільки невиразно мигали якісь зорі-вогники.

— А-а-а! . . Це ти, Секлето, — злорадно протягнув крізь зуби. — А що в тебе за спиною? Ого, мішок, та ще й не порожній! . . Так ти замість того, щоб чесно трудитися в колгоспі, то стала займатися спекуляцією?! Підриваєш соціалістичну економіку нашої країни! У колгоспі буряки крадеш, роботу кинула й перейшла на легенький хлібець спекулянта! Давай сюди мішок, падлюко! — і рвонув з усієї сили за пояс від мішка.

Щось широке й могутнє побідно крикнуло в душі Секлеті, затріпотіло в ній сильними крилами, й вона стала боронитися: обом руками чепилася за пояс, зубами кусала руки ворога, качалася по снігу, кричала несамовитим голосом. Розмахом кулака Кіндрат ударив дівчину в обличчя, вирвав мішок і поволі пішов.

— Яка я спекулянтка? . . За які я злидні спекуюю? . . Віддай мою коляду! . . Це я в братіка свого заколядувала! Верни коляду! . . Не жалієш мене, то хоч матір мою голодну пожалій! З голоду вмирає! . .

Комсомолец навіть ні разу не обернувся. Побачивши, що все пропало, Секлета у відчаю закричала:

— Душогубе безсовісний! Недолюдку підлий. У старця останню торбу грабуєш?! Щоб же ти в цей Свят-Вечір подавився нею, кри-
вавий кате! Щоб ти об стіну так головою бився, як мене вдарив, со-
бако скажена!

Ніби наполоханий її криком, прокинувся вітер, пірвав хмарку
снігу, кинув нею об пліт сусідньої повітки й покрив останні слова по-
бивання безпорадної дівчини.

Секлета встала на ноги і, не обтрушуючи з себе снігу, побрела
до своєї хати, що була вже зовсім поблизу. Коли відчинила двері,
з середини повіяло холодним подихом смерті.

— Мамо, ви спите, чи де ви є? — гукнула в темряву хати й стала
обмацувати постіль. Пошукала на печі — ніде нікого живого. З гірким
тривожним почуттям у грудях пішла до сестри Уляни, щоб довідатися
про матір.

— Тиждень тому, як померла наша матінка. Так дуже хотіла по-
бачити тебе перед смертю! Питала мене кожного дня, чи то ще не
повернулася, та й Богу душу віддала, — розповідала плачучи сестра.

Страшний біль стиснув серце Секлети. Уже не так шкода було
й коляди, аби хоч мати була жива. Сльози горохом котилися з очей,
а гіркий плач тіпав її поstattю. Коли трохи заспокоїлася, розповіла
Уляні свою недавню пригоду.

Свят-Вечір знову справляли з огірками та картоплею в „мунди-
рах“. Але Секлеті вже ніщо не смакувало.

— Залишатися далі в своєму селі мені не можна, — сказала
Секлета. — До „справи“ з цукровим буряком додадуть обвинува-
чення в спекуляції та й погублять мое життя. У мене тепер два
шляхи до вибору: або загинути тут дома чи в тюрмі голодною смертю,
або ж рятуватися й тікати до брата в Московщину. Отже, я вибираю
другий шлях і завтра ж рано втікаю з села.

До схід сонця в день Різдва Христового Секлета назавжди поки-
нула рідне село.

Як чорна прірва, що не має дна, як сон страшний, що довго
сниться, такий перенесла в своєму селі шлях терпіння. Ішла тим шля-
хом з дня в ніч, з ночі в день, і так злітали тижні, місяці, роки...
Не знала навіть сама, де починався сон, а де — дійсність, бо все тяг-
лося в безконечну низку страждань та поневірянь.

* * *

Прокльони та гіркі сльози Секлети не пропали даремно, а карою
впали в той самий Свят-Вечір на сім'ю її напасника. Скориставшись
тим, що під час зустрічі з Секлетою не було ніяких свідків, Кіндрат не
відніс пограбованої коляди до сільради, а присвоїв її в свою особисту
користь. Голодна сім'я советського активіста хижими тваринами на-
кинулася на пограбоване сало та сухарі в цей же Свят-Вечір, а в день
Різдва Христового колгоспна підвода вивозила з двору Кіндрата труп
його матері.

Грабунок у день Різдва

Сталінські пляни советських п'ятирічок знищили будівлі багатого колись Медвежого хутора, вирубали овочевий садок. Як на глум злої долі, залишилася серед поля одна обідрана хата з вибитими вікнами. Скажений вихор советської резкуркулізації зірвав навіть жердину від криниці. Залишився лише журавель, задравши свою довгу шию високо в небо, в якого ніби благав захисту, порятунку. Над хутором повис кістяк смерті, як печать советської сваволі, терору.

Ззовні виглядав хутір мертвою пусткою. Але то так лише здавалося. У цій пустці, де всі стежки перетято для життя людини, хтось ще боровся за своє існування. Тільки в советських умовах людина так чіплялася за життя, боролася, виживала й перемагала. Позатулювані ганчірками вікна, зроблена з цегли біля хати маленька піч для варення їжі — усе це свідчило про те, що хтось тут жив, бо життя в таких умовах було одним пасмом нелюдських страждань. Борючись до останньої можливості за своє існування, розвалену советчиками піч замінено примітивною піччю надворі, відірвану жердину від журавля-криниці замінено потузком, пограбовану поживу здобувано кожного дня.

Свято Різдва Христового зустрічала в таких умовинах власниця Медвежого хутора Килина Медвідь. Хоч московське лихоліття жакливо відбилосся на її хуторі та майні, але на зовнішньому вигляді молодиці середніх літ того не було помітно. Виглядала грубою, кремезною, а з її сірих очей світився войовничий вогонь до будь-якого ворога, що посягав на її життя. Сиділа в советських тюрмах, вийшла з них на свій хутір, який теж був для неї тюрмою. Коли б іще була сама, то було б півбіді, а то ще треба прогодувати двоє дітей шкільного віку — Василька та Марійку. Із живих створінь мала єдину курку, яка ціле літо бродила навколо хутора в пошуках їжі, а на ніч приходила до хати. Аналогічне життя вела й Килина: днями ходила по селах та околицях у пошуках за поживою, а вечорами верталася до хати, щоб приготувати щось поїсти з того, що здобула. Як вивезли її чоловіка в Сибір, мусила сама заопікуватися долею своїх дітей, захищаючи їх від голодної смерті.

Завтра Свято Різдва, а душу Килини вкрила темна ніч. Згадала минуле життя в хуторських достатках, згадала про долю чоловіка, і дика туга огорнула її серце. Позавчора приходили з села ударники й забрали вузлики городнього насіння. І в тому зерні вбачали живо-дайний елексир життя невмирущої „куркульки“. А прийдуть іще,

знайдуть курку — заберуть. Зарізати треба — рішила. Сьогодні зарізати, щоб діти запам'ятали, що це є Свято Різдва.

Коли внесла до хати смажену курку, приємні пахощі тривали всю ніч і вранці — в день Різдва Христового, приємно лоскотячи в носах голодних мешканців хутора. Килина поклала в миску смажену курку, накрила зверху тарілкою і поставила на лаві (стола не було, бо пограбували).

Розвиднялося. Мороз потягнув небо рожевою краскою, і воно горіло далекою загравою. Нарешті зійшло й сонце. Килина прокинулася, але вставати не хотіла, бо всі церкви були засипані збіжжям. Спішитися не було куди. Лежала з розплющеними очима й думала, як вижити з своїми дітьми. Куди їй діватися, коли хату зруйнують цілком? Відчувала, що в хаті цій їй довго не всидіти, що вона тут пересиджує дошову негоду. Де їй подітися з двома дітьми? Світ широкий, ніде шукати долі в тому широкому світі — розважала себе в думках.

Стукіт у двері обірвав її мрії. Думала, якась добра душа обід їй принесла. На порозі став комсомолец-ударник із гвинтівкою на плечі. У грудях Килини снігом посипало, коли згадала про курку. Зачувши гомін, діти теж повставали.

— Добре живе куркульське зілля, коли хата пахне смаженою куркою! — сказав комсомолец і почав мотатися по хаті, винюючи слід до поживи.

Почуття страшного відчаю охопило Килину, коли згадала про долю курки. Миттю підбігла до лави й обома руками схватила за миску. Побачивши лакому здобич, комсомолец голодною собакою накинувся на курку, схвативши її обома руками. Килина випустила порожню миску й теж обіруч схватилася за курку. Миска розбилася, а дві постаті, ніби в танкові гарцювали по хаті з куркою в чотирьох руках. Зібравши всі сили, Килина рвонула до себе. У комсомольця в руках залишилося стегно, а курка в Килини. Вирвавши курку, Килина кинула її Василькові і стала переводити свій віддих. Комсомолец не з'їв, а майже проглинув відірване стегно, виплюнувши з рота дві кістки. Смак м'яса так роздратував вовчий апетит комсомольця, що зняв з плеча гвинтівку й почав наступ на малого Василька. Розлюченою вовчицею перетяла Килина шлях своєму ворогові. Скажена лють заволоділа нею. Сповнена вщерть дикого гніву, блискавкою налетіла на ворога й, вирвавши гвинтівку, кинула її під лаву. Як легку подушку, піднесла в повітря ворога, стиснувши йому обидві руки до тулуба й, винісши за сінешні двері, кинула, як падлом, у сніг. Закнувши на засув двері, взяла гвинтівку й стала в сінях: умирати, то хоч на Свято, бо однаково жити не дають.

Обтрусившись від снігу, комсомолец став проситися до хати або принаймні повернути йому гвинтівку, то він залишить курку в спокої. Але Килина добре знала брехливу натуру ворогів і мовчки чекала, що буде далі.

Бачачи, що просьба не допоможе, комсомолец став бити в двері. Після кількох ударів дерев'яний засув не витримав і відлетів. Двері широко розчинилися, а на їх порозі з виглядом переможця став захеканий розчервонілий ворог. Розкрив рота, щоб вилятися московською лайкою, але не встиг і слова вимовити, впав на порозі. Влучна куля в серце була гарячою закускою по курячому стегні.

Зодягнувши своїх дітей і забравши решту курки, Килина в останній раз переступила труп ворога й поріг рідної хати й пішла полями в широкий світ. У слід за нею ішли її діти.

Віяли степові вітри над хатою Медвежего хутора, розкриваючи старий дах. Віяли й несли з собою в безвість роки за роками. Швидким потоком спливав час, а в Медвежий хутір уже ніхто не з'являвся зі старих мешканців.

Килина з дочкою Марією спокійно споживали смажену курку в Англії і не боялися, що її хтось вирве з їхніх рук. Василь (син Килини) в колі своєї сім'ї теж споживав курку, але аж у Америці, де часто згадував долю різдвяної курки на колишньому колись своєму хуторі.

Советська „картошка“

Була люта зима, яка буває тільки в Сибірі, де „дід“ мороз допомагає Москві в ліквідації небажаного їй елемента — „буржуазних націоналістів“.

Концтабір, в якому я мучився, був розташований понад річкою Амур, недалеко залізничної станції Подолі. Цей концтабір належав до четвертого відділу НКВД, який розпоряджався життям і смертю 4½ мільйонів безневинних в'язнів-мучеників.

У невеликому таборі біля ст. Подолі знаходилося нас, в'язнів, небагато: до 80 чоловіків — усі українці, лише чотири були москалі. Усі ми були теслі, й нашим завданням було — рубати ліс і з нього будувати приміщення (доми) для службового персоналу залізниці. Жили ми в бараках, які ми самі нашвидку побудували з дощок. За постіль нам служили кругляки з дерева, на які кожний понакладав собі сухого листя, трави та моху.

Для ogrівання бараку використовували залізну бочку від гасу. Поки в ній горять дрова, доти й тепло в бараці. Годували нас вонючою камбулою (рибою), сухою капустою та гнилою морквою. Улітку воду доставляли з річки Амур, а взимку на бочці перетоплювали сніг, і ця вода служила нам і для питва і для обмивання обличчя. Про прання білизни (власне не білизни, а шмаття) не могло бути й мови. У бараках було повно блощиць, а в одязі вошей.

Із медичного персоналу був засуджений один фельдшер, який і давав нам першу допомогу при обморожуванні або під час каліцтва на роботі. Медикаментів бракувало, ніхто про них не дбав.

Кілометрів 1½ від нашого табору знаходився великий жіночий концтабір 9-тої підфаланги, де більш як половина жінок були також українки. Ті жінки літо й зиму при лютих морозах укладали шпали для полотна залізної дороги. Але нам не вільно було комунікуватися з тими жінками, бо вони робили під пильною охороною. Працювали й ми під наглядом, але утікати було куди?.. в тайгу?.. І в тайзі на кожного втікача чекала явна смерть від хижого звіря, голоду й холоду. Були такі, що втікали, але втікали в зуби страшної смерті. Ми ж поклалися на свою долю: умерти від голоду та виснаження, або ж тягнути лямку свого життя і дочекатися терміну свого звільнення. Хоч і мав кожний з нас по 10 і більше років життя на цих „курортах“, але ми були ще дуже молоді, то й покладали всю надію, що витримаємо.

Одного вечора, сидячи в бараці біля гарячої бочки, я з своїм другом Петром сушили верхній одяг від снігу, бо треба вночі ним

і вкриватися (покривал нам не давали). Хоч і давно ми приятелювали з Петром, а ніколи я не запитав друга про його минуле, про його родину. Відірвавши шматок газетного паперу й насипавши на нього махорки, я скрутив й запалив. Затягнувшись солодко димом, на крилах своїх думок я полетів у своє минуле. Дим слався попід стелею бараку, а думки полинули в далеку обідрану окупантом Україну. Згадавши про свою родину, я запитав Петра:

— Яка в тебе, Петре, родина й де вона тепер?

— Довго треба розповідати про життя моєї родини, але я тобі, Миколо, скажу коротко. Вивезли в Сибір нас у 1931 році під час масової розкуркулізації советами. Я їхав разом із батьком, матір'ю і двома сестрами: Марією 8 років та Ольгою 20 років. По дорозі до Сибіру в неопалених товарних вагонах Марія померла, і її труп викинули в сніг за залізничні колії. Від морозу та голоду така ж доля спіткала мого батька та матір.

Лише я та сестра Ольга доїхали до місця призначення. Правда, дорогою сестра відморозила мизинний палець на правій руці. Як приїхали, то жінок відокремили від чоловіків і погнали в невідомому напрямку. Нас викидали на сніг і заставили будувати для себе бараки. З того часу я й не знаю про долю своєї сестри. А вивезли нас за те, що були добрими господарями та своїм хлібом годували москалів. Ото і вся наша провина. А тут ми робимо, і кусочка нашого українського хліба ніхто нам не дав. Гнилятиною нас годують, щоб скоріше й з нас наробити гною для цієї пустої холодної землі.

Послухав я Петра та й подумав: отак і мою родину розігнали москалі по широкому світі; батько ще під час першої війни втік за кордон, а про долю матері й сестри нічого й не знаю, бо матір десь вигнали з хати, а я, як син емігранта та ще офіцера, опинився в дикій тайзі.

Не пройшло й тижня після розмови з другом, як одного вечора по роботі Петро входить до бараку й шепоче мені на вухо:

— Знаєш, Миколо, що?

— А що таке? — питаю.

— На нашу станцію прибув ешелон з картоплею, який виведено на запасні колії. Певно буде стояти тут цілу ніч. Непогано було б піти довідатися до вагонів, набрати картоплі та хоч раз наїстися вволю, щоб хоч живіт добре наповнити смачною картоплею. Сам бачив напис білою крейдою на вагонах: картошка.

— Добре, — кажу, — як полягають хлопці спати, тоді підемо.

Барак наш від ст. Подолі знаходився недалеко, усього лише кроків за сто. Як тільки хлопці полягали спати, а деякі почали вже й хропіти, я з Петром, забравши торбинки, вийшли з бараку. Сторожа нас не дуже пильнувала, бо це була „незамкнена“ тюрма, від якої недалеко забіжиш.

Прийшли ми до одного вагона й відкрили двері. Я засвітив сірник, бо нічого поночі не можна було розглядіти. При світлі сірника нас

опанувало велике розчарування, коли замість картоплі ми побачили повний вагон мерзлих жіночих трупів. Закривши двері, пішли ми до другого вагона. Там було те ж саме. Не вірячи самі собі (бо вірили твердо в наше „картошка“), підійшли до третього вагона. Відкривши двері, я знову засвітив сірник, але Петро раптом зловив мене за руку й сказав:

— Світи, Миколо, ще раз, бо щось обличчя цієї крайньої дівчини мені дуже по знаку. Я засвітив, а потім уже припалював один сірник за другим.

— Миколо! Рідна моя сестра! Йй Богу, вона! Ось і бородавка в неї на лівій щоці. Ану, гляну на праву руку. Дивися, і мизинця немає. Вона — сестра Ольга . . . Ось де, сестро, доля судила мені з тобою зустрітись! . . . Забрав би з собою тебе, сестричко, та не маю, де тебе подіти . . .

Поцілувавши на прощання свою сестру, Петро засунув двері вагона і промовив:

— Годі нам шукати по всіх 20-ти вагонах картоплі для нашої поживи, бо по всіх цих вагонах московська „картошка“, призначена для поживи хижим звірюкам тайги.

З пониклими головами верталися ми до бараку. Із власного досвіду ми знали добре, що тих, хто помирав улітку, закопували на місці праці, де сконав, а померлих взимку збирали купами, грузили в вагони й відправляли в невідомому напрямку. Певно, на поживу хижакам тайги, щоб і не витратити часу на копання мерзлої землі.

Утративши батька, матір і меншу сестру, бачачи кожного дня танок смерті серед мешканців свого та сусідських таборів, Петро не проронив не одної сльозинки. Нелюдські умови життя, люті морози тайги так окутали холодною кригою Петрове серце, що в ньому не залишилося жодного людського почуття, ні однієї теплої росинки, яка б скотилася з потьмарених карих очей. Скалічивши людські душі, Москва зробила своє діло.

(За спогадом М. Білика)

Советський паспорт

— Гражданин, пред'явіть ваш паспорт, — перетявши вам дорогу на пішоході міста, ставить таку вимогу міліціонер.

Нагло заскочені такою несподіванкою, ви ніяково витягаєте зі спідньої кишені жакета свій паспорт і подаєте йому. Прохожі здалека обминають вас, боязко озираються і спішать скоріше десь зникнути від неприємної вуличної сцени. Не розкривши паспорта, мільтошка (як призириливо називали в народі міліціонерів) ховає паспорт до своєї кишені, витягає з кобури револьвер і рішуче наказує вам:

— Пашлі вперьод: шаг вправо, шаг влево — стреляю без предупреждения. Панятно?

Ви стверджуюче говорите йому „панятно“ й з похиленою головою ідете в тому напрямку, по якому наказує іти вам мільтон.

— У чому ж причина мого арешту? — в розпачі запитуєте мільтона під час маршу.

— Не разгаварівать! В районі міліції разберьомся!

Мільтон заводить вас до кабінету начміліції, кладе перед ним на стіл ваш паспорт і рапортує:

— Задержал подозрительного типа. Нужно проверить. Обратите внимание на его галстук.

Начміліції міряє вас своїм поглядом від ніг до голови. Звірячими хижими очима, ніби двома гострими палями б'є у ваше серце. Потім розгортає паспорт і запитує:

— Ваше прізвище та ім'я?

Ви відповідаєте. Начміліції звіряє правдивість сказаного вами прізвища з тим, що записано в паспорті. Перевіряє проти вікна світлові знаки в паспорті і, запевнившись, що з паспортом усе в порядку, запитує:

— Де ви працюєте?

— Учителем Війтовецької середньої школи, — коротко відповідаєте.

— А де ви взяли таку буржуйську краватку?

— Я вже зносив краватку, куплену в сорабкоопі. А моя дружина переждала у валізі речі й натрапила на цю краватку, яка лишилася в мене ще з царських часів. Не маючи іншої, я ішов до міста й натягнув цю краватку. Ніколи і в голові собі не покладав, що через неї буду мати якусь халепу.

Начміліції накручує телефон і, зв'язавшись з сільрадою села Війтовець, дізнався від голови, що в них дійсно працює в школі учитель з таким прізвищем і зовнішнім виглядом.

— Ви вільні. Можете йти, тільки дивіться! — дає розпорядження начміліції і повертає ваш паспорт.

На що дивитися — для вас залишається згодом.

Тяжкий камінь, що стискував у грудях ваше дихання, враз ізсунувся, і ви в усьому тілі відчуваєте велику полегшу. Знову ховаєте паспорт на старе місце й, виходячи, кидаєте погляд у сторону вашого мільтона. Той, ніяковіючи, розгубленим поглядом дивиться, що так швидко район міліції розібрався, що він допустився такого необачного промаху, і трюк із „врагом народа“ потерпів невдачу.

Вийшовши на вулицю, ви рішуче знімаєте свою злочасну краватку й ховаєте до кишені. Лише слова „тільки дивіться“, як знак запитання повисли в повітрі над вашою головою.

* * *

Ви хочете відвідати свою сестру, з якою не бачилися кілька років. Їдете поїздом із Києва до Кам'янця-Подільського. В своїй уяві малюєте сцену радісної майбутньої зустрічі з сестрою. Не доїжджаючи 100 кілометрів до Кам'янця-Подільського, до нашого вагона входить агент залізничного НКВД. Підійшовши по черзі до вас, запитує, куди ви їдете. Ви раді з того, що ваш квиток не загубився, дістаєте його з кишені й упевнено подаєте енкаведистові. Той лише глянув на квиток і з міною слідчого наказує показати паспорт. Ви задовольняєте його вимогу. Енкаведист дивиться спершу на фото в паспорті, на ваше обличчя і, упевнившись у тотожності, перегортає всі листи паспорта, сторінки яких позначені двома словами „особие пометкі“. Ця процедура з паспортом починає вас нервувати. Почуття вас не зрадило. Не знайшовши в паспорті потрібного, енкаведист звертається до вас з наказом:

— На слідуючій станції ви мусите зійти з вагона й повертатися до Києва. На ваші докази, що ви маєте оплачений квиток і паспорт в порядку, енкаведист заперечує:

— Отже, в тому й справа, що ваш паспорт не є в порядку. Ви їдете в прикордонну полосу. Чому у вашому паспорті немає відмітки особого відділу київського НКВД про те, що вам дозволено їхати в прикордонну смугу?

Ви ніяково здвигаєте плечима й говорите, що про цю необхідність нічого не знали.

Ось і чергова зупинка. Енкаведист спроваджує вас з вагона і слідкує за вами, аж поки рушить поїзд.

З гіркотою на серці, що не здійснилася так вимріяна довгождана зустріч із сестрою, але одночасно й з великою полегшою на серці, що ви збулися присутності й допитів ненависного енкаведиста. Хоч ваші

гроші, виплачені за квиток і пропадають, але ви не шкодуєте за тим. Берете новий квиток до Києва й у своїх думках утрачаєте всяку надію на побачення з сестрою. В „особий відділ“ ви не підете за дозволом, бо щоб отримати такий, з вас почнуть вимотувати жили про соцпоходження та благонадійність від діда-прадіда.

* * *

Ви маєте щастя, що купили квиток до Київського оперового театру на постановку опери „Запорожець за Дунаєм“. З великою насолодою прослухали першу дію. Коли закрилася завіса, ви помічаєте в залі якийсь незвичайний рух серед публіки. Зацікавившись і собі тим, що відбувається, ви бачите, що всі виходи з залі заставлені енкаведистами. У цей час вийти покурити або попити вам не дозволяють. Енкаведист попереджує публіку не хвилюватися, поки пройде „маленькая проверочка“. Загони з відділу НКВД у залі перевіряють паспортів в кожного глядача. Добре, коли ви не забули дома свого паспорта й маєте при собі. Але хто залишив його дома, той до кінця опери не бачив, бо мусив їхати в „особий отдел“ для визначення особистости. Після такої „проверочки“ той самий енкаведист оголошує мету перевірки паспортів, мовляв, шукали „врага народа“, який на їх гадку мав бути присутній в даному театрі. Не вибачившись перед публікою, енкаведисти зникають, забравши з собою всіх безпаспортників. (У „найдемократичніший“ у світі країні громадянин ніколи не повинен викидати з кишені паспорт: чи він на прогулянці, чи в лісі, на морі, в повітрі, в шахті — скрізь він мусить маги при собі советський паспорт).

Після паспортної процедури в театрі ви втратили всяку насолоду від баченого на сцені. Найніжніші пахощі запашної квітки брудно заллято смердючим енкаведівським дьогтем. Ваш чудозий настрій, викликаний грою артистів, ваші почуття потоптані брудними чобітьми московського НКВД.

* * *

Одного вечора під час літньої відпустки ви з дружиною повертаєтеся з дніпровського пляжу додому. На лівому плечі на ремінці висить у вас поганенький фотоапарат советської конструкції. На пероні залізничної станції ви з дружиною проходитеся, чекаючи на поїзд у вашому напрямку. Десь збоку, як хижий яструб, падає на вас мільтон і наказує іти разом із ним. Ваша дружина в тривозі слідує за вами. У кабінеті залізничної міліції наказують подати ваш паспорт. Наказ виконуєте. Мільтон дивиться в „особие пометкі“ і впевняється, що ваш фотоапарат зареєстрований в НКВД. Перевіряє номер реєстрації з номером фотоапарату, марку і, запевнившись, що все за-

писано вірно, повертає вам паспорт. Але ваш зовнішній вигляд у мільтона викликає якусь підозру. Разом із паспортом повертає вам і фотоапарат, але фільм залишає в себе.

— Проявім, проверім, что ви засняли, потом пришльом вам по почте, — одержуєте на прощання відповідь.

Дружина рада, що пустили, біжить вам назустріч.

Ідучи додому, перебираєте в думках, що ви протягом дня фотографували. Не дай, Боже, коли б на вашому фільмі виявили якийсь міст, завод, фабрику, советську установу (будинок), залізничну станцію або якийсь військовий об'єкт! . . . До фільму з такими зображеннями вам „пришиють“: іноземний шпигун, диверсант, контррозвідчик, ворог народу . . . і більше вже не бачити вам ні небезпечного в советських умовах фотоапарату, ні дружини, ні світу соняшного.

* * *

Зима. Вільний від праці день. Збираючись на полювання, крім наявності набоїв, перевіряєте, чи маєте при собі паспорт, хоч ідете в безлюдне поле.

Чисте зимове повітря живодайно сповнює груди. Хочеться за одним разом якнайбільше набрати свіжого польового повітря. В голубій блакиті грає сонце. Його проміння відбивається від снігу, сліпить очі й приємно лоскоче в грудях. Ось над снігом гордо випросталася гілка сухого бур'яну. Кожне її відгалуження густо вкрите тендітними білими узорами чудового інею, який проти сонця виграє діамантами-самоцвітами. Незвичайна краса зимового пейзажу поля вражає вас до глибини серця. Але советський паспорт може легко попсувати ваші чудові почуття, ваші враження природи, що оточує вас.

Проходячи неподалеку шляху, ви бачите пару коней, запряжених у сани. Ви байдужі до того, хто там їде, бо пильнуєте за появою зі схованки зайця. Але коні раптом зупинилися, і не зі схованки в снігу, а з саней встають два озброєні „зайці“ в уніформах НКВД. „Зайці“ махають до вас передніми лапами, наказуючи підійти до них. Ви спустете з бойової готовності курки рушниці, вішаєте її на плече й, упійманий „зайцями“, нерішуче й боязко наближаєтеся до них.

— Ваш паспорт? — чуєте наказ замість слів привітання. Замерзлими руками ви розстібаєте свій одяг і ніяк швидко не вправляєтеся це зробити. Вас наганяють словом „побистрее“ Нарешті подаєте. В „особих пометках“ ваша рушниця зареєстрована в райвідділі міліції. Номер реєстрації і на рушниці звіряють. Вимагають дати членську книжку з союзу мисливців. Заглянувши в неї, звертають вам увагу, що не виконуєте державного плану заготівлі пушнини. Ви обіцяєте зробити недовиконане, і вас відпускають. Коли б не було у вас відмітки в паспорті або членської книжки, — ви поїхали б на санях разом із „зайцями“, що полюють на мисливців. Але після такої зустрічі

з непередбаченими „зайцями“ яскраво-біла пелена снігу у ваших очах значно потьмарилася. Попередній настрій тяжко встановити. Його знову брудно попсовано советським паспортом.

* * *

Уночі пройшла буря. Вийшовши вранці надвір, ви помічаєте, що ваша радіоантена, яка була прикріплена на верхів'ї тополі, обірвана. Ви лізете на дерево й закріплюєте антену на старе місце. Але, глянувши на шлях, ви бачите, що у вашому напрямку їде велосипедом мільтон. Доїжджає до тополі, зупиняється і чекає на вас. Без наказу знизу ви злізаєте з дерева, витягаєте з кишені паспорт, відкриваєте з відомим заголовком сторінку, де є відмітка поштового уряду про реєстрацію вашого радіоапарату, й подаєте мільтонові. Останній, одобряючи ваші вірні запобігання, стверджуюче хитає головою і, сідаючи на велосипед, запитує:

— А авдиції з-за кордону слухаєте? Ви заперечливо крутите головою, після чого мільтон зникає.

* * *

Навіть після смерти советського громадянина його родина не має спокою. Хоч із моментом смерти органи московської влади знімають з себе всяке „підкування“ про дальнішу долю покійника, але за його паспорт не забувають. Родина покійного мусить здати паспорт до сільради чи міськради, щоб за паспортом покійника не заховався ще якийсь „клясовий ворог“. Клясова пильність понад усе.

Про ночівлю в готелі чи в інших подібних випадках без паспорта не може бути й мови, бо вас туди не пустять.

* * *

Від холодних берегів Крижаного океану до Чорного моря, від Балтійського моря і до Тихого океану вдень і вночі прокляттям б'ють страшні слова по вухах „щасливих“ громадян „необ'ятной родіни“:

— „Гражданін, пред'явіте ваш паспорт!“

У країні будованого комунізму, „где так вольно дишет человек“, останній відчуває постійне „підкування“ московського уряду, який ні на хвилину не забуває про людину, життя й діяльність якої відбита особливим хемічним складом чорнила в советському паспорті.

Яке ж може бути порівняння советського громадянина з людиною капіталістичних країн, де не тільки ніхто не цікавиться нею по-советському, але навіть не дано їй паспорта?!

За наказом згори

Кооперація — шлях до комунізму.
(Советське гасло)

— Оце ви в хаті сидите й нічого не знаєте, Уляно? — відкривши хатні двері, схвильованим голосом запитала сусідка Явдоха.

— А що трапилося? Знову вже когось забрали з села? — стурбовано перепитала Уляна.

— Та де там! Нікого не забрали з села, а навпаки — привезли в село: багато краму і дві бочки тюльки привезли до кооперативної крамниці. Хто має повний пай або добавить, якщо неповний, тому будуть продавати завтра вранці крам. Я оце навмисне зайшла до вас, щоб домовитися, коли нам піти зайняти місце в черзі.

— Хто його знає, чи вдасться нам щось дістати? Усі люди на селі такі обдерті, що тяжко буде нам щось одержати, бо ж черга буде велика.

— То я ж і зайшла з тим, щоб нам домовитися і першими зайняти чергу; як опівночі проспівують перші півні, то я постукаю до вас у вікно. Ви вже, будь-ласка, не роздягаючись, лягайте цю ніч спати, і як тільки я постукаю, щоб зразу ж ми й пішли. Я також буду спати вдягнена.

— Добре. Я на вас чекатиму, Явдохо! Та тільки ж пильнуйте й не проспійте перших півнів.

— Та вже на одне око буду спати, а другим пильнуватиму, щоб не проспати. Доброї ночі вам, Уляно!

— Добраніч, Явдохо!

Тішилася Уляна думкою, що купить краму чоловікові на сорочку, бо від солонного поту вся спина в сорочці вигнила в Семена, випала геть, соромно й на полі працювати. Біда тільки, що жодного карбованця не мала за пазухою. Уклавши спати дітей, сказала Семенові, що піде до куми Теклі; може вона поверне їй ті п'ятдесят карбованців боргу, що ще восени позичила в неї.

Але Текля теж не мала на той час грошей. Бачачи бідкання куми Явдохи, Текля пішла до своєї сестри, в якій, на щастя, знайшлися гроші. Сяючи від радості, прибігла Уляна додому, знайшла кооперативну книжку, вклала в неї гроші й, заховавши за пазуху, пішла спати.

Але сон геть утік від неї; на її очі уперто давила нова голуба сатинова сорочка на Семенові, вабила її, не давала спокою. Переки-

нулася на другий бік, заплющила очі, але голуба сорочка, як привид, виблискувала новою фарбою. Перевернулася на спину, відкрила очі, сорочка знову не щезла. Так перекидалася Уляна, відкривала то замикала очі, аж поки почула стукіт у вікно. Швидко вставши, накинула на голову хустину й вийшла з хати, біля дверей якої чекала на неї Явдоха.

Квітнева ніч замріяно дивилася в зоряні простори. З півдня повівав погожий вітер, порушуючи нічну тишу шелестом молодого листя поодиноких дерев. Зрідка на селі перегукувалися півні. У колгоспній стайні заревла голодна корова, крик якої сумною луною покотився над селом і втопився в мороці ночі. З темних вулиць виходили одиноко людські постаті, які йшли в центр села, де на майдані стояла кооперативна крамниця, зроблена з хлібної комори ліквідованого советами доброго господаря.

Не здійснилися мрії Уляни та Явдохи, щоб першими зайняти чергу. Коли прибули до крамниці, там уже стояло до півсотні людей, які завзято розмовляли поміж собою. Привітавшись, наші молодіці й собі зайняли місце в черзі. З цікавості Уляна запитала Явдоху:

— І коли ці люди поприходили, що так багато їх зібралось?

— Та ми стоїмо ще від самого вечора, відколи привезли крам до крамниці, — озвалася колгоспниця, що стояла в черзі.

— Ну, і багато привезли того краму? — запитала Явдоха.

— Привезли багато, та не знаю, чи залишиться щось для нас, бо ще звечора може й половина з того щезла з крамниці, — розповідала колгоспниця.

— Як щезла? Куди щезла? — запитала Уляна.

— Як тільки прибув крам, то в крамницю гайворонням злетілося все „начальство“ села. Замкнулися в крамниці, а людям сказали, щоб розходилися, бо зараз іде розцінка товару, а продавати будуть завтра вранці. Дехто з черги пішов додому, а нас частина лишилася чекати, поки будуть продавати. Постояли годину, аж відчиняються двері, з яких виходять голови колгоспів із цілими рулонами краму під руками. Для патронованих дітей при колгоспах, — кажуть, — крам несемо. Пізніше поодиноці виходили голова та члени президії сільради, секретар партосередку, жінорганізаторка, члени крамничної комісії, члени правління кооперації — усі під полами виносили крам, ніби ховаючись із краденим від людей, що стояли в черзі. Останнім вийшов крамник, який почепив на дверях отой великий замок, а ми лишилися чекати сходу сонця.

— Та де ж голови дівають той товар, що подекілька разів на рік беруть на патронати, а патроновані діти ходять босі й обдерті? — обурено запитала Явдоха.

— Зате головихи ходять повбирані, як пави, — злісно промовила Уляна.

— Ото ж така правда на світі, — журилася молодиця, яка розповідала про втечу краму з крамниці.

У безконечних жалях та наріканнях на життєві нестатки швидко сховався час. Темний шнур людських постатей усе зростав, розтягнувшись геть за крамничну комору.

Край неба на сході рожевіло, ніби воно кров'ю стікало. Ставав день, і зорі зітхали втомлено. Сон тривожно втікав у поле, за яким гнався відгомін села, що прокидалося. Сходило весняне сонце. На похмурих обличчях людей, що стояли в черзі, відбилася глибока туга, в очах безсонна втома.

Зі сходом сонця прийшов до крамниці голова й продавець. Почалася торгівля. Перші, що дістали щось, виходили з крамниці з обуренням і наріканням: той хотів краму на сорочку, а дали на штани; інший хотів на штани, а дали на підшивку; хтось простояв цілу ніч у черзі, але не було грошей додати паю, то нічого не дістав; інший хотів білого полотна, а дали фланелі — усі виходили незадоволені.

Надійшла черга й до Уляни. Наблизившись до прилавку, побачила голубий сатин. Обличчя в неї проясніло. До самої півночі бачила його перед своїми очима, і ось він лежить так близько від неї. Взяла в пальці, помацала й задоволено сказала:

— Три метри на сорочку цього сатину прошу.

— Дайте вашу членську книжку, — звернувся до неї продавець.

Всунувши за пазуху руку, дістала книжку й подала продавцеві.

— Ви маєте неповний пай, усього 120 карбованців, а потрібно вам мати 200 карбованців. Коли зараз додати 30 карбованців паю, то одержите краму.

Скривившись, закусила губу Уляна, бо хотіла й солі та ще дещо в господарство купити, а тут раптом — гроші давай на пай. Не маючи іншого виходу, погодилася додати паю. Продавець відміряв два метри й швидко відтяв ножицями.

— Та скільки ж ви відрізали? — з виглядом переляку запитала Уляна.

— Два метри, хіба не бачили?

— Я ж просила на сорочку, на яку потрібно три метри. Що ж я зроблю з того клаття?

— Буде для дитини або зробиш дві хустини на голову, — відпирився продавець.

— Та я і без хустини залишуся, а он чоловік обірвався — уся спина в сорочці вигнила від поту.

— А рукави лишилися цілі? — запитав продавець.

— Цілі, але то в нього сорочка була сірого кольору, а це голубий крам.

— Сірого в нас немає, а коли не хочете брати, то не затримуйте черги, бо он скільки людей чекає, — відповів продавець і відкинув убік відріз.

Баячись, що не дістане нічого, Уляна подумала, що справді так зробить: покрити спину та груди стане нового матеріалу, а рукави пришеє з старої сорочки, і не буде Семен світити голою спиною.

— Що з вами робити? Давайте вже й два метри, — погодилася Уляна.

Продавець поклав відріз сатину, а зверху нього положив пуделко „пудри“.

— А це ще що таке? Я ж цього не просила, — заперечувала Уляна.

— То „пудра“ — борошенце таке до лица, щоб краще виглядало. Застій товару. Ніхто того не купує, то є розпорядження згори накидати покупцям парфумерію разом із крамом.

— Та я і лица на собі вже не маю, а ви якесь там борошенце накидаєте: „На тобі, небоже, що мені негоже“, — як говориться в прислів'ї. Замість борошення, дайте мені солі, тюльки, цвяхів, — добивалася Уляна.

— Щоб повісилася на цвяхові, — хтось із черги.

— Повіситися можна й на гілляці, — швидко відрубала Уляна.

— Не хочете брати борошення, то нічого не одержите. Хто там наступний? — запитав продавець.

— Та давайте вже, давайте й борошенце. Що з вами робити?!

Розплатившись, Уляна з великою силою пропхалася крізь натовп людей. За Уляною підступила Явдоха.

— Прошу того чорного на штани чоловікові, а метр цього сатину дівчині на хустку, — звернулася Явдоха.

— Ваша членська книжка?

— Та в нас пай повний, — заспокоєно відповіла, подаючи книжку.

Глянувши в книжку, продавець сказав:

— Так, пай у вас повний, але хто має повний пай, мусить дати трохи вкладу до кооперативи на розширення торгівлі, тоді одержить крам.

— Та дам уже, дам, тільки міряйте, — без спротиву погодилася Явдоха.

Продавець відміряв два метри на штани й подав Явдосі.

— Та я ж просила ще метр на хустину дівчині своїй! Чого ж ви не міряєте?

— Тільки по два метри на книжку. Такий маємо наказ згори.

— Бодай тая „гора“ на погибель завалилася, — тільки подумала Явдоха, але боялася сказати, щоб не забрав назад краму. — Ну, давайте хоч на штани. Продавець поклав відріз, а зверху нього пляшечку парфуми.

— А це що? — запитала.

— Парфуми, щоб пахли краще, — регочучи, сказав продавець.

— Та я кожного дня перевіряю посівний матеріал у колгоспній коморі, то там так пахне, що коли й додому прийду, то в носі крутить. До чого мені ще це? Глузуєте з мене, чи насправді?

— Не глузую, а насправді. А не хочете брати, краму не одержите.

Не маючи іншого виходу, Явдоха розплатилася і випхалася надвір.

Вийшовши з крамниці, з досадою на серці з усієї сили розмахнулася рукою. Флякон парфум поцілів у підвалину ганку й розлетівся на дрібні кусники. Пахощі від парфум розлилися в ранковому повітрі й залоскотали в носах людей, що товпилися біля крамниці.

— Оце насмерділа тут, хоч носи затикай, — сміючися, кепкували чоловіки з гурту.

— Самі з себе смієтеся, — злісно відказала Явдоха. — Від півночі я стояла за тими парфумами, що вони мені насильно всунули в руки?! Хай самі їх тут нюхають, щоб не смерділи московською тюлькою. Бо ж і тюльки за гроші не продають — уся під заготівлю яець: за один кілограм тюльки вимагають десяток яець!! . . Та коли б я ті яйця мала, то і не запитала б за ту гнилу тюльку. Як хитрують ті, що на „горі“ сидять. Наказ такий мають з „гори“, щоб вона їм завалилася. Дихати вже під тою „горою“ немає чим, так дошкульно тисне на нас та проклята „гора“, — не втримавшись, висказала свої болі Явдоха.

— І чого ти, Явдохо, розходилася? — обізвався до неї Трохим, шойно вийшовши з крамниці. — Я ось маю повний пай, хотів солі кіло взяти, і не дали. Сіль, — кажуть, — не за гроші, а під заготівлю металобрухту. Та хоча б сіль, а то якась купа з сміттям, що лежить на підлозі в куті крамниці. Ніби то не для людей, а для худобини. Та де ж того взяти металевого лому, коли і цвяха немає де взяти?!

Слухаючи цю розмову, селянин середніх років чомусь нервувався. Щось давно зібране в його душі раптом потребувало виходу. Швидким рухом руки він вийняв з своєї кишені кооперативну членську книжку й подав Трохимові, говорячи:

— Так, на ось читай, що тут надруковано на першій сторінці.

— „Кооперація — шлях до комунізму“, — голосно прочитав Трохим.

— То, я думаю, тепер ти все зрозумів, чого тобі й солі не дали. Бачив раніше, бачиш і з сьогоднішньої торгівлі, на який шлях нас загнали???.

Лекція української мови

У коридорі Тарандинцівської середньої школи голосно залунав дзвінок, сповіщаючи учнів про початок навчання. Узявши під пахву клясний журнал та підручники, викладач української мови Михайло Григорович Тихонович*) вийшов з учительської кімнати й направився до дверей сьомої кляси, де за розкладом навчання повинна бути його перша лекція. Привітавшись з учнями, Тихонович відмітив у клясному журналі відсутніх учнів, перевірів письмову вправу на даний день, потім оголосив завдання лекції:

— Для кращого закріплення вивченого матеріалу з граматики ми сьогодні зробимо синтаксичний аналіз речень. Приготуйте зошити для вправ, а ти Глущенко Петро, іди до дошки й запиши для розбору таке речення:

„Жити стало краще, жити стало веселіше“.

Коли Глущенко закінчив писати, учитель звернувся до учнів:

— Хто бачить помилки в реченні, прошу піднести руки. Божко Іван, ти бачиш?

Учень став на ноги й сказав, що речення написано цілком вірно.

— Тищенко Ольга, ти бачиш якусь помилку?

Учениця встала, оглянулася на боки й, ніяковіючи, заговорила:

— З боку орфографії і пунктуації речення написано вірно, але зміст його неправдивий.

— Як неправдивий?! Це ж слова товариша Сталіна, а що сказав батько народів, то для нас закон, — обстоював учитель.

— То я вже не знаю, кому вірити, чи „батькові“ Сталіну, чи моїй бабусі? Моя бабуся ніколи в своєму житті не брехала, і всі їй вірили, що вона розповідала. А про сучасне життя вона недавно сказала: „Гірко, дуже гірко стало жити людям тепер. Навіть за панщини, якої я трохи зазнала, було краще, бо був і хліб, і до хліба“.

— Я і сама їй вірю, що правду говорила; бо по собі знаю, як я голодна, то гірко мені на серці й у шлунку пече, так пече! Коли б я їсти не хотіла, то я повірила б і „батькові“, а коли я голодна — більше вірю своїй бабусі.

— Досить, сідай! — різко обірвав розмову учениці Тихонович. — Ми робимо не політичний огляд назад, у пережиті роки твоеї бабусі, а синтаксичний аналіз речення. Скажи, Глущенко, це речення просте, чи складне? — і почали розбір речення.

*) Даємо прізвище справжнє, бо він уже спочив у могилі вічним сном.

Невдоволена учениця сіла на своє місце. Учні позирали на неї з задоволеним посміхом на обличчях.

Коли з цим реченням було все закінчено, учитель викликав до таблиці іншого учня і дав записати таке речення:

„Піснею про Сталіна починає день, кращих ми не знаємо на землі пісень“.

У той час, як учень записував на дошці речення, Тихонович помітив розмову поміж учнями.

— Що ти там, Іващенко, розмовляєш із Тереминкою? Треба всю увагу звернути на правопис речення, а ви там розмовами приватними займаєтесь. Тереминко, що він тобі говорив?

— Та нічого.

— Як нічого, коли я бачив. Говори!

— Так ви будете кричати.

— Не кричатиму. Говори!

— То Іващенко мені казав, що і це речення за змістом також неправдиве, бо його мати завжди починає свій день не піснею про Сталіна, коли плакати хочеться, а молитвою „Отче наш“; а батько його починає прокльонами Сталіна, що створив рабські колгоспи, куди обов'язково мусить щоранку іти на тяжку працю. Та мати йому говорила, що як настав колгосп, то й пісні заглухли на селі. А колись було молодь на вулицях співала до глибокої ночі.

— Чи буде коли-небудь кінець твоєму оповіданню? — нервувався Михайло Григорович.

— Та ви ж самі наказували мені говорити, то я й говорю, — відпирався учень.

— Сідай і замовкни, — почервонівши, закричав учитель.

— Я ж і казав, що кричатимете, а ви кажете: говори, — і учень з невдоволеною міною на обличчі сів.

Бачачи правду по стороні Іващенко, всі учні, симпатизуючи йому, що „обрівав“ учителя, засміялися.

Учень, що стояв біля дошки, почав аналіз записаного речення.

Закінчивши розбір речення, учитель сказав учневі йти на своє місце й викликав до дошки Федоренка, якому для розбору дав записати таке речення:

„Обмолочений хліб зразу ж вивозили на зсипні пункти“.

Коли учень записав, учитель запитав, чи хто бачить помилки. У той час, як розглядав учнів, хто відізветься, учитель помітив, що один учень передав своєму сусідові на передній парті записку. Тихонович, проходячи поміж партами, наблизився до учня, який одержав записку. Взявши до рук зошит учня, Тихонович став перегортати сторінки, між якими знайшов і записку, по якій пробіг очима. У записці було таке речення:

„Обмолочений хліб зразу ж вивозили на зсипні пункти, а колгоспники за свою працю одержали дулю“.

— Чи так і на дошці записано речення, як оце ти тут написав? — звернувся учитель до учня.

— Ні, почервонівши, відповів учень, який писав записку.

— То чому ж ти вигадуєш такі дурниці? — удавано-сердито запитав, а в думках цілком солідаризувався з добавкою учня.

— Я більше не буду такого робити, — пообіцяв учень з винуватою міною на лиці.

— Треба ділом займатися, а не дурницями, невдоволено наказував учитель і порвав записку на дрібні кусочки.

Коли залишилося п'ять хвилин до дзвінка, учитель вказав учням розділ у підручнику для повторення, дав для домашньої роботи самостійну письмову вправу; сам проаналізував перше речення з тої вправи і пояснив розстановку розділових знаків. Дома учні мусили самі переписати вправу й поставити відповідні розділові знаки там, де їх бракувало.

Дзвінок сповістив про закінчення лекції. Зібравши свої підручники, замислений учитель, прибитий невдоволеним настроєм, пішов до вчительської кімнати.

Уже скінчилися і всі лекції Михайла Григоровича, а розладнана нервова система з першої лекції не приходила до нормального стану. З важкими думками, що камінем тиснули на голову, ішов до своєї квартири. Не запитавши дружину за обід, сів біля стола, затиснув голову в долонях своїх рук і заглибився в думки. Серафима, його дружина, вже борщ налила в тарілки, а бачить, що чоловік і не збирається обідати.

— Чи ти вже зовсім позбувся апетиту, чи що з тобою трапилося, що на борщ ніякої уваги не звертаєш? — стурбовано запитала.

— Советське життя, моя робота мене їсть, тому я і не можу їсти. Почуваю, що я знаходжуся поміж молотом і ковадлом. Московський молот, що повис страшною загрозою над моєю головою — це наказ окупанта виховувати учнів у комуністичному дусі; ковадло — це дитяча правда про навколишню советську дійсність. Мое ж життя повисло поміж ними двома. Що мене перше придавить — я ще й сам не знаю, але відчуваю, що розчавлять мене. Я вже відчуваю наближення до себе колючих рукавиць Єжова, в яких на гострих шпильках знайду кінець свого життя. Чи ти читала твір Васильченка „Мужицька арифметика“? Аналогічне тому, що списав автор у тому творі, трапилося в мене сьогодні на лекції української мови в сьомій класі. Та чи тільки сьогодні?!

Серафима теж педагог, але викладала математику. Вислухавши чоловіка, завважила:

— Ти ж добре розумієш, який тепер настрій селян. А те, що дорослі переживають, думають і говорять, — усе переймають їхні діти. Вони все вбирають із свого оточення, як суха губка воду. Ти краще

підбирав би приклади з художньої літератури: з творів І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, І. Франка та інших, а речення, насичені комуністичним смородом, обминай.

— Як же мені підбирати такі приклади, коли підручник „Граматика української мови“ Загородського весь переповнений комуністичною пропагандою. Обминай їх у своїй роботі — директор школи (комуніст), перевіряючи мій конспект праці, кине мені контрреволюцію; скаже, що я, як син священика, навмисне протаскую учням аполітичний матеріал. „Де ж комуністичне виховання учнів?“ — запитає. А які наслідки будуть для мене — ти сама добре знаєш із практики минулого на вчителів інших шкіл, по яких і слід загинув. Ось поглянь у підручник, якими „перлами“ він рясніє, то й побачиш. Прочитай тобі декілька прикладів, а ти сама зробиш висновки, наприклад:

„Невпізнаним стало наше колгоспне село.“

— „То правда, бо й соломі з дахів поздирали на паливо“, — добавлять учні.

„Комуністична партія привела нас до щасливого радісного життя“.

— „І до самого краю пропасти“, — додають учні.

„Щасливі, дітки, ви, що народилися в лагідний час, в безпечную годину.“

— „Бодай би й не родилися на ці муки“, — як не скажуть, то подумують.

„Колгосп збудував власну електростанцію.“

— „А ми при каганцях готуємо лекції“ — скажуть.

Або взяти це народне прислів'я:

„Хліб-сіль їж, а правду ріж.“

— „То обов'язково опинишся в катівнях НКВД“, — допишуть учні.

Або ось зразок:

„Ростуть міста, яких не бачив світ.“

— „Краще було б, щоб і не бачив“, — подумують, якщо не скажуть.

Але не знаю, як попало це речення до підручника:

„Оксані радість: мати одрізала з полотна хустку, а порошком пофарбувала в червоний колір“.

— „Дісталися ми до вершин комунізму — діждалася Оксана „щасливого дитинства“, — посміються учні.

Ну, ще один приклад тобі приведу:

„Ой, якою радістю гомонить земля!“

— „А це таки справжній глум над людьми, які не висихають від сліз“, — скажуть учні.

І на яку сторінку не поглянь — всюди речення говорять проти-лежне тому, що є в дійсності. Як ти обминеш матеріал у підручнику, коли останній накинено школам, як догму комуністичного насильства над дитячою душею? Ти й сама, Серафимо, кажеш, що учнів

краще від школи виховує сама советська дійсність, оточення, в якому вони перебувають, саме злиденне советське життя. Школа, вчителі не в силі знищити в їх душах того, що посіяло оточення, советські злидні, тяжка праця, брак харчів і одягу, жалі їхніх батьків. Для Тищенко Ольги слова Сталіна — порожній звук, горох, що відбився від стіни, а слова її бабусі правдиво й глибоко засіли в її дитячому серці, звідки ніяке барабанне торохтіння советської пропаганди їх не виб'є, не заглушить; бо ті слова бабусі міцно підперті щоденним недоїданням Тищенко Ольги, її вкрай полатаною сукенкою. Я цілком солідаризуюся з антикомуністичними настроями учнів, але цю свою солідарність я не мушу зовні виявляти, бо в противному випадку це було б рівнозначно моїй смерті.

— Досить тобі вже хвилюватися, голубе! Глянь, уже борщ цілком захолов, хоч знову до печі засувай. Залиши той підручник, та кидай до борщу ті сухарі, що я зберегла про „чорний день“, бо наш пайок кукурудзяного борошна вже зовсім вичерпався, і хліба нема з чого спекти. До нового одержання пайка може якось „дотягнемо“ на цих сухарях, — потішала сподіванням на майбутнє свого чоловіка й прийнялася до своєї тарілки.

Михайло Григорович, наслідуючи приклад дружини, мочив сухарі в борщі й пригадав слова учениці Тищенко:

„Коли б я їсти не хотіла, то я повірила б і „батькові народів“, а коли я голодна — більше вірю своїй бабусі“.

Сексот*)

Советська пропаганда підкреслювала, що НКВД — очі й вуха компартії та советського уряду. Але сексоти — це очі й вуха НКВД, про яких ця пропаганда жодним словом ніколи не згадала, ніби сексотів взагалі не існувало.

Щоб виявити й ліквідувати в Україні „непевний“ елемент, Москва широко послуговувалася з кадрів сексотів, які були нею розставлені в усіх галузях праці: на фабриках і заводах, у шахтах, сільському господарстві, в армії, в установах і навіть у школах. Не було жодної клітини, жодної шпаринки життя, куди б не проліз московсько-советський сексот. Навіть учнів у школах піонервожаті виховували в дусі цієї підлої роботи, щоб виказували про антисоветські розмови, настрої і вчинки своїх батьків і рідних. Про це стверджує і широко відома історія з Павлом Морозовим, яка наробила в свій час багато шуму по всій „необ'ятной родині“. Якщо в силу якихось обставин якийсь сексот демаскувався, то НКВД перекидало його на працю в іншу місцевість, де його ніхто не знав. Сексот виконує ту ж саму працю у фабриці, чи заводі, в бюрох тощо, що і його колеги по фаху. Але крім основної роботи на виробництві, він іще співпрацює в НКВД, куди доносить про всі розмови й настрої своїх колег по праці. У своїх розмовах з колегами сексот „виявляє“ свої антисоветські настрої, незадоволення до влади й життя, нарікає на брак харчів і товарів широкого вжитку, лає вождів компартії та уряду. Такими своїми розмовами сексот намагається добути співчуття й одобрення з боку тих осіб, яких він у такий спосіб „обробляє“. Хто піддався такій „обробці“ — то за ту особу робилася ціла справа в папках НКВД. За деякий час ця „оброблена“ особа зникала з обрію життя.

Знаючи методи й тактику сексотів, значна частина людей була дуже чуйна й обережна до таких розмов. Часто люди, хоч певно не знали, але відчували сексота з його розмов. А тому в „советском раю“ всі люди жили в небезпеці й завжди почували себе zagrożеними. Цей сексотизм убив у людей довір'я навіть до своїх близьких рідних. Навіть у колі своїх рідних і добре знайомих боялися говорити голосно, а коли треба було сказати те, що носило характер нарікання на умови підсоветського життя, то робилося це пошепки на вухо один одному. Навіть коли сексот не мав відповідної освіти чи квалі-

*) Таємний співробітник НКВД.

фікації по своїй праці на виробництві, але адміністрація виробництва терпіла його, бо сексота туди рекомендувала партія чи НКВД. Тому боялися його звільнити з праці, навіть коли його робота приносила не користь, а шкоду виробництву. Заробітну платню сексот одержував і на виробництві, і від органів НКВД. На сексотську роботу НКВД вербувало членів компартії, комсомолу і різний деклясований елемент. На цю роботу ставали не тільки по своїй добрій волі, а й під примусом та терором. Часом і з ворожого для советської влади елемента вербувалося на працю в НКВД. Хто з „клясово ворожого“ елемента давав свою згоду співпрацювати в НКВД сексотом, той уникав кари в'язниці або висилки в концентраційні табори, хоч використавши, його знищували. На цій роботі були й звироднілі українці, які втратили всі ознаки людської моралі. Про одного такого сексота я й хочу розповісти в цьому спогаді.

* * *

Був він середнього росту, але кремезний. У 1932 р. мав він 34 роки. Мав повне вгодоване лице, яке було доказом того, що цій особі харчів не бракувало. Очі мав маленькі, чорні, як вугіль; волосся було такого ж кольору. Хоч віком був ще молодий, але жодного зуба в роті не було: чи то повибивав хто, а чи через хворобу втратив. Коли хтобудь із знайомих запитував його про втрату зубів, прямої відповіді на поставлене питання уникав, так ніби й не чув його, і переходив швидко на іншу тему. При зустрічі із знайомими на вулиці ще здалека робив солодку штучну посмішку і перший протягав руку для привітання. Перший ставив питання: як живеш, що нового?

Особа його завжди була окутана туманом таємничости. Переважно вечорами заходив у районний відділ НКВД. Але перше, як відчинити хвіртку до подвір'я НКВД, він оглядався на обидва боки вулиці. Переконавшись, що на вулиці немає нікого із знайомих, рішучим швидким кроком зникав за парканом. Коли ж помічав позаду себе когось знайомого на вулиці, проходив мимо райвідділ, завертав у першу бічну вуличку; а коли знайомий зникав, вертався назад і заходив до НКВД.

Звався він Михайло Созонтович Туркович. Були відомості, що це його видумане прізвище. Був він на посаді завідувача Бориспільської 4-х річної початкової школи, яка знаходилася в колишньому панському маєтку, що мав стару назву „Дача — Тереза“.

Серед учителів району була поширена чутка, ніби Туркович був сином священика. Сам він про це мені не говорив. Але я догадувався, що він бічним шляхом пустив про себе цю чутку, щоб викликати до себе довір'я вчителів району, які були з плямою „клясово-ворожого“ походження. Туркович мав при школі зовсім неписьменну дівку Варку, яка виконувала працю „техробітниць“ (прибиральниць) школи. Віком вона була така, як і сам завідувач школи. Родилася вона в Бо-

рисполі. З малих років лишилася сиротою. Для життя мала маленьку окрему кімнату при цій же школі. Туркович був з Варкою в тісних інтимних зв'язках.

Помітно було те, що учителів з „клясово-ворожим“ походженням або осіб з „темним“ минулим районний відділ освіти призначав до школи, де був завідувачем Туркович. Це робилося з певною метою.

До цієї школи був призначений за вчителя автор цих рядків, а також учитель Сисько, батько якого був розкуркулений. Як я, так і Сисько були вже попереджені одним учителем, щоб ми були обережні в розмовах з Турковичем. Ці застереження пізніше ствердилися. Туркович інколи закликав нас до своєї кімнати, де на столі була випивка і закуска. За чаркою горілки дуже він нарікав на тяжкі советські умови життя, чекаючи на наше реагування. Обіцяв Сиськові дати з шкільного льоху лантух картоплі для його батька. Цим хотів показати, як він співчуває розкуркуленим, а в тому часі хотів мати певні дані, що Сисько має родинні зв'язки зі своїм батьком. Але Сисько відмовився взяти картоплю. Та Туркович доконав своє, бо тільки за його допомогою НКВД заарештувало Сиська, який зник назавжди.

Познайомився Туркович з учителем іншої школи Борисом Пішкевичем, який походив з Галичини. Мав він дружину й п'ятеро дітей. Та знайомство це кінчилося тим, що Пішкевич зник назавжди в застінках НКВД.

Коли Туркович „відограв“ свою ролу в початковій школі, відділ освіти перевів його викладачем математики в Бориспільську семирічну школу. Тут було кілька вчителів з „клясовим“ минулим і гарний кваліфікований педагог — викладач фізики та хемії — Микола Васильович Кологон, походженням з Галичини. Турковичу було дано навіть кімнату в тому будинку, де мешкав Кологон. Літніми вечорами можна було бачити, як Туркович і Кологон сиділи на ганку будинку, провадячи між собою бесіди. Наслідком цих бесід було те, що Кологон назавжди зник. Залишилася напризволяще його дружина з малим сином.

Допоміг Туркович попроситися з життям учителям — Осяці Михайлові та Парію Михайлові, які мали за собою „клясове“ та „темне“ минуле.

Весною 1933 р., в час жахливого штучного голоду в Україні, я працював учителем семирічної школи в селі Р. Бориспільського району. Голодом мене не вбили, бо я мав мисливську рушницю (на яку мав дозвіл із міліції) і стріляв граків, якими й рятував своє існування. Але Туркович не забув про мене. Сповідив НКВД, що я не згину з голоду, поки від мене не заберуть рушницю, бо харчуюся граками. Я належав також до категорії „клясових“, яких Москва масово нищила, прокладаючи шлях до „безклясового“ суспільства.

Одного березневого ранку 1933 року я мав у своїй квартирі двох „гостей“ з НКВД. Без усякого попередження й приводу зробили в мене обшук. Забрали мисливську рушницю, зазначивши, що мені не довіряється тримати вогнепальну зброю. Забрали також два ли-

сти, писані родичами до мене й до моєї дружини. Також взяли повість „Не той став“ — Ів. Нечуя-Левицького, видання 1898 р. (не советське видання). Усі конфісковані речі занесено було до акту, який мусив я був підписати. Мій жахливий вигляд змученої голодом та малярією людини, напевно для енкаведистів був добрим доказом того, що я вже довго не „протягну“ і сам „дам дуба“. Бо „гості“ пішли з пограбованими в мене речами, і на превелике моє здивування мою „тінь“ лишили на „волі“.

Діждавшись кінця навчального року, я зник за кілька сотень кілометрів у Полтавську область, щоб замести свої сліди з-під пильних очей Турковича, який довгий час розпитував інших учителів, де я подівся.

Туркович увесь час жив у інтимних зв'язках із Варкою. Часто вона ревнувала його до інших учительок, за що Туркович тяжко бив її. Після таких побоїв Варка не могла стримати кризду в своєму серці, ішла до знайомої удови Лисовець Тетяни, якій про все розповідала, що знала про „роботу“ Турковича. Це вона розпізала про всіх вищезазначених учителів, яких спровадив Туркович до рук НКВД. Казала, що він готував і автора цих рядків до казематів НКВД. За його допомогою зроблено було в мене й обшук. Говорила, що незважаючи на страшний голод, їсти в Турковича було всього досить. Варка повідомила, що справжнє прізвище його не Туркович, а Хвостик. Лисовець була мені по жінці далекою родичкою, і все це мені передавала. Особа секота для мене була розконспірованою.

У коловороті буревію другої світової війни Туркович-Хвостик невідомо куди зник.

К і н е ц ь

З М І С Т

	Стор.
В пазурах голодної смерти	5
Грабують село	17
Під регіт смерти	20
Дві операції	40
Рідна земля	57
Хочу хліба	66
Доля сім'ї Мотузки	69
У змаганні за життя	76
Добровільна позика	90
Крик до неба	92
Убивство й самогубство	97
Кров за кров	105
Не доїхали	113
Тираспільська трагедія	120
З пароплава на волю	124
„Виправдане“ вбивство	128
„Родіна“ жде	131
Василь відвідав „родіну“	135
Великоднє яйце	143
Московські колядники	146
Різдвяна зустріч	150
На Свят-Вечір	154
Різдвяна ялинка	156
Кара Божа	159
Пограбована коляда	166
Грабунок у день Різдва	172
Советська „картошка“	175
Советський пашпорт	178
За наказом згори	183
Лекція української мови	188
Сексот	193